

Helynévtörténeti tanulmányok 2.

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 2.

Fehértói Katalin emlékének

Helynévtörténeti tanulmányok

2.

Szerkesztette:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debrecen, 2006

A Magyar Névarchívum Kiadványai 11.

Szerkesztő:
Hoffmann István

A kötetet lektorálta:
Nyirkos István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2006

ISBN 978 963 473 029 3
ISSN 1417-958X

Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Előszó.....	7
RÁCZ ANITA: Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései	9
TÓTH VALÉRIA: A templomcíméből alakult településnevek változásáról	31
BÖLCSKEI ANDREA: A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez	47
HOFFMANN ISTVÁN: A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: <i>Huluoodi, Turku, Ursa</i>	67
ZELLIGER ERZSÉBET: A Tihanyi alapítólevél <i>u[gr]in baluuana</i> adata	83
PÓCZOS RITA: Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez	87
KOCÁN BÉLA: Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei	107
KISS GÁBOR– ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban)	129
RESZEGI KATALIN: Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata	159
BÍRÓ FERENC: Helynevek a Heves Megyei Levéltár 13. századi okleveleiben	181
KENYHERCZ RÓBERT: Az <i>s</i> , <i>sz</i> kezdetű szó eleji mássalhangzó- kapcsolatok a régi helynevekben	195
BÁRTH M. JÁNOS: Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel	207
MIKESY GÁBOR: A „Földrajzinév-tár”-ról	219

Előszó

Bő két évvel ezelőtt azzal a szándékkal bocsátottuk közre a „Helynévtörténeti tanulmányok” első kötetét, hogy ezzel olyan sorozatot indítsunk el, amely a címben jelzett tudományterület publikációi számára biztosít teret.

Ezt a kezdeményezést azzal is szerettük volna megerősíteni, hogy konzultációs fórumot szervezünk e diszciplína kutatói számára. Ezt a törekvésünket nagy örömünkre az OTKA egy nagyobb pályázat részeként támogatásra méltónak találta. Így lehetőségünk nyílt arra, hogy megszervezzük az első helynévtörténeti szemináriumot, amelyre 2006. május 30–31-én került sor Síkfőkúton, a Debreceni Egyetem alkotóházában. E rendezvénnyel reményeink szerint egy olyan rendszeresen, lehetőleg évente megtartandó szemináriumi sorozatot indítottunk útjára, amely újfajta fórumot hoz létre a történeti helynévkutatással foglalkozó szakemberek számára. A rendezvény szemináriumi formaként való megjelölésével is azt óhajtottuk hangsúlyozni, hogy nem „szabályos” konferenciákat kívánunk tartani, hanem ennél kötetlenebb tudományos vitára szeretnénk lehetőséget biztosítani. Ennek egyrészt fontos szerepe lehet abban, hogy a történeti helynévkutatással kapcsolatban álló különböző tudományterületek kutatói véleményt cserélhessenek az őket foglalkoztató problémákról, másrészt pedig a tudományos utánpótlás biztosítását is jól szolgálhatja a rendezvény: különösen fontosnak tartjuk, hogy a szemináriumon olyan fiatal szakemberek, doktorandusz hallgatók is részt vegyenek, akiknek a szakmai fejlődését a nyilvános megmérettetés komolyan segítheti. A szemináriumokon részt vevők ennek megfelelően nemcsak kiérlelt tudományos előadásokat tarthatnak, hanem olyan témákat, ötleteket is bemutathatnak, amelyeknek a kidolgozását még nem fejezték be, így elképzelésüket egyfajta szakmai kontrollnak vethetik alá. Az ezeken a szemináriumokon elhangzott előadások publikációként kidolgozott változatainak a „Helynévtörténeti tanulmányok” sorozata rendszeresen megjelenést biztosít.

A sorozat első kötetében nyolc tanulmányt adtunk közre, melyeket debreceni szerző tollából. Örömünkre szolgál, hogy az előszóban megfogalmazott törekvésünk az e területen működő kollégák szélesebb körének bevonására már a második kötetben is megvalósulhat, mivel más kutatóhelyekről is érkeztek hozzánk kéziratok. Azt is meg kell említenünk, hogy az itt közzétett 13 írás közül 7 elhangzott a fent említett szemináriumon is. A kötet tanulmányait tematikus és módszerbeli sokszínűség jellemzi. Fontos névtípusoknak, a törzsi, illetőleg a

patrocíniumi településneveknek az elméleti kérdéseit tárgyalja Rác Anita és Tóth Valéria dolgozata, Bölcskei Andrea pedig a településnevek változásának egy jellegzetes formáját elemzi. A Tihanyi alapítólevél vitatott szórványaihoz kapcsolódik Zelliger Erzsébet és Hoffmann István írása. Két munka foglalkozik a nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdésével: Póczos Rita Borsod, Kocán Béla Ugocsa vármegye helyneveit vallatja ebből a szempontból. A történeti földrajz és a névkutatás szétválaszthatatlan kapcsolatát bizonyítja Zágórhidi Czigány Balázs történész és Kiss Gábor régész közös publikációja. Reszei Katalin hegységek elemzésére vállalkozott, Bíró Ferenc közleménye pedig a levéltári anyag névtörténeti hasznosítására mutat példát. A modern fonológiai elméletek hangtörténeti felhasználását illusztrálja Kenyhercz Róbert tanulmánya. Bárány M. János módszertani tekintetben fontos írása azt mutatja be, hogy az informatika eszközeit milyen újszerű módon lehet alkalmazni a helynevek nyelvészeti elemzésében. Mikesy Gábor a mai térképezési gyakorlat helynévtörténeti forrásait és ezek felhasználásának nehézségeit ismerteti meg az olvasóval.

Reméljük, hogy a történeti helynévkutatás terén munkálkodó kollégáink a továbbiakban is megtisztelik részvételükkel a helynévtörténeti szeminárium rendezvényeit, s ezzel együtt, de ettől függetlenül is a témakörbe illő publikációikat eljuttatják kiadványunkhoz.

E helyütt meg kell emlékeznünk még arról is, hogy Fehértói Katalin, a történeti személynévkutatás kiváló kutatója férjének, Kiss Lajos akadémikusnak az emlékére 2005-ben díjat alapított azzal a céllal, hogy ilyen módon is előremozdítsa a történeti névkutatás ügyét. A Kiss Lajos-díjat az ezen a tudományterületen kiemelkedő eredményeket felmutató 40 évnél fiatalabb kutatók kaphatják meg. Őszintén sajnáljuk, hogy az adománytevő nem érthette meg a díj első alkalommal való odaítélését sem. A sorozatnak ezzel a kötetével Fehértói Katalinnak nemcsak e nemes gesztusa előtt tisztelgünk, hanem egyúttal fejet hajtunk jelentős névtörténeti munkássága előtt is.

Debrecen, 2006. december 15.

A szerkesztők

Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései*

1. A honfoglalás ezeréves évfordulójának tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia konferenciák sorát rendezte. E konferenciák előadásait a „Honfoglalásról sok szemmel” című könyvsorozatban adták közre, amelynek a magyar nyelv kialakulásával és más nyelvekhez való viszonyával foglalkozó kötetében BERTA ÁRPÁD törzsneveink kapcsán így fogalmazott: „a magyar törzsnevekre vonatkozó kutatások és mindenekelőtt a törzsnevek történeti értékelése területén is új módszertani megfontolások kimunkálása szükségeltetik. Ez csakis történészek és nyelvészek közös munkája lehet.” (1997: 212). Újabb munkáimmal magam is ennek a témának a vizsgálatához kívántam csatlakozni, mert a magyar történeti névtani kutatások egyik fontos kérdésének gondolom a törzsnevek ügyét.

Korai történelmünkben, a magyarság Kárpát-medencében való letelepedésében, illetve a megyerendszer kialakulásában honfoglaló törzseink szerepe homályos. E kérdésekben még a korszakot kutató legelismertebb történészeink, GYÖRFFY GYÖRGY és KRISTÓ GYULA sem mindig értettek egyet. A kérdés komplexitását, interdiszciplináris jellegét persze mind a nyelvészek, mind a történészek felismerték, s a legtöbbször egymás kutatási eredményeinek felhasználásával igyekeztek a probléma megoldásában előre haladni. Az azonban sokáig gondot okozott, hogy a két tudomány képviselői időnként nem maradtak saját szempontjaiknál: a történészek a nyelvi vonatkozásokban nyilvánítottak hozzá nem értő véleményt, míg a nyelvészek a történészek feladataiba is belekontárkodtak. A két tudománynak e kérdésben pedig nem lehet más dolga, mint saját kompetenciájukat messzemenően figyelembe véve segíteni egymást.

2. A nyelvtudomány a törzsnevek vizsgálatakor igen szűk keretek között mozgott: kizárólag etimológiai irányultságú volt, ami azonban érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy a múlt században az etimologizálás volt a nyelvtörténeti kutatások legtermékenyebb irányvonala. Még történészeink is leginkább az etimológia felől közelítve próbáltak többet megtudni a törzsekről: az volt az általános nézet, hogy e nevek, s általában a korai magyar tulajdonnévi anyag eredetét is a törökségi nyelvekben kell keresni. Az 1930-as évekből NÉMETH GYULA neve fémjelzi ezt a turkológiai álláspontot (1930/1991), de a kor legjelentősebb nyelvészei, MELICH JÁNOS és PAIS DEZSŐ is ebből a tudományos alapállásból

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 5-i ülésén.

közelített a témához, bár KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR és LIGETI LAJOS kétegyeinek adott hangot. A történettudományban korszerűbb szemléletet láthatunk később történetészeink — többek között —, GYÖRFFY GYÖRGY, KRISTÓ GYULA és MAKKA LÁSZLÓ írásaiban. A nyelvészek közül legújabbban BERTA ÁRPÁD foglalkozott e szavak eredetével (1991: 3–40, 1997: 211–9).

Jelen munkámmal azonban nem ehhez a kutatási irányhoz kívánok kapcsolódni: célom sokkal inkább annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a törzsnevek miként tagozódtak be a magyar hely- és személynévrendszerbe, hogyan töltötték be „név-funkciójukat”, azaz milyen lehetett a magyar nyelvben játszott szerepük, milyenek voltak a nyelvi sajátágaik, márpedig mindezek a kérdések függetlenek a lexéma végső eredetétől. Erre a tényre az utóbbi időben főleg a székelykérdés vizsgálata kapcsán BENKŐ LORÁND igen gyakran fel is hívta a figyelmet. Egyik tanulmányában így fogalmazott: „Fontos (...) megjegyezni, hogy megrögzött hiedelmekkel szemben azon névtípus etimológiájának a megfejtése, amelybe a nép-, néprész- és törzsnevek tartoznak, nem nyújt megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére, inkább csak a névadás egykori környezetét illetően adhat némi fogódzót.” (BENKŐ 2002a: 257, illetve vö. 2002b: 13–6).

3. A magyar törzsneveket Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkája nyomán ismerjük: a mű elsőként a kazár nemzetségből való *kabarok*-at említi, majd a türkök hét törzsét sorolja fel (*Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*). A korai magyar történelem során a magyarok és a velük élő népcsoportok hetes tagolása általánosan elterjedt volt. Erre mutat a krónikákban megjelenő, eredetileg a hét magyar törzset jelentő *Hetumoger* kifejezés, illetve a szintén krónikairódalom által fenntartott hét vezér is. Ugyanakkor a katonai szervezés is a hetes számnak megfelelően történt: a törökségi népeknél hagyomány volt, hogy a hat katonai egységet a hetedik, a vezértörzs alá rendelték (vö. GYÖRFFY 1997: 222). Mindez arra is utal, hogy a törzsszövetség eredendően és elsősorban katonai szervezet volt (NÉMETH 1930/1991: 186).

A törzsek és törzsnevek problematikájának sommás összefoglalását adja BENKŐ LORÁND: „A X. század közepi konsztantinoszi említésen, valamint a Kárpát-medence helynévanyagában való nagy számú (kb. 300 helységnévben) megjelenésen kívül a magyar törzsnevekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk: lényegében minden egyéb ismeretünk csak következtetés egyrészt a nomád törzsszervezetekkel való egybevetés, másrészt a nevek etimológiái alapján.” (2003: 81). BENKŐnek ehhez a gondolatához kapcsolódva kell kiemelnünk, hogy egzakt és filológiai is megalapozott állításokat csak akkor tudunk tenni (szerencsés esetben, ha tudunk egyáltalán), ha a számunkra, nyelvészek számára kézzelfogható, adott anyaghoz nyúlunk, azt vonjuk vizsgálatunk alá, s nem maguk a következtetések vagy spekulációk lesznek a to-

vábgondolkodásunk alapjává. Ebben az esetben kétségbevonhatatlan vizsgálati alapot a hely-, a személy- és a nemzetségnevek szolgáltatnak, amelyeknek kifejezetten nyelvi szempontú elemzése talán közelebb viheti a kutatót a probléma megoldásához, bár ha mindez akár csak továbbgondolásra serkent, azt is eredményként értékelhetjük.

Köztudott, hogy a törzsek neve sem ANONYMUS, sem KÉZAI munkájában nem szerepel, viszont a törzsek vezetőinek névsora olvasható bennük. Igaz, a fenti két krónika névsora között különbség van, mindenesetre a törzsnevek hiánya elgondolkodtató: úgy tűnhet, hogy a vezetők nevét ismerték ugyan, de hogy minek a vezetői lehettek a kérdéses személyek, arról a szerzőknek fogalmuk sem volt. NÉMETH GYULA e ténynek azt a magyarázatát adta, hogy „a törzsnevek kevésbé voltak fontosak, mint a vezérek nevei, talán már a vezérek korában, de mindenesetre már a XI. században. Nem lehet a krónikások hallgatását a törzsnevekről másképpen megérteni, mint hogy ezek az ő korukban minden jelentőségüket elvesztve feledésbe merültek.” (1930/1991: 186). Ezzel a véleményével NÉMETH nincs egyedül. Szinte minden kutató hasonló eredményre jutott: a magyar törzsek rendszere mint katonai és politikai szervezet 950 környékén még megvolt, de egyre inkább a politikai-hatalmi átalakulás gátjává lett, és Szent István idején szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt (vö. HÓMAN 1923: 7, 17, PAULER 1900: 98, KNIEZSA 1938: 371). KRISTÓ GYULA szerint egyébként már Konstantinos műve is a törzsszövetség lazulását mutatja, hiszen „míg fél évszázaddal korábban Bölcs Leó az egy fő uralma alatt álló népek közé helyezte a magyarokat, addig Konstantin levélformájának címzettjeiként a »türkök fejedelmei« szerepelnek” (2000a: 144). LÁSZLÓ GYULA ugyanakkor kétségbe vonta, hogy egy olyan nagy hagyományú összetartó erő, mint amilyen a korabeli törzs volt, egyetlen nemzedék alatt feledésbe merült volna (1970: 53).

4. Arról, hogy **a törzsek és a törzsnevek mikor alakultak ki**, biztos ismereteink nincsenek, de egyes vélemények szerint történetük a magyarság korai időszakára, jóval a honfoglalás előtti időkre is visszamehet. SZÜCS JENŐ „A magyar nemzeti tudat kialakulása” (1997) című nagy ívű munkájában megfogalmazott véleménye szerint a IX. században, amikor a magyarság a kazár kagán uralma alól kikerült, s mint önálló népet a *hétmagyar* névvel illették, akkor már a törzsszervezet rendszere is kialakulhatott (1997: 185). Hogy ez a szervezet hogyan és pontosabban mikor jött létre, arról a törzsnevek etimológiája, azaz az általa ebből levont nyelvi tanulság alapján a szerző azt gondolja, hogy a szövetség vezető része a *Megyer* törzs volt, s ehhez csatlakoztak különböző időkben különböző néprészek és törzstörödékek. Török törzsi elemekkel már az V. század előtt is számol (*Gyarmat, Jenő, Keszi*), s közép-ázsiai törökségi töredékek (*Kér, Keszi*) csatlakozását 500 után is elképzelhetőnek tartja (1997: 188).

SZÜCS JENŐ ebben a kötetében komoly figyelmet szentelt a *nem, nemzet, nemzetség, had, szer* korabeli fogalma lehetőség szerinti tisztázásának (1997:

193–205), melynek során a nomád társadalmi struktúrák példáját vette alapul. Úgy gondolta, hogy a honfoglalás idején a *nemzetség* már nem jelentett tisztán *nagycsalád*-okból álló vérségi köteléket. A *törzs* és a *nemzetség* viszonyában az utóbbi tekinthető alapvetőbb és állandóbb szervezetnek: megfigyelhető, hogy a nomád társadalmakban a mesterségesen létrehozott törzs sokkal változékonyabb, átalakulásra jóval hajlamosabb, így hirtelen eltűnése — amelyet SZÜCS az ezredforduló utánra tett — sem meglepő (vö. i. m. 199). A magyarság történetében ez lehet a magyarázata annak, hogy krónikáink már említést sem tesznek a szervezetről, s hogy törzsneveinkből személy vagy nemzetségnevek csak elvétve alakultak ki. Több történész is hangsúlyozta, hogy a törzseket nem etnikai csoportként kell elképzelnünk, hanem egy olyan (politikai) keretnek, amelybe folyamatosan érkezhettek idegenek, akiknek a beillesztését a szervezetbe a (korábban vérségi köteléken, később hagyományon alapuló) nemzetségek végezték el (vö. NÉMETH 1930/1991: 104, KRISTÓ 2000b: 28).

A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájával kapcsolatban MELICH JÁNOS mutatott rá arra, hogy ilyenek a X. század után már nem keletkezhettek (1925–1929: 360), s lényegében ugyanezen a véleményen volt BÁRCZI GÉZA (1958: 157), valamint KNIEZSA ISTVÁN is (1938: 371). E véleménynek az alapja végső soron az az általánosan elterjedt nézet volt, hogy a törzsnevek már a XI. század elején, az ősgeszta születése idejére feledésbe merültek, tehát belőlük helyneveknek még ez idő előtt kellett keletkezniük, amikor a környék lakossága még tudta a telep lakóinak törzsi hovatartozását. Csakhogy az ősgeszta hallgatása a törzsekről nem véletlen: írója szemében a törzsnév a pogány magyarság képviselője, s a magyarok pogány korszaka iránt ellenszenvvel viseltető gesztairó a törzsi viszonyoknak még az emlékét is igyekezett kiirtani, nem lehetett célja a szégyenletes pogány múlt megőrkítése. KRISTÓ azt is megjegyezte, hogy az ősgeszta írójával szemben ANONYMUS a XIII. század elején már többre emlékezett a kérdésben, tehát úgy látszik, az emlékezés szemlélet dolga (vö. KRISTÓ 1970: 118, 127–8, 1976: 40).

A törzsszervezet keletkezési idejének homályossága mellett azt sem tudjuk pontosan meghatározni, hogy meddig létezett ez a szervezeti forma, de a helynevek tanulságát érdemes ezzel összefüggésben is átgondolni. Ha a törzsszervezet az előtt teljesen eltűnt volna, hogy a magyarság a Kárpát-medencében megtelepedett, a törzsnévi eredetű helynevek létre sem jöhettek volna, hiszen az adott törzshöz tartozás nem teremthetett volna a névadáshoz motivációt. SZABÓ ISTVÁN, aki a magyar falurendszer kialakulásáról egész monográfiát írt, az egyik munkájában úgy vélekedett, hogy „Az állandó megtelepülés folyamata már a X. században megindulhatott s miként a XI. századi oklevelekből előlépő birtok- és falukeretek, valamint Szent István, Szent László és Kálmán törvényeinek a községi életre vonatkozó rendelkezései sejtetik, a XI. században lényegében már véget is ért.” (1941/1990: 16). Eszerint nagyjából 1000 körül mindenképpen él-

nie kellett a törzsek szervezetének, hogy vándorló töredékeik a falvak névadóivá lehessenek.

KRISTÓ véleménye az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján az, hogy bár törzsnévi helyneveink számottevő része korai, XI. századi eredetű, e helységnevek még a XI. század közepe után is születtek: hol még a törzsbe tartozás tudatának lecsapódásaként, hol személynévi közvetítéssel, hol pedig névköltöztetés eredményeként (1976: 42, vö. MIKESY 1973: 123).

5. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogyan képzelhető el, hogy a törzsek emléke Géza és István korában egy csapásra elvész, míg a belőlük alakult településnevek máig élnek? SZÜCS JENŐ már a törzsnévi településnevek országszerte elszórtan való megjelenésében is a törzsi rendszer bomlásának nyomát látja, mely már a X. század közepén elkezdődhetett. Ennek bizonyítékeként értelmezi még a törzsnévből alakult személy- és nemzetségnevek jellemző hiányát, illetve azt a tényt, hogy bár mondáinkban jellemző a népnevekből alakult mondai hősök megjelenése, addig epikánkban nyoma sincs ilyen törzsnévből kreált hősnek (1997: 389).

Ugyanakkor ha valóban igaz az előzőekben mondott érv, és ha a törzsek léte, illetve a belőlük létrejött helynevek a „kellemetlen, rossz emlékű és nem kívánatos” pogány múltra emlékeztettek, ráadásul maga a törzsszervezet is kihalt, akkor joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy vajon miért nem cserélték le e helyneveket is más névre? Vagyis miért nem „törölték el” — akár hatalmi szóval is — a törzsnévi eredetű településneveket?

A hivatalos vagy — szűkebb értelemben — a mesterséges helynévadás jelensége a magyar névadásban korai időktől ismert: az uralkodó birtokok adományozásakor hatalmi szóval eltörölhette a korábban használatban lévő nevet, s meghadhatta az új név formáját. A korban az sem ritka, hogy a feudális harcokban győztes fél az erőszakkal megszerzett birtokon élt a névadás jogával, s a patrocíniumi településnevek esetében is van példa az ún. mesterséges névadásra (vö. MEZŐ 1982: 29–42, 1996: 43). Mindezek miatt érdemes megvizsgálnunk, hogy találunk-e jelentős számú példát arra, hogy esetleg a hivatalos névadás nyomaként vagy más folyamat eredményeképpen névvariáns áll a törzsnévi eredetű elnevezés mellett? Jellemző-e *alio nomine* típusú szerkezetes alakváltozatuk léte?

A „Korai magyar helynévszótár 1.” jelentős számú korai ómagyar kori helynevet tartalmazó adatbázisa alapján megvizsgáltam, hogy vajon mennyire jellemző, és milyen névtípusoknál figyelhető meg a korban az olyan szerkezetek használata, amelyekben az egyidejűleg létező névváltozatokat a latin *alio nomine*, a *vel* és a *sive* kifejezések is mutatják.¹ E variációs formákban a kérdéses névanyagban összesen 62 helynév (közte 47 településnév) szerepel.

¹ A leggyakoribb előfordulásuk ezek közül az *alio nomine*, amely 51 helynév, ebből 39 településnév két névváltozatai között jelenik meg. Jóval kisebb számban van képviselve adatainkban a másik

A variánsokban előforduló nevek időbeli megjelenését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a XIV. századból adathatók nagyobb számban ilyen jellegű megfelelések (35 név mellett szerepel latin elemmel kapcsolt másik elnevezés), pedig a szótár csak 1350-ig vesz fel adatokat, a XIII. században e típus még jóval kisebb számban van képviselve (15 névpár, s ezek közül 4 hamis oklevélben), a XI. századból pedig csupán egyetlen, ám hamis oklevélbeli adatot találtam.

Az e körbe vonható 62 név lexikális-morfológiai vagy funkcionális-szemantikai sajátosságait vizsgálva jellemző névtípusról, amely az ilyen variációs megjelenést vonzaná, nem tudok beszámolni. Az esetek döntő részében a névvariánsoknak lexikálisan egymáshoz nincs közük, s ezek a nevek még csak azt az általános megfigyelést sem támasztják alá, hogy a patrocíniumi nevek nagy része rendelkezne más lexémából létrehozott névvariánssal:² a korpuszban található 124 templomi védőszent nevéből alakult településnév közül csupán az Abaúj vármegyei *Szenttrinitás*³ és a Baranya vármegyei *Szentegyed*⁴ település elnevezésének létezik *alio nomine*-vel közölt névváltozata. Törzsnévi településnevet e variánsok között mindössze egyet találunk: a Bács megyei *Bülkeszi* ~ *Sávolkeszi*⁵ kettős nevét, ám ezek is csupán a hozzájuk kapcsolódó jelzőben térnek el egymástól. Olyan helynevet nem találtam az átvizsgált névanyagban, ahol magát a törzsnévi településnevet váltotta volna föl valamilyen más szemléletű helység-név. A bennünket érdeklő problémát illetően tehát inkább csak újabb kérdésekkel lettünk gazdagabbak: talán oly gyorsan tűnt el a nem kívánatos törzsi rendszer, hogy nem érezték szükségét a településnév mesterséges megváltoztatásának? E nevek mintegy névközületként működtek?

6. Mostani vizsgálatom kiindulási alapja az, hogy a törzsnév az ún. **társadalmi csoportnevek** közé tartozik, s szintén ide sorolhatók a nemzetségnevek, a népnevek és a foglalkozásnevek is. E lexémák közös jellemzője, hogy nominatívusi alakban is emberek csoportját, emberi közösséget jelölnek. A továbbiakban először azt szeretném megvizsgálni, hogy e csoportnevek vajon hogyan viszonyulnak a nyelvi funkcióváltás különböző típusaihoz: vezet-e út tőlük a helynevekhez és/vagy a személynevekhez, s ha igen, milyen nyelvi eszközök felhasználásával?

két kifejezés: a *vel* összesen 7 (ebből 5 településnév), a *sive* pedig csupán 4 név (ebből 3 településnév) között szerepel.

² E kérdésben TÓTH VALÉRIA az e kötetben közzétett tanulmányában (2006) más eredményre jutott, aminek az a magyarázata, hogy ő a patrocíniumi neveket időkorlátok nélkül vizsgálta, én viszont csak a korai, 1350 előtti rétegüket tekintettem át.

³ *Satica/Szetice* ~ *Szenttrinitás* 1328: p. *Zethyce* al. nom. *Scenthtrinitas* (Gy. 1: 138).

⁴ *Szentegyed* ~ *Töttös* 1346/1393: p. *Teuteus* al. nom. *Zenthegyed* (Gy. 1: 384–5).

⁵ *Bülkeszi* ~ *Sávolkeszi* 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy* (Gy. 1: 224).

6.1. Törzsnév > személynév/helynév

Ismert tény, hogy a törzsnevekből a korai ómagyar korban jelentős számú, mintegy 300 helynév keletkezett. Ám e törzsnévi eredetű településnevek névvé alakulásának körülményei, a Kárpát-medencében megfigyelhető területi egyenetlenségeik, s ezek mellett az a tény, hogy a legrégebbi okleveleinkben és krónikáinkban nyoma sincs a törzsek említésének, igen elgondolkoztató. GYÖRFFY GYÖRGY a türk szervezeti rend sajátosságaiból kiindulva úgy vélte, hogy törzsneveink azoknak a „türk” vezéreknek a nevéből, tehát tulajdonképpen *s z e - m é l y n é v* ből, esetleg a vezérek címéből származnak, akiket még az Etelköz előtti magyar törzsek élére állítottak, s e neveket vitte majd tovább a katonai kíséretük, így váltak nép-, illetve törzsnévvé (1997: 228–30). Ha ezt a véleményt megfontoljuk, akkor még furcsábbnak tűnhet, hogy eredeti személynév vált volna törzsnévvé, de ez nem válhatott újra személynévvé. Ugyanakkor pedig, ha a név alapja nem személynév, hanem *m é l t ó s á g n é v* lett volna is, a magyarban az sem lehetett volna akadály a helynévvé válásban: az ómagyar kori helynévadásban ugyanis fontos szerepet kaptak a foglalkozás- és méltóságnevek is.

Személynévként e csoportnevek csak igen-igen ritkán fordultak elő, s erre a jelenségre PAIS DEZSŐ már 1922-ben felhívta a figyelmet (100), KNEZSA ISTVÁN pedig tagadta a törzsnév > személynév változási folyamat lehetőségét (1938: 371), sőt egyenesen e névcsoport sajátosságának mondta ezt a „hiányt”. Később NÉMETH GYULA óvatosabban fogalmazott, s ritkán előforduló törzsnévi eredetű személynévekről beszélt (1930/1991: 187), KRISTÓ GYULA pedig KNEZSA állítását cáfolva éppen három évtizede sorolt fel néhány ellenpéldát (1976: 41): szerinte a nyolc törzsnévből négynek ismerjük személynévi megfelelőjét. Ezek önálló címszó alatt megtalálhatók FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár”-ában is: a *Nyék* (1231: *Necku*), a *Kürt* (1211: *Curt*), a *Tarján* (1181: *Tarjan*), a *Keszi* ~ *Kesző* (1138/1329: *Keseudi*, 1211: *Keseu*).⁶ KISS LAJOS úgy vélte, hogy a XI. század közepe után előfordulhatott, hogy törzsnévből személynévi áttételen keresztül alakultak településnevek (1996: 446, 1997a: 179), de BENKŐ ezt a néhány kivételt a nagy számok törvénye szerint névtanilag teljesen érdektelennek mondja (vö. 1996: 12). Véleményem szerint azonban esetleg az is elképzelhető, hogy még csak a nagy számok törvényére sem kell feltétlenül hivatkozni ahhoz, ami miatt a fenti négy név közül legalább három kirekeszthetővé válhat a törzsnévi eredetű személynévek köréből. Jelen vizsgálatom célja ugyan nem a törzsnevek etimológiai kérdéseinek tisztázása, de ezen a ponton az etimológia talán mégis segítségünkre lehet. A *Nyék* és a *Kürt* ugyanis nemcsak mint törzsnevek voltak használatban az ómagyar kori nyelvben (is), hanem közszavakként is éltek. Mi-

⁶ ÁSz.-ban e személynévek adatai a *Necku*, *Kurth* ~ *Curt* ~ *Churt*, *Tarian*, *Kesedi* ~ *Kesudi* ~ *Qesudi* ~ *Keseudi* ~ *Keseidi*, *Keseu* címszók alatt találhatók.

ért ne lenne elképzelhető, hogy e közszevak, tudniillik a *nyék* 'sövény, kerítés' (TESz.) és a *kürt* 'marhaszarvból készült fúvós hangszer' (TESz.) jelentésű lexémák váltak volna e nem túl gyakori személynévek alapjává?

A *Keseu* és a *Keseudi* nevek kapcsán pedig már maga az írásmód, pontosabban a betű–hang megfeleltetés is kétségesé teszi a törzsnévi eredetet. A korai ómagyar kori Abaúj–Csongrád vármegye helynévi adatait tartalmazó KMHsz. 1. kötetében a *Kesze?*,⁷ *Keszi*,⁸ *Kesző* ~ *Keszü*,⁹ *Keszü* ~ *Keszüd*¹⁰ címszók alatti helynévadatokban — ott, ahol bizonyosan törzsnévi eredetet tehetünk fel — az *sz* hang jelölője túlnyomó többségben a *z* betű, elhanyagolható az *sc* betűkapcsolat és az *s* betű jelenléte. Ez utóbbi jel ráadásul inkább a kérdőjellel e körbe vonható települések, illetve az 1332–7-es pápai tizedlajstrom névadataiban figyelhető meg, erről az összeírásról pedig tudjuk, hogy igen-igen sok elírást, hibát tartalmaz. A FNEsz. *Bánkeszi*, *Bátorkeszi*, *Budakeszi*, *Dunakeszi*, *Egyházaskesző*, *Garamkeszi*, *Gyulakeszi*, *Ipolykeszi*, *Ipolykiskeszi*, *Karancskeszi*, *Keszőhidegkút*, *Kiskeszi*, *Kőkeszi*, *Magyarkeszi*, *Marcelkeszi*, *Mezőkeszi*, *Nagykeszi*, *Papkeszi*, *Sajókeszi*, *Sárkeszi* és *Tiszakeszi*, *Várkesző*¹¹ címszavai alatt, ahol szintén kétségtelen a *Keszi* törzsnév jelenléte ugyanilyen betű–hang megfelelési arányt láthatunk.

Az itt vizsgált *Keseu* és *Keseudi* nagy valószínűséggel a m. R. *kese* 'sárgásfehér' (Oklsz., TESz. *kesely*) köznévből származtatható, ezt alátámasztja az is, hogy a *Keseudi* végén a *-di* jellegzetes személynévi kicsinyítő képző áll. S ha ezt az etimológiát el is vetnénk, még mindig feltehető egy törzsnév > településnév >

⁷ *Kesze?* 1219/1550: *Keze*, v. (Gy. 1: 509). (Esetleg azonos a Zaránd vm.-i *Keszi*-vel.)

⁸ *Keszi* 1. 1334/PR: *Kezi* ~ *Kezy* (Gy. 1: 180) ~ *Erdőszádkeszi* 1278/XVIII.: *Erdizadkezi*, t. (Gy. 1: 180); *Keszi* 2. 1263/1466/1476: *Kezy*, t. (Gy. 1: 224), amelynek osztódásával jött létre *Boldogasszonykeszi* 1263/1466/1476: *Boldogazonkezy* (Gy. 1: 224) ~ *Nagykeszi* 1317: *Nagy Kezi* (Gy. 1: 224); *Bülkeszi* 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy*, 1311: *Bukkeszy* [o: *Bulkeszy*], t. (Gy. 1: 224) ~ *Sávolkeszi* 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy* (Gy. 1: 224) ~ *Matyukakeszi* 1317: *Mátyuka Kezy* (Gy. 1: 224); *Szentivánkeszi* 1263/1466/1476: *Zenth Jwankezy*, v. (Gy. 1: 224) ~ *Kiskeszi* 1317: *Kis Kezy* (Gy. 1: 224); *Keszi* 3. 1220/1550: *Vacy de v. Qezy* (Gy. 1: 633).

⁹ *Kesző* ~ *Keszü* 1. 1294: *Kezw*, p. (Gy. 1: 452). 2.? 1290/1422: *Kesew*, t. (Gy. 1: 633). 3. 1332–5/PR: *Kezu* ~ *Q(ue)ssu* ~ *Kescen* ~ *Bezin* (Gy. 1: 781).

¹⁰ *Keszü* 1192/1374/1425: *Kesciu*, t. ~ *Kesiu*, m., v., [1290 k.]; *Kezu*, v., 1332–5/PR: *Kesw* ~ *Kezeu* ~ *Kewzew*, 1332–5/PR, 1334: *Kezew*, 1332–5/PR, 1348 (Cs. 2: 497, Z. 2: 342): *Kezw* (Gy. 1: 326) ~ *Keszüd* [1230]/231: *Kezied*, v. (Gy. 1: 326).

¹¹ *Bánkeszi* 1113: *Kescu*, *Bátorkeszi* 1156: *Kesceu*, *Budakeszi* 1296: *Kezu*, *Dunakeszi* 1255: *Kezw*, *Egyházaskesző* 1251/1263: *Keszwy*, *Garamkeszi* 1294: *Kezw*, *Gyulakeszi* 1164: *Kesceu*, *Ipolykeszi* 1326/1379: *Kezeu*, *Ipolykiskeszi* 1248/1392: *Kezw*, *Karancskeszi* 1227/1395: *Keze*, *Keszőhidegkút* 1305, 1397: *Kezew*, *Kiskeszi* 1113: *Qescu*, *Kőkeszi* 1270: *Kezu*, *Magyarkeszi* 1327/1390: *Kezow*, *Marcelkeszi* 1228/1229: *Chesew*, 1247/1592: *Kesew*, *Mezőkeszi* 1269: *Ke-su*, *Nagykeszi* 1237–40: *Kezu*, *Papkeszi* 1181: *Kesuh* ~ *Kezu*, *Sajókeszi* 1232/1346/1347: *Kezew*, *Sárkeszi* 1274 k.: *Kesu*, *Tiszakeszi* 1332–5: *Kezu*, *Várkesző* 1251/1263: *Keszwy*.

személynév metonímia is. Az ilyen irányú változással kapcsolatban BENKŐ LORÁND a következőképpen foglal állást: „A szuffixum vagy utótag nélküli alakban való váltás dolgában (...) a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs (...). A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynévek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkeztek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából.” (1996: 11, illetve vö. 1994: 136, 1998b: 44–5). Úgy tűnik tehát, hogy a törzsnévből alakult személynévek száma elhanyagolható, és értékelésük is vitatható.

6.2. Nemzetségnév > településnév/személynév

Ahhoz, hogy a következőkben a nemzetségnevek kérdését a törzsneveknél alkalmazott szempontból megvizsgáljuk, hogy tudniillik felmérjük, mennyire jellemzője e szótípusnak a személynévvé és/vagy a településnévvé alakulása, előbb a *genus* és a *de genere* kifejezések jelentésével, korabeli értelmezésével kapcsolatban kell néhány dolgot tisztáznunk.

A középkori feudális nemzetségekre a *de genere* kifejezést használták, ám a *genus* szót nemcsak egy jelentésben ismerték: ’nagycsalád’, ’származás’, ’nemzetség’ értelemben egyaránt alkalmazták. KRISTÓ szerint a kifejezés szövegkörnyezete segíthet a megfelelő jelentés megtalálásában: „a jobbágys- és udvarnok-népességre utaló *genus* szavunk ’(nagy)család’ jelentésű. A fennmaradó, *de genere* jelöléssel illetett társadalmi rétegek (nemesek, várjobbágyok) (...) legfontosabb ismervét abban láthatjuk, hogy valamennyien — eredetüktől függetlenül — az uralkodó osztály tagjai, e *genusok* tehát úri (nemesi) nemzetségek.” (1975: 954).

KRISTÓ a *de genere* megjelenését azzal magyarázta, hogy a frissen születő világias szemlélet szükségszerűen magával hozta a világi birtokosok „történeti jogának” igényét. A nagycsaládi rendszer ekkor alakult át nemzetségi kötődéssé, s ettől kezdve a megjelölés egyre inkább divatos lett, az előkelőség biztos mutatójává vált, aminek köszönhetően a XIII. században egyre nőtt a száma. Kézai 108 magyar nemzetségről írt, s ezt valószínűsíti, hogy a történészek a XIII. század végéről körülbelül 200 nemzetséget ismernek, amelyek közül 80 egyszeri előfordulású (így ezekről azt sem tudják biztonsággal megállapítani, hogy nagycsaládra vonatkoztak-e, vagy már valóban nemzetségnevek voltak), s emelkedő várjobbágy és kismanes viselőjük zöme a XIII. század vége felé tűnt fel (vö. KRISTÓ 1975: 958–9).

A történeti irodalomban ismert, hogy néhány nemzetségnév és székely ágnév törzsnévvvel, illetőleg településnévvvel megegyező alakot mutat. Kérdés, hogy e

jelenség mennyire tekinthető jellemzőnek, illetve hogy az egyezések egy **törzsnév** > **nemzetségnév/ágnév** > **helynév** metonimikus változás eredményei-e?

A KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-féle „Adatok” I. kötete (1973) kiváló anyagot biztosít ilyen irányú vizsgálódásainkhoz is. A szócikkek mindegyike ugyanis két részből áll: a helynévi adatokat tartalmazó második rész előtt, az első részben arról is tájékoztatást kapunk, hogy a kérdéses név az éppen bemutatott névfajtán kívül a tulajdonnév milyen egyéb fajtájaként volt használatban a korabeli magyar nyelvben (személynév, nemzetségnév, ágnév, törzsnév).

A törzsnevek közül csupán a *Kürt*, a *Kér* és a *Jenő*¹² neve található meg a nemzetségnevek között: az előbbi kettő várjobbágynemzetséget, utóbbi pedig az egyik székely nemet nevezi meg. A „vélt” törzsnevek közül a *Berény*-t¹³ látták egyeztethetőnek a *Berencs* nemzetség nevével. A törzsnevek és nemzetségnevek egyezésének ügyében GYÖRFFY úgy nyilatkozott, hogy ezek azt bizonyítják, hogy a törzsnévi eredetű települések névadói a várjobbágyság voltak: ti. ők alkották a katonáskodó törzset, akik létrehozták, illetve akikről elnevezték a településeiket, vagyis egy törzsnév > nemzetségnév > településnév változási folyamatot képzelt el (1958: 37–42). Arra hívta fel a figyelmet, hogy „nem csekély a száma azon kis *genus*-oknak, melyek egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével s így a várjobbágynemzetségekhez hasonlíthatók” (i. m. 25). Elképzelése szerint a nemzetségek neve az I. István kori ős nevéhez illesztett *de genere* kifejezéssel jött létre (i. m. 26). KRISTÓ azonban nem fogadta el ezt az elgondolást, mivel úgy látta, hogy e nevek nem törzsnévi, hanem településnévi eredetűek: a katonáskodó „várjobbágysági eredetű nemek szívesen nevezték magukat olyan falvakról, ahol (valaha) a *genus* lakott. Ez a gyakorlat nem csak a várjobbágynemzetségekre nézve igaz. Az ún. úri nemzetségek is nyertek ilyen módon elnevezést, mint pl. a Németi-nem, amely az -i nomen possessi képző miatt bizonyosan helynévtől (valamelyik Baranya vagy Valkó megyei Németi helységtől) vette nevét.” (1977: 215, illetve vö. 1975: 960–1). A változás tehát szerte törzsnév > településnév > nemzetségnév irányban zajlott le.

A *Kürt* és a *Jenő* mindemellett székely ágnevek¹⁴ is, amelyekre a fentiekkel megegyező megállapításokat tesz mindkét kutató (GYÖRFFY 1958: 83, KRISTÓ 1977: 215). Ha KRISTÓ álláspontját elfogadjuk, azt mondhatjuk, hogy a törzsnév nem csupán személynévvé nemigen vált, de nemzetségnév és ágnév sem alakult belőle. Bár itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint minden esetben külön helytörténeti, nemzetségtörténeti vizsgálat nélkül a metonímia egyik irányát sem lehet biztonsággal kizárni.

¹² 1237: Kar.: *Churt*, 1237: *Kurth* (34); *Quer E.* (36); 1548: *Jenw*, *Jenyew* (36).

¹³ 1245: *Berench E.* (39).

¹⁴ 1498: *linea Kywrt* (34), 1548: *Kyrthaaga* (34).

Vajon hogyan viszonyulnak egymáshoz a **személynevek és a nemzetségnevek**? A KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas „Adatok” című munkájának II. kötetében (1974) 185 nemzetségnevet gyűjtött össze. Az egyes nemzetségnévi szócikkek elején található összefoglaló sorokban olvashatjuk, hogy a név használatban volt-e személynévként és/vagy helynévként a magyar névkincsben. Az adatokat áttekintve azt láthatjuk, hogy azoknak a nemzetségneveknek az aránya, amelyeknek mind személynévi, mind helynévi megfelelése adatolható 63,3%. A nemzetségnevek 17,3%-ának nem élt személynévi megfeleelője, 6%-ának sem személynévi, sem helynévi továbbélése nem adatolható, a nevek 4,9%-ában helynévi megfelelést nem ismerünk, míg 1%-a a neveknek családnévként élt tovább. A 7,5%-ot jelentő kettős nemzetségnevek pedig később sem helynévként, sem személynévként nem bukkantak fel, esetleg csak külön-külön a név első vagy második tagja. A fenti adatokat összegezve azt láthatjuk, hogy 68,2%-a a nemzetségneveknek személynévként is élt, ez pedig egyáltalán nem elhanyagolható arány.

A munka I. kötetében 39 olyan, a mi szempontunkból érdekes nép- vagy vezérnév (tehát személynév) szerepel, amely a korban nemzetségnévként is élt. A névalakulás sorrendjére vonatkozóan a szerzőhármak a következő megjegyzést teszi: „Régi felismerés, hogy a genusok nevei többnyire egyúttal hely- és személynévek; az előbbieket többnyire az utóbbiaknak köszönik eredetüket.” (1974: 4).

Vizsgálataink alapján a törzsnevek és a nemzetségnevek összehasonlítása a következő eredményt hozta: amíg a törzsneveknek a magyar helynévrendszerben betöltött szerepét illetően a törzsnév > helynév metonímia egyértelműen jellemző, addig a nemzetségnevek oldalán éppen az ellenkező, helynév > nemzetségnév irányú alakulás látszik tipikusnak. Másfelől a két csoportnévnek a személynevekhez való viszonyát tekintve megállapíthatjuk, hogy a törzsnév > személynév metonímia igen-igen ritka (ha van egyáltalán rá vitathatatlan példa), ám a nemzetségnév > személynév akadály nélkül végbemenő változás lehetett, hiszen az „Adatok” I. kötetének nemzetségnevei közül csupán 30,8%-nak nem volt személynévi megfeleelője.

6.3. Foglalkozásnév > személynév/településnév

A névtudomány nagyon korán felismerte, hogy a magyar helynévkincs legrégebbi rétegének képviselőiként okleveleink számos olyan elnevezést őriztek meg, amelyek névadási indítéka vagy a településen lakók etnikai, népi hovatartozása, vagy a (lakosság nagyobb részének) foglalkozása volt. Legkorábbi foglalkozásnévi helyneveinket a veszprémi apátság alapító okleveléből idézik: (1018 k./1109) *Σαυταγ* ('szántó'), *Γριπτζαρι* ('gerencsér') (DHA. 1: 85).¹⁵

¹⁵ Ám mivel az utóbbi név földrajzi előfordulását tekintve az ország pannon-szláv és nagymorva vidékein volt jelen, szláv a töve, s a végén a szláv többes szám *-i* jele áll, inkább a szláv hely-

A névtípus kialakulását vagy úgy magyarázták, hogy az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt (KERTÉSZ 1939: 39), vagy úgy — s ez ma az elfogadottabb értelmezés —, hogy a település egyetemesen vagy legalább lakosainak egy része (ministeriales conditionarii) valamilyen szolgálatra van kötelezve. Az ilyen helyek az ún. szolgálónépi települések, amelyeknek a névanyagát széles körű forrásként először HECKENAST GUSZTÁV használta fel (1970: 32–51), ám a belőlük levont következtetései nem mindig helyesek. Nem tett különbséget például a puszta foglalkozásnévi és az *-i* képzős nevek között, s minden foglalkozásnévből alakult településnévnek azonos időbeli keletkezést tulajdonított, bármilyen későn is bukkan fel: „A következetesség (...) úgy kívánta, hogy a nominativusban álló vagy *-i*, illetőleg *-d* helynévképzővel ellátott, foglalkozást jelentő helyneveket akkor is felvegyem, ha csak a XVI–XIX. századból vannak adatolva; ugyanígy jártam el a megfelelő névalakban ismert dülőnevek esetében is” (i. m. 13). A névtípus vizsgálatával HECKENASTon kívül történészeink közül főleg MAKKAI LÁSZLÓ (1947), GYÖRFFY GYÖRGY (1972) és KRISTÓ GYULA (1976: 65–84) foglalkozott (vö. még KISS L. 1997a: 180).

A foglalkozásnévre visszavezethető településnevek névadási motivációját vizsgálva le kell azonban szögeznünk, hogy nem minden szolgálónépi falu kapta nevét a kötelező szolgáltatásról, a település elnevezésének számos más motivációja is lehetett. E gondolatot továbbvezetve azt is kijelenthetjük, egyáltalán nem biztos, hogy minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról (vö. KRISTÓ 1976: 78). Nagyon sokszor nem zárható ki, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Ezt annak alapján állíthatjuk, hogy a foglalkozásnevek minden nehézség nélkül válhattak személynévekké. Ezt bizonyítják a FEHÉRTÓI KATALIN szótárában található következő személynévek is: *Csatár, Dusnok, Fegyveres, Lovász, Mester, Takács* stb.¹⁶ (vö. KRISTÓ 1976: 81, KISS L. 1997a: 180).

6.4. Népnév > személynév/településnév

A magyarok közé ékelődött, „népszigetként” jelen lévő, önálló települést létrehozó, hazánk területén korán megtelepült népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett névadási alapot környezetének. A népnevek magyar helynevekben való megjelenését MELICH egyenesen ősmagyar kori sajátoságnak mondta: „A honfoglalás előtt megvolt magyar nyelvű földrajzi nevekhez és

névadás körébe tartozónak tekinthető, és így akár korábbi alakulása is lehet a magyar honfoglalásnál. Minderre már HECKENAST is utalt (1970: 71), akinek véleményét KRISTÓ is osztotta (1976: 80). Nevünket tehát ebből a helynévcsoporthoz ki is hagyhatjuk.

¹⁶ *Chatar* (ÁSz. 179), *Dosnuch, Dosnoc, Dusnic, Dusnuc, Dusnuk* (ÁSz. 258), *Fegueres* (ÁSz. 303), *Luas, Luaz* (ÁSz. 498), *Mestur, Mester* (ÁSz. 537), *Takach* (ÁSz. 739).

földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték.” (1925–1929: 12). A népnevek és a személynevek szoros kapcsolatát mutatja, hogy több kutatónk együtt tárgyalta a pusztai személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNIEZSA 1943–1944: 124).

Ugyanakkor ahogyan a foglalkozásnevek esetében is láttuk, itt sem kell és szabad feltétlenül minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, illetve KNIEZSA 1938: 439, KRISTÓ 1976: 60, KISS L. 1996: 446, 1997a: 180, BENKŐ 1996: 11). Ezt a feltevést is az teszi megalapozottá, hogy az ómagyar korban a népnevekből a foglalkozásnevekhez hasonlóan könnyen alakulhatott személynév. Csak néhány példa az ÁSz. gazdag anyagából: *Besenyő, Lengyel, Marót, Német, Orosz, Tót*.¹⁷

7. A következőkben azt kísérem meg röviden bemutatni, hogy a társadalmi csoportnevek hogyan válhattak a magyar helynévrendszer tagjaivá: a nyelv elemeiként ilyen funkciójukban milyen azonos vagy különböző **szerkezeti sajátosságokat** mutatnak, illetve milyen változásokon mentek vagy mehettek keresztül.

A magyar névrendszerben a tulajdonnévként megteremtett helynevek minden típusban változnak helynévként való funkcionálásuk során: a meglévő nevek képzőt kaphatnak vagy utótagot, esetleg mindkettőt, de e névelemek vagy névrészek az idők során el is tűnhettek belőlük. E folyamatok tisztán nyelvi változásnak tekinthetők: a szerkezetükben átalakult nevek „névségét” a változások nem befolyásolták, tulajdonképpen a névrendszer egésze által kiváltott analogikus változásnak tekinthetjük őket. Ezzel szemben az előtaggal való összekapcsolódás nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, hiszen e jelzői névrészek megjelenését mindig valamilyen külső körülmény vagy annak módosulása indukálta.

7.1. Egy korábbi munkámban, a 2006. évi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban (RÁCZ A. 2006) a **törzsnévi** eredetű településnév-anyagot abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy mennyire tekinthető helytállónak a névkutatóknak az erre a névcsoportra érvényesnek tekintett megállapítása, mely szerint a törzsnevek alakilag igen zárt csoportot alkotnak.

7.1.1. Vizsgálatom egyik alapjául a FNEŠz. mintegy 23 ezres magyar névadatállománya szolgált, amelyből az egyrészes **törzsnévi** eredetű helynevek száma 149, ebből 95-nek (64%) **magyar** törzsnév az alapja, s ezek között KISS

¹⁷ Néhány szócikk-példa az ÁSz.-ból: *Beseneu, Besseneu, Besenen* (ÁSz. 120), *Lengel* (ÁSz. 488), *Morout, Maraut, Maroch, Marouth, Morooth, Morouth, Moruth* (ÁSz. 568), *Nemti, Nempti, Nempthi* (ÁSz. 579), *Uruz, Oruz, Huroz* (ÁSz. 784), *Tot, Toth, Thot, Tough, Thouth* (ÁSz. 763).

LAJOS etimológiai szerint 3 *-i*, 2 *-cs*, 1 *-d* és 1 *-de (-gye)*¹⁸ végűt találunk. Az utóbbi két morfémat tartalmazó név idesorolása azonban egyértelműen hibásnak látszik. Szász-kézd második névrészenek 1309-ből adatolt *Kyzd* alakját sokáig a *Keszi* törzsnév *-d* képzős alakjaként tartották számon (KNIEZSA 1943–1944: 248, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 37–8), ám BENKŐ LORÁND földrajzi, hangtani és tótani érvekkel bebizonyította, hogy a településnév tövének semmi köze e törzsnévhez (1992: 42–5), így tehát ezt a névalakot kivehetjük a vizsgált névcsoportból. Szintén az említett hangtani okok miatt vonható ki ebből a sorból a *-de (-gye)* végű, a FNESz. által szintén a *Keszi*-re visszavezethetőnek mondott név is, így végül 93 magyar törzsnévi eredetű adatunk marad.

Itt kell megjegyezni, hogy a fentebb felsorolt egyrészes nevek végén található morféma közül a FNESz. a *-cs*, *-d*, *-de* elemeket kétségtelenül törzsnévhez kapcsolt kicsinyítő képzőnek mondja, de tudjuk, hogy KISS LAJOS a helynévképző fogalmával soha nem dolgozott, létüket nem ismerte el, így az ő felfogása szerint más minősítést tulajdonképpen nem is várhatunk e nevekkel kapcsolatban. Véleménye e kérdésben ettől függetlenül is komoly kétségeket kelt, amelynek lényegét — más összefüggésben — BENKŐ LORÁND így fogalmazza meg: „a legtöbb magyar nomenképzőnek nagy a nyelvi rendszerbeli és a kronológiai kötöttsége. (...) a magyarban — mint az óriási mennyiségű példa mutatja — népnevekhez, de még néprész- vagy törzsnevekhez sem szokott kicsinyítő képző járulni, sőt ezek földrajzi névi realizációjában is eléggé idegen az egyébként éppen a régi magyarban rendkívül termékeny *-d*.” (1977: 55). E megjegyzést attól függetlenül megszívlelendőnek tarthatjuk, hogy — mint a fentiekben láttuk — törzsnévi helyneveink csoportjából a *-d* képzős formákat kiiktatandónak gondoljuk.

A fenti morfémaiktól eltérően az *-i*-vel kapcsolatban a FNESz. nem foglal állást, talán nem véletlenül. Ennek valóban nehéz az egyértelmű meghatározását megadni: Hajmáskér *Cari* névadata a korai (lásd a 18. lábjegyzetet) alak eredeti tövéghangzóját mutathatja, tehát ez sem tekinthető képzőnek, ám Szamoskér 1286-os *Keeri*, és még inkább Németkér 1332–7-ből való *Kyry* adata túl kései ahhoz, hogy azoknak is a tövéghangzó funkcióját tulajdonítsuk. E neveket a források sajnos, szövegkörnyezet nélkül közlik, így az *-i* funkciójával kapcsolatban csak gyanúink lehetnek. Ha — mint az például az utóbbi pápai összeírásban alaposan gyanítható — az eredeti oklevélszövegben a latin *de* szócska szerepel a nevek előtt, az is elképzelhető, hogy a két *-i* csupán ennek az előjárósónak a magyar „megfelelője”. Ha viszont nem így van, akkor is inkább a középkorban nem ritkán jelentkező képzővel való bővülést kereshetjük a jelenség mögött,

¹⁸ Hajmáskér 1002: *Cari* (ez az adat a DHA. adatolása szerint 1009/+1257-ből való, s mellette ugyanilyen alakú név egy másik, Fejér megyében lévő Kérre utal, 1: 52), Szamoskér 1286: *Keeri*, Németkér 1332–7: *Kyry*; Hernádkércs 1262: *Kerch*; Megyerics 1247 u.: *Megerch*; Szász-kézd 1309: *Kyzd*, Kisgye 1440-ből: *Kisgye*.

amely azonban magát a képző nélkül létező helynevet érintette, nem pedig az alapjául szolgáló közszót, azaz az egykori törzsnevet. Az említett nevek későbbi-mai képző nélküli alakja azonban szinte kétségtelenné teszi e feltevések valame-lyikének a helytálló voltát.¹⁹

A -cs morfémát tartalmazó Hernádkércs GYÖRFFY minden közreadott adatában cs végű²⁰ (Gy. 1: 110), CSÁNKINál pedig a XV. század utolsó harmadában *Gobisfelde* névváltozata is megtalálható.²¹ *Megyerics* esetében GYÖRFFY is, CSÁNKI is kivétel nélkül -cs végű adatokat közöl.²²

A másik általam felhasznált munkának, a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-féle „Adatok”-nak a törzsnevekre vonatkozó részében (1973: 32–42) a *Kér* adatai között lelhető fel két gyanús alak. Az egyik egy *Kérd*, amelynek *Kyrd*, *Kerd* névformája azért érdemel külön is figyelmet, mert egy *Kesző* ~ *Keszű* (*Kezw*)²³ forma változataként szerepel az idézett oklevélben. A másik pedig egy *Kéri*,²⁴ amely CSÁNKINál a *Kerej* címszó alatt szerepel, de több alakja nincs adatolva. Ezek mellett még egy *Megyerő*²⁵ adatot kell megemlítenünk, amelyet a szerzők talán éppen az alakja miatt bizonytalanul vontak a *Megyer* adatai közé. CSÁNKI munkájában ez a *Megerew* a *Magyare* címszó alatt található, s az itt idézett névforma az egyedüli palatális magánhangzókat tartalmazó alak, a XIII. század elejétől adatolt név további adataiban ugyanis az utolsó magánhangzótól eltekintve veláris magánhangzót láthatunk, ami viszont inkább a *magyar* lexémához kapcsolja a nevet, és így legalábbis kétségesse teszi, hogy a *Megyer* törzsnév lenne az elnevezés alapja.²⁶

7.1.2. A törzsnévi eredetű településnév-csoporthoz közel álló **népnévi** eredetű településnév-réteget összehasonlítási alapul véve fontos eredményre jutunk: az ebben a körben megvizsgált, a FNESz.-ből való 132 név közül 51 (39%) jött létre helynévképzővel, amelyek között 44 -i, 5 -d, 1 -ka és 1 -ság képzős alak található. A két névtípus morféimakkal való ellátottságának aránybeli különbségei jól mutatják a szerkezeti sajátosságaik közötti eltérést: a FNESz. adatai alapján a

¹⁹ **Németkér** 1407: Poss. Pertholth al. nom. *Kiskeer* (Cs. 3: 434), 1410: Pertholth al. nom. *Kisker* (Cs. 3: 434). **Szamoskér** 1427: *Keer* (Cs. 1: 478), 1463: *Keer* (Cs. 1: 518).

²⁰ **Hernádkércs** 1262, +1263/+1264, 1270, 1317: *Kerch*, p., t., v., 1272, 1304: *Kyrch*, t., 1316/1327, 1327: *Keerch*, p. (Gy. 1: 110) | ~i *1272/1419: Geo. de *Kercshy* (Gy. 1: 110).

²¹ 1477: *Kercz* alias *Gobisfelde* (Cs. 1: 210).

²² **Megyerics** 1247 u.: *Megerch*, 1268/1347: *Megers* ~ *Megerch* (Gy. 3: 439); 1268: Villa *Megerch*, 1387, 1422, 1460: poss. *Megyerch*, 1424: *Megerch* (Cs. 3: 507).

²³ 1248: *Kezw* aliter *Kyrd*, *Kerd* (37).

²⁴ 1400: *Kerey* (37).

²⁵ 1483: *Megerew* (33).

²⁶ **Magyare** 1231: Villa *Magyare*, 1380: *Magyare* al. nom. Sykach, 1443: Poss. *Magyare*, 1411: *Magare*, 1421: Poss. Sykoch al. nom. *Magare*, 1483: *Megerew* (Cs. 3: 80).

törzsnévi eredetű településnevek legfeljebb 4%-a, míg a népnévre visszavezethető településnevek 39%-a áll valamilyen képzőmorfémával.

Az „Adatok” 38 népnevet felsoroló első kötetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest nem látszik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló névada-
tok száma, feltűnően gyakori azonban az *-i* képző előfordulása a *tót*, *cseh*, *orosz*,
német és az *olasz* népnév helynévi származékaiban.

7.1.3. Az egyrészes foglalkozásnévre visszavezethető településnevek körében a népnevekéhez hasonló arányokat láthatunk: 258 névből 111 (43%) név végén van valamilyen képzőmorféma. Azaz a népnévi és a foglalkozásnévi településnevek nagyjából azonos gyakorisággal állnak képzővel, s ez a körülmény a két csoportot alaktani tekintetben egyértelműen szembeállítja a törzsnévi eredetű nevekkel.

7.2. A vizsgált egyrészes neveken kívül fontos lehet a csoportjelölő nevekből alakult helynévtípus emberi települést jelölő földrajzi köznévi utótaggal való megjelenésére is figyelmet fordítanunk.

7.2.1. Már NÉMETH GYULA is megállapította, hogy a „*A Nyék, Megyer, Kürt és Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva, Megyerfalva, Kürtfalva, Gyarmatfalva*” (1930/1991: 243). A FNESz. adatbázisában 252 kétrészes, valamelyik névrészában végső soron törzsnévi eredetre visszavezethető helynév található, ebből 54 (21%) név első névrészában tartalmazza a törzsnévi lexémát, amely azonban minden esetben pseudo- és sohasem magyar törzsnév.²⁷

KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ munkájában a törzsnévi eredetű helynevek adatai között mindössze három *Nyék*,²⁸ egy-egy *Kér*²⁹ és *Keszi*³⁰ első névrészt tartalmazó helynév második névrészában található településjelölő földrajzi köznevet. A pseudo-törzsnevek aránya e típusban azonban itt is jelentős.

Mindezek mellett egyáltalán nem érdektelen harmadik forrásként KÁZMÉR MIKLÓS a *-falva* földrajzi köznévvel álló településneveket vizsgáló munkájának (1970) tanulsága sem. Jelentős névanyagából csupán négy településnév szerkezete mutat (esetleg) törzsnév + *-falva* felépítést: két település a *Jenőfalva*, egy-egy település a *Kérfalva*, illetve a *Nyékfalva* nevet viseli.³¹ Ezek közül a két utóbbi név a későbbiekben el is tűnik a névkincsből.

²⁷ 1241: *Kalóztelek* (Kárásztelek); 1291–92: *Zekulteluk* (Székelytelek); 1321/1381/1448/15. sz.: *Wassaneghaz* (Varsányhát), 1408: *Zekelyo* (Székelyjő).

²⁸ 1405: *Neekfalua* (33), 1436: *Nyekfelde* (32), 1864: *Nyekitelek* (33).

²⁹ 1441: *Keerfalwa* (37).

³⁰ 1418: *Kezyeghaz* (38).

³¹ 1406: *Jenőfalva*, 1863: *Jenőfalva* (1970: 167), 1441, 1445: *Keerfalwa* (1970: 214), 1405: *Neekfalua* (1970: 229).

A KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ és a KÁZMÉR által közölt névalakok közül a *Nyék* első névrészt tartalmazó településnevek kapcsán azonban szeretnék visszautalni a már korábban is idézett törzsnevekből alakult személynevek kérdésére. Mivel a *Nyék* az ÁSz.-ban személynévként (is) szerepel, az ehhez kapcsolt településjelölő földrajzi köznévből álló helynevekben minden nehézség nélkül feltételezhető a személynévi első névrész.

7.2.2. Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy földrajzi köznév törzsnévi első névrész után nem jellemző a településneveinkben. De vizsgáljuk meg, mit mutatnak a népnevet tartalmazó helyneveink! A népnevek az ómagyar kori helynevekben vagy a lakosság népi hovatartozását jelezték a többségi környezettel szemben, vagy birtokviszonyt jelöltek, mert természetesen itt is elképzelhető, hogy népnévből lett személynév ez az elem. A FNESz. adatai között 370 olyan **kétrészes** településnév szerepel, amelynek első névrészában lexikálisan **népnév** jelenik meg. Ezek közül 82 (22,1%) második névrésze emberi települést jelölő földrajzi köznév. Ezzel a jelenséggel a fentebb mondottak szerint viszont a törzsnévi első névrésznél igen-igen ritkán találkozunk.

7.2.3. Ha azt a kétrészes településnév-csoportot vizsgáljuk, amelyben **foglalkozásnév** szerepel, újra csak a népnévi réteghez hasonló tapasztalatokat szerezhethetünk. A 194 első névrészában foglalkozásnévvel álló településnév között 64-nek (33%) a második névrésze valamilyen földrajzi köznév.

7.3. Eddigi vizsgálataink azt mutatják, hogy a törzsnévi eredetű településnevek szerkezeti szempontból valóban olyan csoportot alkotnak, amilyennek eddig is gondoltuk őket. Változási érzékenyséjük igen csekély, míg a népnevekből és foglalkozásnevekből alakult helynevek sokkal rugalmasabbak náluk; helynévképző és földrajzi köznév településnévvé válásukkor minden nehézség nélkül kapcsolódhatott hozzájuk. Ez az eltérés azonban nyilvánvalóan magyarázható e névtípusok keletkezési idejének feltehető különbségeivel is: az ősibbnek tartható metonimikus névalakulást fokozatosan szorítja háttérbe a képzővel és a grammatikai szerkesztéssel történő helynévalkotás. E szerkezeti zártság azonban nemcsak keletkezésében, hanem létében, életében is jellemzi a törzsnévi eredetű helyneveket.

8. Végül megválaszolásra vár még az a kérdés, mivel magyarázható az a jelenség, hogy alig van olyan törzsnévi eredetű településnevünk, amelynek szerkezete tisztán nyelvi változást mutatna, illetve hogy e nevek mellett névváltozatokat nem találunk az oklevelekben? A magyar helynévrendszerben van egy sajátos réteg, az ún. jövevénynevek, az átvett nevek rétege, amelyet — úgy gondolom — érdemes az itt feltett kérdéssel összefüggésben összevetni a törzsnévi eredetű településneveinkkel. A történeti névkutatásnak az a megállapítása, hogy egy terület helynévanyagában a legidőtállóbb réteg a vízneveké, szinte közhelynek számít. A Kárpát-medencében a nagyobb vizek neve, így a *Duna*, a *Dráva*, a

Marcal, a *Rába*, a *Rábca* stb. e névréteg tagja (KISS L. 1997b: 188–93). Ezek változási érzékenysége igen csekély: képzőkkel vagy jelekkel jellemzően nem bővülnek, és földrajzi köznév is inkább csak szintagmatikus kapcsolatban jelenik meg mellettük. Jelzői első névrésszel való kiegészülésük pedig nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, hiszen az ilyen nevek többnyire kisebb folyószakaszok, ágak stb. megnevezéseiként jöttek létre. Hasonló a nyelvi helyzete az idegen eredetű, azaz jövevény településnevek csoportjának is. KISS LAJOS jó néhány szláv eredetre visszavezethető, a későbbi századokban is élő, sokszor még ma is használatban lévő nevet a honfoglalás utáni (némelyeket esetleg honfoglalás előtti) névadás eredményének mond: *Bolondóc*, *Eszék*, *Galgóc*, *Kanizsa* ~ *Kenese*, *Nógrád*, *Pozsega*, *Trencsén*, *Visegrád*, *Zemplén* stb. (1996: 443). E nevek általában az átvételüktől fogva alakítani tekintetben változatlan formában élnek. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a FNESz. adatait megvizsgálva is: a 2402 átvett névnek a döntő többsége, 2125 (88,5%) olyan helynév (nem csak településnév), amely az adatok tanulsága alapján változatlan alakban élt tovább a magyar nyelvben.³²

Arra a kérdésre, hogy a törzsnévi eredetű településnevek mennyire őrzik keletkezéskori alakjukat, az előbbi módszerrel a FNESz.-t forrásként igénybe véve kereshetjük a választ. Az egyes szócikkekben idézett korai helynevek alakját a későbbi-mai alakokkal, azaz a címszókkal összehasonlítva azt láthatjuk, hogy az esetek túlnyomó többségében (80%) az eredeti törzsnévi alak valamilyen jelzői első névrésszel egészült ki az idők folyamán, ez pedig — ahogyan már korábban is leszögeztem — nem tekinthető tisztán nyelvi változásnak, mivel leginkább területi–közigazgatási szempontok motiválták e módosulásokat. A törzsnévi településnevek 14%-a él máig változatlan formában, s a fennmaradó 6% képzővel bővült, vagy előtaggal és képzővel gyarapodott, illetve elhanyagolható azoknak az eseteknek a száma, ahol a törzsnévi elnevezések maguk váltak a kétrészes név első névrészévé. Az ilyen új, kétrészes nevek általában két, már létező település vagy hely összeolvadásának nyelvi lenyomatai. Mint láttuk azonban, a FNESz. felfogása jó néhány helyen e tekintetben módosításra szorul, azaz ha ezeket itt most nem is vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy a törzsnévi forma a nevek 94%-ában az eredeti alakjában jelenik meg.

A fentiek alapján a névátvétellel a magyarba került helynevek és a törzsnévi eredetű településnevek között bizonyos értelemben párhuzam vonható: mint láttuk, az átvett nevek nagy része változatlan alakban élt tovább a magyarban, és tulajdonképpen a törzsnevek is ilyennek tekinthetők, ha a jelzővel való kiegészülést nem tisztán nyelvi változásként értékeljük. E felfogás szerint mindkét

³² A jóval kevesebb, változáson átment név újabb alakja 109 esetben (4,5%) tükörfordítás, 43 esetben (1,8%) részfordítás, ami inkább a nyelvhasználók nyelviségével áll összefüggésben, és 125 esetben (5,2%) egyéb tudatos névmagyarítás, azaz nem természetes nyelvi alakulás eredménye.

névcsoport tagjai morfológiai értelemben „kövületeknek” tekinthetők. Az idegen nyelvben keletkezett, a magyar névrendszerbe bekerült, átvett nevek a névhasználók számára etimológiailag nem transzparenssek. Éppen ezért alakjukat, szerkezetüket túlnyomóan érintetlenül hagyva abban a formában használták, ahogyan először az idegen nyelvű névhasználóktól hallották. Hasonlóan alakulhatott a törzsnévből alakult településnevek története is: a névhasználók tudatából nagyon gyorsan kieshetett a névadás alapja, a közső kiavulásával a név hallatán már nem asszociáltak az egykori törzsekre, s így transzparencia nélküli, csupán denotatív jelentéssel, azaz azonosító értékkel bíró nyelvi elemként használták e helyneveket.

9. A törzsnevek és a törzsnévi településnevek kapcsán folytatott eddigi kutatásaim itt megmutatott eredményeit magam is tulajdonképpen csupán iránymutatónak gondolom a későbbi, még nagyobb, lehetőség szerint a legteljesebb helynévi anyagon folytatott vizsgálataim számára. Ezt a vizsgálatot egyrészt egyfajta módszerbeli kísérletnek is tekintem, másrészt viszont arra mindenképpen alkalmasnak gondolom, hogy az itt tett megállapításaim jövőbeli munkám kiinduló feltételezései legyenek, amelyeket a későbbi kutatással vagy meg tudok majd erősíteni, vagy meg kell majd cáfolnom őket.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1992), *Kézd.* In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 42–5. Újraközlése: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (1994), Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *MNy.* 90: 131–74.
- BENKŐ LORÁND (1996), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *NÉ.* 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND (1998a), Helynév — személynév — történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 11–27.
- BENKŐ LORÁND (1998b), Anonymus „kunjainak” személynévei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 40–57.
- BENKŐ LORÁND (2002a), A székely néprész név ómagyar történetéhez. *MNy.* 98: 257–65. Újraközlése: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp., 2003. 85–94.
- BENKŐ LORÁND (2002b), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Bp.

- BENKŐ LORÁND (2003), Néhány szó a magyar törzsnevekről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 81–4.
- BERTA ÁRPÁD (1991), Török eredetű törzsneveink. *NyK.* 92: 3–34.
- BERTA ÁRPÁD (1997), Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 211–21.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–321.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 221–34.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1923), *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9, 67–77.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 104–16.
- KISS LAJOS (1997a), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–40.
- KISS LAJOS (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KRISTÓ GYULA (1975), Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109: 953–67.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1977), Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp. 211–23. Újraközlése: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 422–42.

- KRISTÓ GYULA (2000a), Telepítés és államalapítás. In: KRISTÓ GYULA, *Írások Szent Istvánról*. Szeged. 137–49.
- KRISTÓ GYULA (2000b), Rendszerváltás Magyarországon az ezredfordulón. In: KRISTÓ GYULA, *Írások Szent Istvánról*. Szeged. 19–34.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- LÁSZLÓ GYULA (1970), Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság* 13/1: 48–64.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–35.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1973), *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál elhangzott előadások, hozzászólások*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Veszprém.
- NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1922), Régi személyneveink jelentéstana. *MNy.* 22: 93–100.
- PAULER GYULA (1900), *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp.
- RÁCZ ANITA (2006), A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. Elhangzott a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Névtörténet — magyarságtörténet” szimpóziumában. Debrecen, 2006. augusztus 23–26. Megjelenés alatt.
- SZABÓ ISTVÁN (1941/1990), *A magyarság életrajza*. Bp., 1941. Reprint kiadása: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Bp., 1990.
- SZÜCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.

Tóth Valéria

A templomcíméből alakult településnevek változásáról*

1. A régi magyar településnévtípusok között nem sok olyan van, amelynek monografikus feldolgozása született: KÁZMÉR MIKLÓSnak a *-falv* utótagú településneveket bemutató munkája (1970) mellett valójában egyedül a templomcíméből alakult helységnevek kaptak mélyreható kifejtést MEZŐ ANDRÁS jóvoltából (1996). „A templomcím a magyar helységnevekben” című munka értékét nemcsak az mutatja meg, hogy milyen mértékben használták fel az eredményeit mások (bár MEZŐ ANDRÁS könyve esetében ez sem elhanyagolható, hiszen a rá való hivatkozások száma mára bizonyára sok százra rúg), hanem legalább ennyire jelzi az az élénkítő hatás is, amely más kutatókat inspirált arra, hogy e névtípusról tovább gondolkodjanak. A patrocíniumi településnevek problematikája MEZŐ ANDRÁS monográfiájának megjelenése után (talán éppen annak köszönhetően) több szakembernek is felkeltette az érdeklődését:¹ voltak, akik egy-egy konkrét terület ilyen természetű neveiben búvárkodtak (RÁCZ A. 1999), mások általános, névrendszertani megjegyzéseket fűztek a patrocíniumi településnevek történetéhez (HOFFMANN 1999), de olyan szakember is akadt, akinek figyelme a változás: egész pontosan a szentnévi településnevek korrelációs rendszerének alakulása felé fordult (BÖLCSKEI 2005a). A fentiek közül a HOFFMANN ISTVÁN tollából származó tanulmány — amely Mező András születésének 60. évfordulójára íródott, s vázlatosan a patrocíniumi településnevek változását is érinti — a következő mondatokkal zárul: „A tisztelgőknek szabott érthetően szűk keret sajnos nem engedi meg, hogy e helyütt e változási folyamatokat részletesebben is elemezzem. Ezt majd egy másik írásomban fogom megtenni. Tekintse majd az ünnepelt azt egy újabb baráti üdvözlésnek.” (1999: 70). Remélem, Hoffmann István nem veszi tőlem rossz néven, hogy mivel a településnevek változásával foglalkozva magam is felfigyeltem a patrocíniumi helységnevek sajátos problematikájára, a néhány évvel ezelőtt általa megígért írás végül is az én tollam alatt elevenedik meg. A „baráti üdvözlés” Mező András tanár úrnak sajnos, nem valósulhat már meg: csupán az emléke előtt tiszteleghetnek a kollégái, barátai egy-egy az „ő”

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával. Előadásként elhangzott a Magyar Nyelv-tudományi Társaság debreceni csoportjának 2006. december 8-i ülésén.

¹ A tudományos gondolkodás alaptermészetéből fakad, hogy a tudásunk egy-egy nyelvi jelenségről valójában sohasem tekinthető teljesnek vagy éppen lezártnak.

névtípusát taglaló írásukkal. Ám az efféle vállalkozásoknak, biztosan tudom, Mező András feltétlenül örülne.

2. A templomcíméből alakult helységnevek változásait alapjaiban határozzák meg a névtípus keletkezési körülményei. Minthogy e kérdésnek önálló tanulmányt szenteltem (TÓTH V. 2007), itt csupán egyetlen (az említett írás összegzését adó) gondolat erejéig térek ki rá. Számos egymást erősítő körülményt mérlegre téve úgy gondolom, hogy a patrocíniumi településnevek típusa nem névmodellek nyomán, hanem mintegy felülről, egyházi támogatással, egyfajta kultúrnévtípusként született meg. Ez a felülről való ösztönzés a templomcím településnévként való alkalmazására eredményezte aztán a névhasználat igen erőteljes beavatkozását az így létrejött nevek szerkezetébe, a névtípus nagyfokú változási hajlandóságát okozva egyúttal.

A patrocíniumi eredetű településnevek változását abban az általános változástipológiai keretben kívánom leírni, amelynek rendszerét korábbi írásaimban vázoltam (2005a, 2005b). Ez a modell számos vonatkozásában épít ugyan az előzményirodalomra (amelyekhez ld. többek között MEZŐ 1989, HOFFMANN 1993, 1998: 114–5 stb.), ám az ott kifejtettekhez képest némileg más szempontokat is alkalmazva közelít a helynevek változásához. Az így kialakított tipológia elsősorban nem az egyes változásokat elindító okokat igyekszik feltárni (ezt a patrocíniumi nevek vonatkozásában egyébként is megteszi MEZŐ ANDRÁS), hanem a változások nyelvi természetére van elsődlegesen figyelemmel. A leírás során persze az okok is óhatatlanul előkerülnek, de leginkább a névmodellek analógiás hatására, változást indukáló szerepére koncentrálva.

3. Mindenekelőtt ejtsünk néhány szót a templomcíméből alakult településnevek változási érzékenységről! Változási érzékenységen a neveknek (és általában a nyelvi jeleknek) azt a hajlamát értem, amely az eredeti állapotukból való kimozdulásukat előidézi. Ez a fajta hajlandóság az egyes nyelvi jelek esetében közel sem egyforma: vannak köztük olyanok, melyek ellenállóbbak a változásokkal szemben, míg mások könnyebben átesnek módosulásokon (általánosságban a nyelvi jelekre vonatkoztatva ld. ehhez például BENKŐ 1988: 85–95). Ez a különbség a helynevek csoportján belül is megmutatkozik. A településnevek változásra való hajlandósága több dolgot is magában foglalhat: ha a fogalmat tágabb értelemben használjuk, akkor a meghatározásakor az adott névben bekövetkező mindennemű változásra egyformán tekintettel vagyunk: vagyis egyenlő súllyal mérlegeljük például a névcseré jelenségét (*Igalja* > *Szentandrás*), a jelzővel való kiegészülést (*Szentbenedek* > *Garamszentbenedek*) vagy a szerkezeti változásokat (*Boldogasszonyfalva* > *Boldogfalva*, *Szentimresárosd* > *Szentimresárosdja*). Ha a változási érzékenységet így tekintjük, akkor a patrocíniumi településnevek efféle hajlamát nagyjából átlagosnak kell minősítenünk, mivel az ilyen motivációjú neveknek pontosan a fele esett át a története során valamilyen

típusú változáson. Korábbi vizsgálataim — amelyeket két vármegye településnevei alapján végeztem — ugyanis azt mutatják, hogy a településneveknek átlagosan mintegy a fele változott meg a fennállása óta: Abaúj megyében ez az arány valamivel az 50% fölött van, Baranyában kicsivel alatta marad (ld. ehhez TÓTH V. 2006).

Az ugyanakkor, hogy maga a változás milyen természetű, egyáltalán nem lényegtelen: a változást elszenvedő patrocíniumi nevek 36%-a névcserén ment keresztül (ami e névtípus esetében szinte kizárólagosan annyit jelent, hogy más motivációjú név helyébe lépett a patrocíniumi névforma), 30%-uk kapott valamilyen jelzöt idővel (ritkábban faluosztódás folytán differenciáló szerepű jelzöt, vagy egyszerűen főleg a jobb azonosíthatóság szándékával megkülönböztető jelzöt), 34%-ukra pedig az jellemző — és ezen a ponton láthatjuk leginkább a nyelvérzék beavatkozását a szentnévi településnevek nyelvi életébe —, hogy a név hangtestét szerkezeti változás módosította.

Úgy gondolom, sokkal célszerűbben járunk el, ha a fenti definíciót szűkebbre vesszük: amennyiben ugyanis csak a tisztán nyelvi indíttatású változásokat vonjuk be a hatókörébe, egy-egy névtípus változási hajlandóságáról is sokkal pontosabb képet kaphatunk, hiszen a névcseré, a jelzővel való kiegészülés elsősorban nem nyelvi okokkal, hanem a valóság viszonyaival (pontosabban az azokban bekövetkezett változásokkal) magyarázható, ezzel szemben viszont ahhoz, hogy a névbe bekerül például egy birtokos személyjel, vagy kiesik belőle egy névelem stb. (vagyis a szerkezeti változásokhoz), a valóságnak, a világnak (a külső körülményeknek) nincsen köze, ezeket tehát tisztán nyelvi tényezők befolyásolják. És akkor, amikor nyelvi oldalról kívánunk egy-egy névtípust jellemezni, mindenképpen indokolt egy ilyen megszorítást, szűkítést alkalmaznunk. Számszerűsítve mindez tehát azt jelenti, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek változási érzékenysége mértékét szűkebb értelemben 17%-ban jelölhetjük meg.²

Önmagában ez a szám azonban még semmit sem bizonyít: értékelhető csak akkor lesz, ha összevetjük más névtípusok változási hajlandóságával. Az összevetésre a törzsnévből alakult településnevek csoportját választottam ki.³ Döntésemet elsősorban az motiválta, hogy nyelvi megformáltságát tekintve a törzsnévből való az egyetlen olyan névtípus, amelynek tagjai hasonló strukturális megoldásokkal alakulhatnak helynévvé, mint a patrocíniumból keletkezett nevek: mindkét névcsoport esetében ugyanis a lehetséges névalkotási szabályok köre

² A változási érzékenység meghatározásakor természetesen nem csupán a változásokon átesett nevekkel, hanem valamennyi patrocíniumi helynévvel számolnunk kell.

³ Az egyszerűség kedvéért a törzsi eredetű településnevek vonatkozásában csak azokat az adatokat vettem figyelembe, amelyek a FNESz.-ben szerepelnek: ez a mintegy száz településnév, úgy gondolom, jól reprezentálhatja a névtípus egészét is, főleg azért, mert ezek között főképpen olyan nevek vannak, amelyek keletkezésüktől egészen napjainkig településnévként funkcionálnak.

leszűkül, mivel sem a templomcíméből, sem a törzsnévből nem (vagy csak nagyon elvétve) alakulhat képzővel helynév, mindkét lexématípus csupán metonimikus névadással (egyrészes nevet alkotva) és ritkán szintagmatikus szerkesztéssel (kétrészes nevet alkotva) válhat településnévvé.⁴

Nézzünk tehát néhány adatot a törzsnévi eredetű településnevek változásairól, s ezzel összefüggésben a névtípus változási érzékenységről!⁵ Elsőként is: a törzsnévből lett helységnevek körében alig egy-kettő olyan akad, amelyik az eredeti formájában érkezett el máig. Ennek az oka azonban jórészt a hivatalos helységnévadás eljárásában keresendő: a számos *Nyék*, *Megyer*, *Keszi* stb. homonímiáját kiküszöbölendő hivatalosan (részben már a mindennapos névhasználatban is meglévő) megkülönböztető jelzőket kaptak: *Kürt* > *Csallóközkürt* (1910-től), *Hejőkürt* (1904-től), *Gyarmat* > *Temesgyarmat* (1913-tól), *Kaposgyarmat* (1865-től), *Rábagyarmat* (1864-től), *Keszi* > *Sajókeszi* (1799-től), *Sárkeszi* (1903-tól), *Mezőkeszi* (1913-tól) stb. A törzsnévi eredetű településnevek körében a jelzővel való összekapcsolás a változáson átment nevek 87%-át érinti. Közöttük persze vannak olyanok is, amelyek régtől adatolhatók: pl. *Fajkürt* (1290), *Kisjenő* (1360), *Borosjenő* (1284), *Alkér* (1214/1550), *Hajmáskér* (1220 k./1323/1403), *Nemeskér* (1430), *Kőkeszi* (1243), *Ipolykeszi* (1399), *Egyházaskesző* (1397), az ilyen módon létrejött névalakulatok jó része azonban a hivatalos névadás időszakától (azaz a 18. század második felétől) bukkan fel.

A FNEsz. adatai alapján e csoportban névcserére nem találtam példát, ami esetleg azzal is magyarázható, hogy a törzsi eredetű helynevek keletkezési ideje jóval korábbra tehető, mint a templomcíméből alakultaké, így e névtípusnak eleve kisebb is volt az „esélye” arra, hogy más motivációjú név helyébe lépjen, ám fordított irányú változásra sem akadtam az áttekintett száz név esetében. Egy-két jelzőcsere (*Kisjenő* > *Somlójenő*, *Kőkeszi* > *Dacsókeszi*, *Erdőszádkeszi* > *Lippakeszi*), a jelzőben bekövetkezett egyéb változás (pl. népetimológias átalakítása a személynévi jelzőnek a *Samulkeszi* > *Somoskeszi* névben) és — ismét csak a hivatal működésével összefüggésben — néhány névintegrációs jelenség (*Nyékvárkony*, *Nyékládháza*, *Bábonymegyer*, *Bedegkér*) képviseli itt csupán a változási lehetőségek körét: együttesen is alig haladva meg a 10%-os arányt, s közöttük valódi, nyelvi természetű változást valójában még elvétve sem nagyon találunk.

⁴ A templomcíméből alakult településnevek között az egyetlen képzős alakulat a Gömör megyei Sajtószentkirály adatsorában felbukkanó *Szentkiráld* (1343: *Scent Kirald*). Egyetérthetünk MEZŐ ANDRÁSSAL abban, hogy ez nemigen lehetett élő nyelvi névforma, inkább íráshibára gyanakodhatunk, vagy — az egyedisége folytán — az oklevélíró számlájára írható alkalmi alakulatnak tartjuk (vö. 1996: 130–1). A törzsnévi eredetű településnevek között ugyancsak van egynéhány képzősnek látszó névalak: például *Megyerics*, *Megyere*, *Megyerő*, e névalkotási mód azonban e névtípus esetében is igencsak periférikus.

⁵ A törzsi eredetű településnevek nyelvi kérdéseire bővebben lásd RÁCZ ANITA tanulmányát e kötet hasábjain (2006).

Azaz: a törzsi eredetű településnevek szorosabban vett változási érzékenységet ilyen értelemben minimálisnak tekinthetjük. A két névtípus között e vonatkozásban tehát óriási a különbség: a patrocíniumi eredetű településnevek körében látott 17%-os változási hajlandóság a törzsi eredetűeknél mutatkozó legfeljebb 1%-nak a fényében kiugróan magasnak bizonyul.

4. A patrocíniumi eredetű településnevek változási lehetőségeit olyan változástipológiai keretben célszerű leginkább leírni, amely a településnevek változási rendszerének a bemutatására általános igénnyel készült. Az elméleti keret alkalmazhatóságának a mércéje is lehet egy-egy ilyen konkrét vizsgálat, s a patrocíniumi településnevek — a változási lehetőségeik sokszínű voltából adódóan — erre kitűnő alapanyagot is szolgáltatnak.

A helynevek változási formáinak a körét felfogásom szerint a közszavak változásához hasonlóan három szinten ragadhatjuk meg: megváltozhat egyrészt a név jelentése anélkül, hogy a hangalak módosulna (jelentésváltozás),⁶ átalakulhat másrészt a névtest a jelentés változatlansága mellett (alaki változás), és a kettő kombinációjaként olyan változás is elképzelhető, amely a hangalakot és a jelentést egyidejűleg módosítja (komplex folyamat).

4.1. Komplex változással a néveltűnés, a névdifferenciálódás és a névintegráció során számolhatunk.⁷ **Néveltűnésen** azt a folyamatot értem, amikor egy meglévő településnév az általa jelölt denotátummal együtt nyomtalanul elvész. Az Árpád-házi szentek nevéből alakult patrocíniumi nevekről írja BENKŐ LORÁND, hogy „A középkorban még oly virágzó, terebélyes csoportjuk csak mintegy felerészében jutott el az újabb századokba, illetőleg a mába.” (1993: 17), ami elsősorban nem amiatt van, mert felváltotta volna őket más név, hanem azzal magyarázható, hogy tekintélyes hányaduk (jórészt a hódoltság falupusztításainak következményeként) kihalt. Egy Arad megyei *Szentandrás*-t például 1433-ban (*Zenthandras*), egy Bács megyei 1408-ban (*Zenthandras*), egy Csongrád megyei pedig 1471-ben (*Zenthandras*) említenek utoljára: e falvak egykori pontos helye is felderíthetetlen ma már (az adatokhoz ld. MEZŐ 1996: 53).⁸

A falvak különböző (például birtoklás- vagy népességtörténeti) okokból bekövetkező osztódása ugyancsak elmozdulást eredményez a névben és a denotátumban egyaránt. A Csanád megyei *Szentiván* (1411: *Zenthyvan*, MEZŐ 1996:

⁶ A helynevek esetében jelentésen minden esetben a név denotatív vonatkozását értem, vagyis a referenciális jelentést.

⁷ Itt említendő meg továbbá maga a névkeletkezés is, ám minthogy a változástipológia csak a meglévő nevek módosulásaira kell, hogy tekintettel legyen, a névkeletkezés jelensége ezen praktikus okokból kívül reked.

⁸ Az eltűnt települések arányáról viszonylag könnyen tájékozódhatunk MEZŐ ANDRÁS monográfiájából: a nevek előtt álló + jelzés mutatja a mára eltűnt településeket (ám az e jelzéssel szereplők egy kis hányada olyan, amely más helyekre olvadt be).

95) *Belső- és Külsőszentiván* nevű részekre (1431: *Belsewzentywan, Kylsewzentywan*, uo.) bomlott, a Torda megyei *Szentmihályfalva* (+1176: *Zentmihalfalva*, MEZŐ 1996: 165) pedig *Alsó- és Felsőszentmihályfalva*-ra (1394: *Felsewzenthmyhalfalwa*, 1441: *Alsozenthmyhalfalwa*, uo.).⁹ A falvak osztódása, s az ezzel együttjáró **névdifferenciálódás** — noha a denotatív jelentésben történik némi változás — természetesen nem jelent feltétlenül teljes elkülönültséget: *Szentiván* és *Belsőszentiván* jelentésbeli kapcsolatát például sokkal inkább egy-fajta rész–egész viszonyként jellemezhetjük.

A differenciálódással ellentétes folyamat játszódott le *Mindszentbille* esetében: az egykori két Zala megyei falu: *Bille* (1296: *Bylle*, MEZŐ 1996: 217) és *Mindszent* (1350: *Menthzenth*, uo.) *Mindszentbille* (1372: *Mendzenth Bille*, uo.) néven olvadt össze.¹⁰ A **névinTEGRÁCIÓ** jelensége a régiségben egyrészt ritkább is lehetett, mint a névdifferenciálódás, másrészt tetten érni is jóval nehezebb.

4.2. A helynevek változásformái között **jelentésváltozáson** azt a folyamatot értjük, amelynek során a név eredeti referenciális jelentését elveszítve egy másik jelentést vesz föl, azaz egy valamikor településnévként funkcionáló névforma a továbbiakban változatlan névtesttel ugyan, de már nem települést, hanem határ-részt, dűlőt vagy más egyéb helyfajta jelöl. A patrocíniumi eredetű településnevek körében ez nem is olyan ritka folyamat, s többnyire a falvak pusztasodásával hozható összefüggésbe. Egy *Szentbenedek* néven szereplő Somogy megyei középkori falu (1417: *Zenthbenedek* al. nom. *Morhardfeldew*, MEZŐ 1996: 62) ma dűlő neveként él Somogytúr határában (vö. SMFN. 79), a Baranya megyei *Szentegyed* (1346/1393: *Teuteus* al. nom. *Zenthegyed*, MEZŐ 1996: 70) pedig pusztaként Almamellék határában (vö. BMFN. 1: 391).

4.3. A legaprólékosabb részletezést — az itt tárgyalt folyamatok sokszínűségéből és megterheltségéből adódóan — a patrocíniumi eredetű településnevek **alaki változásai** igénylik. Az alaki változások módosíthatják a helynév testének egészét, de érinthetik azt csupán részlegesen is: az előbbi folyamatot a névcseré fogalmával jelölhetjük meg, az utóbbit pedig összefoglaló fogalomként a részleges változás terminussal. A **névcseré** a patrocíniumi eredetű településnevek körében rendkívül gyakori jelenségnek számít: az e névtípust jellemző változási lehetőségek között 36%-os gyakorisági arányt képvisel. A Bihar megyei *Tóti* (1282: *Thothy*, MEZŐ 1996: 67) esetében a névcseré településtörténeti mozza-

⁹ Noha egyáltalán nem ritka, e helyütt nem foglalkoztam az olyan típusú névdifferenciálódás eseteivel, amelyek során egy más motivációjú név differenciálódása patrocíniumi jelzőt hív életre: *Káta* (1221/1550: *Katay*) osztódásakor az egy-egy falurészen álló templom tulajdonosa szolgáltatja a megkülönböztető előtagot: 1473: *Zenthlewrynczkathaya*, 1390: *Sentmartonkataya*, 1473: *Zenththamaskathaya*, *Bodogazonkathaya* (MEZŐ 1996: 144, 155, 196, 208).

¹⁰ Egykori különállásukat támogathatja, hogy ma is két pusztát az egykori név örököse: *Mindszent* pusztát Mihály, *Bille* pedig pusztát Nagykanizsa határában (vö. ZMFN. 594, 589).

nattal, az egykori falu elpusztásodásával függ össze: 1322-ben üres, lakóitól elhagyott földként említik, ahol azonban továbbra is áll a Szent Demeter tiszteletére szentelt templomépület (vö. 1322: *terram seu possessionem eorum vacuum et habitatoribus destitutam Toty vocatam, in qua ecclesia lapidea in honore sancti Demetrii martiris constructa: uo.*), s ennek nyomán a falu *Szentdemeter* néven (1373: *Zenthdemeter, uo.*) született újjá. Az esetek óriási többségében nem tudunk efféle külsődleges motivációkról, s a névcsere hátterében igen gyakran pusztán a patrocíniumi eredetű településnevek nagy vitalitása áll, ami pedig főképpen a névtípus egyházi támogatottságából eredhet.

Részleges változásnak azt a változástípust nevezzük, amelyben az elsődleges településnévnek csupán a nyelvi megformáltságában, az alkotóelemeiben ragadható meg valamilyen szerkezeti módosulás. E változások lehetnek szabályokba, típusokba foglalhatók (azaz megjósolhatók), illetőleg szabálytalan, tendenciákként nem leírható (azaz megjósolhatatlan) változások.

4.3.1. A szabályszerű szerkezeti változások során a névterjedelem a változások eredményeképpen növekedhet vagy csökkenhet is, s ezek érinthetik a helynév szintaktikai szerkezetét éppúgy, mint a morfológiai felépítését. Míg a szintaktikai szerkezet módosulása a szemantikai és a lexikális-morfológiai struktúra változásával egyaránt együtt jár, a morfológiai szerkezet változása során a szemantikai tartalom érintetlen marad.

A) A szintaktikai szerkezet megváltozásaként tekinthetjük a patrocíniumi eredetű településnevek következő változási lehetőségeit. **Kiegészülés** során az elsődleges név hangtete egy névrésznyi szerepű lexémával növekszik,¹¹ s ez a lexéma a névhez jelzőként megkülönböztető és földrajzi köznévként helyfajtajelölő funkciót hordozva járulhat. A patrocíniumi nevekben a jelzői előtaggal való kiegészülés hátterében igen gyakran az az igény áll, amely az azonos nevű települések homonímiáját igyekszik megszüntetni. Arról, hogy az azonosnévűség milyen sugarú névhasználói körben lehetett zavaró a középkor folyamán, BÖLCSKEI ANDREA több írásából is tájékozódhatunk (1999, 2005b), s nemrégiben a templomcíméből lett településnevek korrelációs rendszerét is bemutatta gazdag adatolással (2005a). Ezek az írások felmentenek engem e változási típus részletes taglalása alól, így csupán két példával illusztrálom a jelenséget. A Szepes megyei *Szentandrás* (1382: *Zenthandras*, MEZŐ 1996: 54) másodlagos kiegészülése a *Széki* jelzővel (1435: *Zekyzenthandras*, uo.) állítólag arra utal, hogy ez a falu volt a Szepességen az ún. lándzsás szék központja (vö. i. m. 56). A Maros széki *Szentanna* (1332–6: de *Sancta Anna*, MEZŐ 1996: 58) pedig jó két évszázad múltán *Szeredaszentanna* (1550: *Zereda Zent Anna*, uo.) névvel áll,

¹¹ A névrész és a névelem fogalmát a HOFFMANN ISTVÁN által definiált értelemben használom (vö. 1993: 43–4).

ami bizonyára Nyárádszereda közelségével magyarázható. Sajátos esete a jelzővel való kiegészülésnek az, amikor a település egykori neve jelzője lesz az újonnan meghonosodott patrocíniumi névformának: erre láthatunk példát a Keve vármegyei *Igantő* (1338: *Ygantew*, MEZŐ 1996: 80) > *Igantőszentgyörgy* (1347: *Igatewscengurgh*, uo.) névben, de a folyamat végbemehetett fordítva is: azaz a patrocíniumi név lett a jelzője a korábbi névformának, mint a Gömör megyei *Szuha* (1278/1281/1386: *Zuha*, MEZŐ 1996: 80) > *Szentgyörgyszuha* (1384: *Zenthgyerghzucha*, uo.) esetében. Ezek a névváltozások erősen hasonlítanak ugyan a névintegráció fogalma alatt tárgyalt jelenséghez, mégis szükséges attól különválasztani őket, hiszen míg az integráció során két egykori település és ezek elnevezései olvadnak össze, itt egyetlen település szinonim nevei válnak összetett névként a hely megjelölőjévé.

A földrajzi köznévi lexémával történő kiegészülés mögött a szakirodalomban többen településtörténeti okokat látnak meghúzódní. Elpusztult falvakat jelölhetek meg a másodlagosan *-egyháza*, *-telke*, *-földe* utótaggal kiegészült névformák, minthogy azonban e változások zömükben a 14–15. században zajlottak le, nem annyira a tatárjárás pusztításaival, hanem inkább az Európa-szerte az idő tájt tapasztalható pusztásodási folyamattal függenek össze (ld. ehhez MEZŐ 1996: 243, 245). MEZŐ másoktól eltérően az *-egyháza* és a *-telke* köznévvvel való kiegészülés hátterében más természetű különbséget gyanít,¹² amennyiben úgy véli, hogy „a kétféle másodlagos utótag a templom eltérő mértékű romlásával lehet kapcsolatban: az *-egyház* alkalmazásához az adhatott szemléleti alapot, hogy még állt az elhagyott templom, látszottak romos falai, ha azonban ezek is lerogytak, akkor az »egyház« helye a környezetével egyetemben valóban »telek«-ké vált” (i. m. 246–7). A Pest megyei mai Tápiószentgyörgy elsődleges *Szentgyörgy* (1426: *Zenthgywrgh*, MEZŐ 1996: 81) neve ideiglenesen *Szentgyörgy-telké*-vé (1430: *Zenthgywrtelke*, uo.) egészült ki, s ekkoriban valóban pusztá lehetett. Egy Zala megyei *Szentiván* nevű, mára elenyészett település (1388: *Zenthyan*, MEZŐ 1996: 97) másodlagos *Szentivánfölde* neve (1430: *Zenth Iwanusfelde*, uo.) szintén pusztásodással lehet kapcsolatban csakúgy, mint az ugyancsak eltűnt Heves megyei *Szentpéter* (1335: de *Sancto Petro*, MEZŐ 1996: 186) település *Szentpéteregyháza* (1415: *Zenthpetereghaza*, uo.) megjelölése. KÁZMÉR MIKLÓS a *-falva* névrésznek a patrocíniumi eredetű nevekhez való kapcsolódását három okkal magyarázza: a többi *-falva* utótagú helynév analógiás hatásával, a védőszent javára történő adományozással (azaz valódi birtokviszony fennállásával), illetőleg a falu gyors keletkezése is e formát hívhatta életre (1970: 115–6). MEZŐ további két lehetőséggel is kiegészíti a fentieket: ritkán

¹² A hagyományos álláspont, amely szerint az elpusztult templomos falvak az *-egyháza* utótagot, a templommal nem rendelkezők a *-telke* utótagot vették föl, MEZŐ szerint nem igazolható (i. m. 246).

előfordult, hogy a település nem a saját templomáról kapta a nevét, hanem más-hol lévő egyházi intézmény tulajdonaként, a szórványos adatokat pedig úgy is lehet tekinteni, mint a ténylegesen használatban lévő pusztá patrocíniumi név-forma alkalmi értelmezős kiegészülését (1996: 245).

Magam az utótaggal való kiegészülés mögött — a településtörténeti mozzanatok befolyásoló erejét sem vonva kétségbe — elsősorban a KÁZMÉR által is hangoztatott analógiás hatást, azaz a meglévő összetett helynevek strukturális modelljeihez való igazodást látom a legerőteljesebbnek. Ez a névhasználók részéről azt a természetes igényt fejezi ki, hogy a névtípust (ami — mint már jeleztem — véleményem szerint az egyház hathatós közreműködésével született meg) hozzáigazítsák a névmodellek alapján természetesen kialakult névrendszerhez olyan módon, hogy beavatkoznak a patrocíniumi eredetű nevek szerkezetébe.¹³ Olyasféle igény ez, mint amit a jövevénynevek földrajzi köznévvél történő kiegészülésekor tapasztalhatunk: az idegen névforma több esetben is azáltal lett a magyar névrendszer tagjává, hogy a névhasználat — akár csak átmenetileg is — egy saját nyelvbéli lexikális elemmel megtoldotta: *Hernád vize* (1333: *Hornaduyze*), *Tarca vize* (1284: *Tarchauyze*), *Szinyefalva* (1262/1311: *Scinefalva*) (az adatokhoz ld. KMHsz. 1.), *Novákfalva* (1433: *Nowakfalwa*, FNESz.).

A kiegészüléssel ellenkező irányú folyamatot jelöl az **ellipszis**: ennek során összetett, kétrészes helynévből egy névrésznyi lexéma elmarad, s ezáltal egyrészes név keletkezik. Az elliptikus változást jelzői névrésznél nem könnyű tetten érni, mivel könnyen elképzelhető, hogy például a Szabolcs megyei *Fejérszentmargita* (1261/1271: *Feierzenthmargita*, MEZŐ 1996: 148) ~ *Szentmargit* (1458: *Zenthmargyth*, uo.) vagy a Somogy megyei *Illyemindszent* (1400: *Elyementzhenth*, MEZŐ 1996: 216) ~ *Mindszent* (1564: *Myndzenth*, uo.) névpárnál nem a jelző elmaradásáról van szó (még ha az adatok időrendje ezt is sugallja), hanem a pusztá patrocíniumi névnek és a jelzős formának az egyidejű használatáról, s a kettő közül — rendszertani összefüggések okán — a jelzős variáns tekinthető inkább másodlagosnak, csak az adatolás hézagossága miatt a feltehetően eredeti pusztá patrocíniumi névalakot nem tudjuk korábbról igazolni.¹⁴ (A történeti

¹³ A kiegészülés más földrajzi közneveket is a patrocíniumi név részévé tehetett: közöttük viszonylag gyakrabban a *-háza* (pl. 1358: *Zenth Iwan* > 1411: *Zenthyanhaza*, MEZŐ 1996: 96, Liptó vm.), a *-vára* (pl. 1337–8: *Zenchlerynch* > 1459: *Zenthlerinczwara*, MEZŐ 1996: 145, Valkó vm.) és a *-szállása* (pl. 1477: *Zenthmartonzallasa*, MEZŐ 1996: 155, Nagykunság) fordul elő.

¹⁴ MEZŐ ANDRÁS 30 név esetében gyanít efféle (általa jelzős forma > sima patrocínium típusúnak nevezett) változást (1996: 238), ám az itt említett nevek egynémelyikében szerkezeti okok miatt sem lehet erről szó. A *Szávaszentdemeter* > *Szentdemeter* valóban sorolható — a fenti óvatossággal — az elliptikus változások sorába, ám a *Dicsőszentmárton* > *Szentmárton* típusú alakulás nem, hiszen itt nem névrésznyi csökkenésről van szó, lévén a *dicső* nem a település, hanem a szent jelzője, vagyis a titulus részének kell tekinteni (arról, hogy ezt maga MEZŐ is így tartja ld. i. m. 240).

adatolás viszonylagossága a változásvizsgálatot egyébiránt minden tekintetben megnehezíti. Az egyes nevek első előfordulása természetesen nem azonosítható automatikusan a keletkezési formával, hiszen az akár már változást is takarhat.)

Míg az előzőekben bemutatott településnév-változások kapcsán csak nagyon óvatosan vethettük fel a nyelvi, azaz a névrendszerben magában gyökerező változások lehetőségét, a továbbiakban tárgyalandó változási folyamatokban a nyelven kívüli okoknak jut egyre kisebb szerep, s ezeket a változásokat már tisztán nyelvi tényezők indukálják. Az ellipszis másik típusesete (a földrajzi köznévi tag elmaradása) kapcsán felmerülhet ugyan a valóságnak mint nem nyelvi körülménynek a befolyásoló szerepe: például az elpusztult településre utaló lexéma (-földre, -telke, -egyháza) elhagyása megújult település nevében, ahogyan azt például a Fejér megyei *Szentlőrincelke* (1433: *Zenthlerincztheleke*, MEZŐ 1996: 144) > *Szentlőrinc* (1434: *Zenthleurynch*, uo.) vagy a Szatmár megyei *Szentmiklóstelke* (1298: *Zenthmyklostheleke*, MEZŐ 1996: 173) > *Szentmiklós* (1316: *Zentmiclos*, uo.) változás mutatja, ám ezek csupán szórványosan jelentkező esetek. A túl hosszú név rövidítésének a szándéka rejtőzhet ugyanakkor például a Csongrád megyei *Szentfábiánsebestyénzállása* (1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa*, MEZŐ 1996: 75) > *Fábiánsebestyén* (1560–6: *Fabian Sebestien*, uo.) vagy a Heves megyei *Szentkozmadamjánszállás* (1407: *Szentkozmadamjánszállás* [átírva], MEZŐ 1996: 133) > *Szentkozmadamján* (1480: *Zenthkozmadamyan*, uo.) változás mögött. Az ilyen változások fő motívumaként általában a pusztá patrocíniumi nevek rendszertani hatásával számolhatunk leginkább: *Szentadalbertfalva* (1271: *Zenthadalberthfalwa*, MEZŐ 1996: 49–50) > *SzentAlbert* (1518: *Zenthalberth*, i. m. 50) Győr megyében, *Szentmargitaasszonyfalva* (1382: *Zenthmargytaazonfolua*, MEZŐ 1996: 148) > *Szentmargitaasszony* (1416: *Zenthmargitaazon*, uo.) Zala megyében (ld. ehhez még MEZŐ 1996: 239). Az ellipszis speciális eseteként tartjuk számon azt a változást, amelyben a település patrocíniumi és más motivációjú nevének jelzős összetételéből az utótagként álló helynév elmarad: így lett például a Körös megyei *Hotkószentmihály-ból* (1507: *Hathkozenh Mihál*, MEZŐ 1996: 163) a helység elsődleges nevével azonos *Hotkó* (1513: *Hothko*, uo.) vagy a Bodrog megyei *Tízházszenzmárton-ból* (1346: *Tyzhazscenmartun*, MEZŐ 1996: 153) *Tízház* (1384: *Thyzhaz*, uo.).

B) A morfológiai szerkezet módosulásán azokat a folyamatokat értem, amelyek az elsődleges név szemantikai szerkezetét érintetlenül hagyva pusztán a lexikális-morfológiai struktúrában hoznak változást, vagyis a név a változás során nem kap és nem is veszít a helyre vonatkozóan információt. A redukció és a bővülés egyaránt névelemnyi változást jelent: az előbbi a névterjedelmet csökkenti egy névelemmel, az utóbbi ugyanannyival növeli. **Redukció** eredménye például a Küküllő megyei *Szentmiklóstelke* (1356: *Zenthmiclosteleke*, MEZŐ 1996: 171) *Miklóstelke* (1427: *Miklostelke*), a Bihar megyei *Boldogasszonyfalva* (1443: *Bo-*

dogazonfalwa, MEZŐ 1996: 206) *Boldogfalva* (1472: *Bodogfalwa*, uo.) vagy a Bodrog megyei *Boldogasszonyfalva* (1289/1374: *Bodughazunfolua*, MEZŐ 1996: 206) *Asszonyfalva* (1337: *Azunfalwa*, uo.) névváltozata.¹⁵ Kiváló terepet szolgáltatnak a névterjedelem redukciójához a két szent nevéből alakult *Szentkozmadamján* településnevek: egyszeres redukció eredményezte a Baranya megyei *Szentdamján* (1542: *Zenth Damyan*, MEZŐ 1996: 133), illetve a Bihar megyei *Szentdamján* (1479: *Zenth Damian*, uo.) és *Szentkozma* (1587: *Zenthkozma*, uo.) ingadozó elemkihagyásos alakokat. A Somogy megyei *Szentkozmadamján* elsődleges névből többszörös redukció mára *Kozma* névalakot (vö. SMFN. 658–9) formált. Nemcsak lexéma elmaradására látunk azonban példát a névtípus redukciós változásai között: birtokos személyjel maradt el az egykori birtokviszony elhomályosulásával például a Pest megyei *Szentmártonkátája* (1390: *Sentmartonkataya*, MEZŐ 1996: 155) > *Szentmártonkátá* (1426: *Zenthmarthonkatha*, uo.) vagy a Zala megyei *Szentlélekuzsája* (1536: *Zenthlelek Wsaya*, MEZŐ 1996: 142) > *Szentlélekuzsa* (1808: *Szent-Lélek-Uzsa*, uo.) változás folytán.

Lexémával való **bővülés** alakította a Pest megyei *Szenterzsébetfalva* (1391: *Zenthelsebetfalua*, MEZŐ 1996: 73) nevet *Szenterzsébetasszonyfalvá-vá* (1510: *zent ersebet azzon falva*, uo.), a Pozsony megyei *Szentgyörgy-öt* (1323: *Zenthgwr*, MEZŐ 1996: 81) pedig *Szentgyörgyúr-rá* (1394: *Zenthgyurghwr*, uo.). Kétszer is bővült birtokos személyjellel az Esztergom megyei *Szentmártonmánya* (1339: *Zenthmartunmaan*, MEZŐ 1996: 154) településnév: előbb *Szentmártonmánya* (1341: *Scentmartunmania*, uo.), majd *Szentmártonmányája* (1402: *Zenthmartonmanyaia*, uo.) névformát eredményezve. Minthogy a birtokos jelzős szerkezet a patrocíniumi jelzőt tartalmazó összetételeknél eleve igen gyakori (pl. *Csány* > *Szentmiklóscsánya*, *Hatvan* > *Boldogasszonyhatvana*, *Mernye* > *Boldogasszonymernyéje*, *Páh* > *Boldogasszonypáha*, *Málas* > *Mindszentmálasa* stb.), azok a névalakulatok, amelyekben a differenciálódás jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben valósult meg, számos esetben szolgáltak utóbb a bővülési folyamatok kiindulópontjául. A bővülés sajátos eseteként tarthatjuk számon a *szent* lexémának a névhez vonódását is, ami például a Kolozs megyei, személynévi eredetű *Andrásháza* névből (1348: *Andreashaza*, MEZŐ 1996: 53) legalábbis lexikális szerkezetében és talán csak alkalmilag patrocíniumi nevet teremtett: *Szentandrasháza* (1464: *Zenthandrashaza*, uo.). Bizonyára ugyanígy nincs köze a Szent András patrocíniumhoz a Torontál megyei *Szentendred* (1441 k.: *Szentendred*, MEZŐ 1996: 54) névnek sem (már pusztán képzett volta is ellene szól

¹⁵ A Bodrog megyei névformák azonos helyre vonatkozása MEZŐ szerint kétséges, a *Boldogasszonyfalva* név megrövidülése (redukciója) ugyanis mindig *Boldogfalva* változatra történik, *Asszonyfalvá*-ra rövidülésre nincs biztos adat (i. m. 212). A 'királynő' jelentésű *asszony* előtagot tartalmazó *Asszonyfalva* helynevek (ezekhez ld. FNEsz.) mindazonáltal talán indukálhattak efféle redukciós változást is.

ennek), amely eredeti személynévi *Endre* ~ *Endréd* névformájából (1341: *Endree*, 1440: *Endred*, uo.) a *szent* lexémával történő másodlagos bővüléssel nyerte el szintén alkalmilag ezt az alakját. E változások — mivel kiindulópontjuként nem patrocíniumi név áll — valójában csak közvetve kapcsolhatók a templomcím-ből lett településnevek változási rendszeréhez.

A patrocíniumi eredetű helységneveknek a (morfológiai szerkezetet érintő) változásai között a **névrészcseré** jelensége jól beilleszkedik abba az általános *-falva* > *-fa* változási tendenciába, amelyet KÁZMÉR MIKLÓS mint a 14–16. század folyamán meginduló változást jellemzett. Erre láthatunk példát a Zala megyei *Szentantalfalva* (1464: *Zenthanthalfalwa*, MEZŐ 1996: 59) > *Szentantalfa* (1670: *Sz. Antalfa*, uo.), *Szentjakabfalva* (1296/1352: *Scenthia-cobfolua*, MEZŐ 1996: 102) > mai *Szentjakabfa* vagy a Baranya megyei *Szentmihályfalva* (1330: *Scentmihalfolua*, MEZŐ 1996: 162) > mai *Szentmihályfa* nevekben. Noha a névrészcserét a patrocíniumi eredetű nevek-nél leginkább a *-falva* > *-fa* módosulás képviseli, a változási lehetőségek köre ennél szélesebb: az erdélyi Fehér megyei *Szentjánosfalva* (1387: *Zent Janusfalua*, MEZŐ 1996: 104) > *Szentjánoshegye* (1435: *Zenthjanoshegye*, uo.) változást például a párhuzamos szász *Johannis-berg* névváltozat motiválhatta, a Zaránd megyei *Szentjánostelke* (1498: *Zenth Janos theleke*, MEZŐ 1996: 105) nevében az elpusztásodásra utaló *-telke* névrészt a település megújulása után váltotta fel a lakott helyet jelentő *-szere* (1556: *Zent János Zery*, uo.).

Névelemek szintjén következett be a csere a Baranya megyei *Boldogasszonyfalva* (1333: *Bodughassunfolua*, MEZŐ 1996: 206) név *Boldoganyafalva* (1333: *Boduganafolua*, uo.) variánsában vagy a szentnév alakváltozatainak cseréje révén a Moson megyei *Szentiván* (1285 k.: *Zenhywan*, MEZŐ 1996: 104) > *Szentjános-sá* (1451: *Zenthyanus*, uo.) alakulásában, de ugyanilyen változás áll a Bihar megyei *Szentjog* (1332–7: de *Sancto Jog*, MEZŐ 1996: 108) > *Szentjobb* (1587: *Zenthjob*) változás hátterében is. A részfordítással keletkezett *Szenttrinitás* neveink egyik-másikában a *trinitás* névelem idővel a magyar megfelelővel, a *háromság* lexémával cserélődött fel, amint ezt például a Somogy megyei *Szenttrinitás* (1268: *Senthtrinitas*, MEZŐ 1996: 199) nevének alakulása mutatja (1808: *Szent-Háromság*, uo.). Toldalékmorfémákat érintően figyelhetjük meg a **névelemcserét** a Veszprém megyei *Szentkirályszabadi* (1371: *Zenthkiralzabady*, MEZŐ 1996: 127) > *Szentkirályszabadja* (1488: *Zenthkyral Zabadya*, 1513: *Zenth-kyralzabagya*, uo.) esetében, mintegy hozzáigazítva az újonnan létrejövő alakot a korábban már említett helynévi alaptagú jelölt birtokos jelzős szerkezetekhez.

4.3.2. A szabálytalan (azaz nem megjósolható) szerkezeti **változások** között részben az alaki struktúra **elhomályosulásának** esetei tarthatók számon. E változás fő jellemzője az, hogy bekövetkeztek a név lexikális-morfológiai szerke-

zete és szemantikai arculata egyaránt homályba vész. A *Szentmária* (pl. 1407: *Zentmaria*, MEZŐ 1996: 207) név több helyre vonatkozóan is lezajlott *Szemerja* (pl. 1567: *Zemerija*, uo.) ~ *Somorja* (pl. 1428: *Samarya*, i. m. 208) vagy a *Szent-trinitás* (1411: *Zenthtrinitas*, MEZŐ 1996: 199) > *Szenttorontás* (1575: *Zent Torontas*, uo.) típusú módosulásait igen gyakran koartikulációs jelenségek és szabályos hangtörténeti változások mozdítják elő, mint a fenti példákban is a hasonulás, a mássalhangzó-kivetés, a torlódó mássalhangzók feloldása stb.¹⁶ Nem ritkán éppen a *szent* névelem elmaradása indítja el a deetimologizációs átalakulást: a Vas megyei *Szentcecília* (1455: *Zenthcecilia*, MEZŐ 1996: 66) *szent* lexémájának redukcióját MEZŐ azzal magyarázza, hogy a névhasználók esetleg funkciótlanak érezhették azt a ma is ismert titulusú templom nevében (i. h.). A változás idővel *Cicëlle* névformát teremtett (az egykori településnév ma dűlőnévként él Zsennye határában: *Cicëllei-dűlő*, VMFN.), amit MEZŐ hangtani alapon vezetett le.

A hangtani természetű folyamatok arra is lehetőséget teremtenek, hogy valamilyen ok miatt nem azonosítható lexikális szerkezetek olyan módon alakuljanak át, hogy bennük egy új lexikális-morfológiai és szemantikai szerkezet keljen életre. Ilyesféle **megértelmesítésekkel** a patrocíniumi nevek között is találkozhatunk: a fenti adatsorok által szinte „a szemünk előtt” elhomályosult *Szenttorontás*-ok egyikéből (a Maros székiből) rövid idő múltán *Szentrontás* (1602: *Szentrontás*, MEZŐ 1996: 199) lett, a Pest megyei *Szentdienes* (1401: *Zenthdyenes*, MEZŐ 1996: 68) szabályos hangtani változással *Szentgyenes*-sé alakult (amit egy másik, eredetileg ugyanilyen nevű hely 1542: *Zenth Genys* adata valószínűsíthet), s ebből idővel *Szentgyenes* keletkezett (ma is él a településnek ilyen népetimológias neve), a Zala megyei *Szentkozmadamján* (1426: *Zenthcozmadomijan*, MEZŐ 1996: 133) pedig ma *Szentkozmadombja* néven szerepel.

¹⁶ Úgy látom, hogy az elhomályosulás egyes eseteit leginkább egy skála különböző pontjain lehet elhelyezni annak megfelelően, hogy bennük a változás milyen stádiumban tart. A skálán a kezdőponthoz legközelebb azok a nevek állnak, amelyekben a hangtani természetű változások megindították a név átalakulását (a szentnévi településnevek esetében végeredményben minden olyan névformát ilyennek tekintek, amelyek a koartikuláció révén *Szenpéter* ~ *Szempéter*, *Szemmiklós*, *Szemmária* stb. formákat mutatnak). Tovább jutott ennél a Veszprém megyei *Szentgál* népi *Szëngál* neve, amelyet zárt *ë*-s ejtismódja ugyanis végképp eltávolított a *szent* lexémától. Sajátos utat járt be egy-egy dél-dunántúli helység *Szentbenedek* neve. A *Benedek* személynév itt szóbelseji összerántással több ízben is *Bék* formájává alakult, ezt örzi például a Somogy megyei *Szentbékifőd* (SMFN. 79) vagy a Zala megyei *Szentbékáll* (FNESz.) névforma. Ezeket a változatokat mint részleges elhomályosulásokat tekinthetjük. A folyamat azonban nem feltétlenül állt meg ebben a stádiumban: a Somogy megyei *Szembék* névalak (SMFN. 517) elhomályosulása teljesnek mondható. A skála másik szélső pólusában tehát azok a nevek állnak, amelyek eredeti motivációjukat teljesen elveszítették.

5. E változások legtöbbször persze, nem egymástól elszigetelten jelentkeznek, hanem szövevényes szálakkal összefonódva, egy-egy település adatsorában is — a változási lehetőségek többirányúsága folytán — szinte kibogozhatatlanul variálódva. Egy-egy alak létrejöttében többféle változás kereszteződhet és rétegződhet egymásra, amelyek csupán a leírás elméleti keretében választandók szét, a valóságban egyszerre, egymást átszínézve is történhetnek. A Csongrád megyei *Szentadorjánmártír* (+1024/+1339/1350: *Zenth Adrianmartyr*, MEZŐ 1996: 51) többszörös redukcióval — az *Adorjánmártír* (1335: *Adryan-martir*, uo.) fázison keresztül — és elhomályosulás folytán lett *Mártély* (1560–3: *Martel*, uo.). A Zala megyei *Szentkozmadamján-ból* (1426: *Zenthcozmadomian*, MEZŐ 1996: 133) redukcióval (1199: *Cusmadomian*, uo.), a tévesen határozóragnak felfogott névvégződés elmaradásával (vagyis valójában elhomályosulással) és újraértelmessítéssel alakult a mai *Kozmadombja* (uo.). A változási lehetőségek sokszínűségének érzékeltetése végett pedig lássuk végül a Zala megyei *Szentmargitfalva* név példáját: az adatai alapján (amikhez ld. MEZŐ 1996: 62) a településnév efféle, olykor reálisan talán be sem következő változásokon mehetett keresztül: *Szentmargita* (1323: villa *S. Margarete*)¹⁷ > kiegészülés: *Szentmargitafalva* (1379: *Zentmargitafalua*) > bővülés lexémával: *Szentmargitaasszonyfalva* (1382: *Zenthmargytazonfolua*) > ellipszis: *Szentmargitaasszony* (1416: *Zentmargitaazon*) > redukció: *Szentmargita* (1808: *Szent-Margitha*) > redukció: *Margita* (1808: *Margitta*).¹⁸ Az a kérdés aztán, hogy egy-egy ilyen változási sorban melyek lehetnek valós folyamatok által kialakított névalakok, s melyek értékelhetők csupán oklevélnevekként, valójában megválaszolhatatlan.

A patrocíniumi eredetű településnevek nagyfokú változási hajlandósága és a változások más névtípusoknál nem tapasztalható sokfélesége főképpem abból fakadhat, ami e névcsoporthoz a többi névtípustól elkülöníti: a minden bizonynyal egyházi kezdeményezésre létrejövő, újfajta, kultúrnévként megjelenő névtípus igazán azáltal tudott meggyökeresedni, hogy e névformákat a névhasználók a legkülönbözőbb név- és változásmoделlekhez igyekeztek hozzáalakítani. Nem véletlen az sem, hogy változásaik mindig egy-egy időszak meghatározó tendenciáihoz igazodtak: a különböző utótagokkal történő kiegészülések vagy a *-falva* > *-fa* változás hatósugarába való bekerülés egyaránt erre mutat. Úgy vélem, hogy ez az alapjaiban kulturális gyökerekkel rendelkező névtípus éppen a változásai révén tudott a magyar településnév-rendszerbe szervesen beilleszkedni.

¹⁷ Minthogy a latin fajtajelölő közszo (*villa*) után a szentnév genitívuszi alakban áll, elképzelhető, hogy ez a forma már kétrészes magyar településnevet takar: vagyis a *Szentmargitafalva* részfordítása lehet.

¹⁸ A változások alaptermészetéből adódik, hogy az egy-egy település nevét érintő különféle változási folyamatok a legtöbb esetben természetesen nem állíthatók ilyen lineáris rendbe.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BÖLCSKEI ANDREA (1999), Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében. *NÉ.* 21: 75–81.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005a), A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *NÉ.* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005b), The Correlational System of Hungarian Historical Place-Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3*. Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 155–82.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913*.
- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1998), Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *MNyj.* 35: 109–17.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *NÉ.* 21: 66–70.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »faluk« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- RÁCZ ANITA (1999), Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *NÉ.* 21: 71–4.
- RÁCZ ANITA (2006), Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–29.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- TÓTH VALÉRIA (2005a), Változásmodellek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2005b), The Changes of Hungarian Settlement Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3*. Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 135–53.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A településnevek változási érzékenységről. Elhangzott a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Névtörténet — magyarságtörténet” szimpóziumában. Debrecen, 2006. augusztus 23–26. Megjelenés alatt.

TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103. Megjelenés alatt.

ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez

1. A spontán keletkezésű településnév-korrelációkról

A természetes helységnévadás korszakában gyakran előfordult az a jelenség, hogy több, egymástól kisebb-nagyobb távolságra lévő település is ugyanazt a nevet kapta. Az azonos településnevek kialakulását két fő okra vezethetjük vissza: egyrészt megeshetett, hogy több település is azonos névadó vonás (pl. azonos vagy azonos nevű birtokos, azonos etnikumú lakosok, ugyanannak a szentnek ajánlott templom, hasonló növényzet) alapján kapta a nevét; másrészt, ha egy korábban egységes falu birtokmegosztás vagy a lakók széttelepülése folytán kettébomlott, a kirajzó lakosság gyakran az anyatelepülés nevét vitte át az új helység megnevezésére (SZABÓ I. 1966: 125). A különböző településeket jelölő azonos helységnév használata azonban könnyen vezethetett félreértésekhez, téves lokalizáláshoz. Ilyen esetekben az azonos nevű települések valamely egyedi jellegzetességének a névbe emelése differenciáló elem formájában a zavaró névazonosság megszüntetésének egyik lehetőségeként kínálkozott a névadók számára. Az így létrejött, megkülönböztető jelzőkkel egyénített azonos alapnevet tartalmazó helységnév korrelációban állnak egymással, illetve (ha van ilyen) az alapnévi alakkkal.

Egymástól függetlenül, azonos névadó vonás alapján kialakult egyező településnevek differenciációjából származó korrelációra Abaúj megyei példát hozunk: Felsővadászról az első adatunk 1256-ból való, ekkor még a név alapalakja (*Wadaz*) jelölte a települést. A későbbi Alsóvadászt jelölő *Vadaz* településnév először 1317-ben jelenik meg. Hamarosan aztán jelzővel különítik el a két egyező nevű települést: 1332–5: *Feluodoz* és *Aluodaz*, 1408: *Felsewadaz*, 1431: *Alsowadasz* (FNESz. I, 94, 465). A névadás folyamatában genetikusan összefüggő, falukettőződés eredményeként létrejött azonos helységnév megkülönböztetéséből származó oppozícióra jó példa lehet az ugyancsak Abaúj megyei *Regmec* (korábbi formájában *Redmec*) esete. A település 1277-ben még egységes község volt, a helység kettéválására az egy évszázad múltán, 1387-ben használt *Alsóredmec* és *Felsőredmec* névformák mutatnak (FNESz. I, 88, 462).

Ha a jelzővel való megkülönböztetés a nép ajkán keletkezik (mint a fenti példákban), tehát nem hivatalos úton, valamely hatóság kezdeményezésére jön lét-

re, spontán keletkezésű helységnév-korrelációról beszélhetünk. Magyarországon a rendszeres és módszeres hivatalos helységnévadás az 1898. évi IV. törvénycikkel veszi kezdetét, amely az ország községneveinek rendezését az egy név : egy község elv alapján rendeli el (MEZŐ 1982: 45–6). Az 1898 előtti időszakból adatolható helységnév-korrelációkat tehát (néhány szórványos kivétellel) spontán keletkezésűeknek tekinthetjük.

2. A kérdés fontosabb szakirodalmá

A szakirodalmat áttekintve feltűnhet, hogy az idevágó tanulmányok elsősorban nem maguknak a helységnév-korrelációknak a rendszerszerű jegyeit, nyelvi jellegzetességeit elemzik, hanem inkább a korrelációk megvalósításának eszközeit, a differenciáló jelzőket vizsgálják. A tanulmányok többségében a helységnévi differenciáló jelzők rendszerezése kiegészítésként kapcsolódik a településnevek más szempontú elemzéséhez.

A kommunikációban zavart okozó névazonosság megkülönböztető elem hozzáadásával történő kiküszöböléséről már az alapmunkák is beszélnek (KÁLMÁN 1967: 121–2, J. SOLTÉSZ 1979: 87). A helynevek differenciációjának alapfogalmaival (*egyszerű, összetett földrajzi név*), típusaival (*külső, belső, hiányos, elsődleges, másodlagos differenciáció*) leginkább INCZEFI GÉZA foglalkozott (1970: 22–4, 65–71, vö. még 1965: 75–80). Tőle származik a differenciáció fogalmának meghatározása is: „Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyeket (településeket) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk” (INCZEFI terminusával: külső differenciáció); „továbbá egy nagyobb tájegység eddig megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük” (INCZEFI terminusával: belső differenciáció; INCZEFI főleg ez utóbbi típussal foglalkozik munkáiban). Megjegyzi még, hogy differenciálódással összetett vagy többszörösen összetett nevek jöhetnek létre (1970: 65, 67–9).

A differenciáló jelzők jelentéstani típusainak elemzése kapcsán ezideig a következő fontosabb vizsgálati szempontok vetődtek fel a szakirodalomban: a megkülönböztető jelzők rendszerének feltérképezése egy adott korszakban (SZABÓ I. 1966: 119–26, RÁCZ A. 1997); a differenciáló jelzők rendszere egy-egy névtípus kapcsán (SZABÓ T. 1940: 23–4, 43–4, JUHÁSZ 1988: 28–9, MEZŐ 1996: 24, 238–49); egy-egy területi egység (tájegység, illetve megye) differenciáló jelzőinek rendszere (JUHÁSZ 1981: 261–3, ÖRDÖG 1981: 18, BARABÁS 1984: 18–9, VÁRKONYI 1984: 6, 61–2, VÁRKONYI 1985: 56–7, KÖRMENDI 1986: 8, 59, KISS L. 1992: 92–3); egy-egy megkülönböztető jelző, jelzőtípus részletes tárgyalása (PESTI 1969, GYÖRFFY 1972: 292, PELLE 1989, SZABÓ G. 1998a, SZABÓ G. 1998b: 118–28, 135–46, SZABÓ G. 2000); a hivatalos helységnévadás differenciáló jelzőket érintő intézkedései (MEZŐ 1982: 218–40).

A természetes keletkezésű helységnevezéskorrelációk vizsgálata egy jellegzetes településnévi mikrorendszer több szempontú elemzésének lehetőségét kínálja. A feladatra doktori disszertációmban (2003, ELTE BTK, Magyar Nyelvészeti Doktori Program: A névtani korreláció szerepe a magyar helységnevek alakulásában [kitekintéssel az angol helységnevekre], témavezető: HAJDÚ MIHÁLY egyetemi tanár) magam vállalkoztam. Dolgozatomban forrásaim segítségével három korszak oppozícióinak szinkrón rendszerét vizsgáltam (vö. 3. pont), elemezve egyrészt a differenciáló jelzők motivációs tényezőit, másrészt a korrelációk típusait. A szinkrón metszetek összevetésével diakrón következtetéseket vonhattam le a természetes oppozíciós rendszer alakulásának folyamatára, a rendszer változásaira, módosulásaira nézve. Munkámban jelentős mértékben támaszkodtam a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell szemléletére és alapfogalmaira (1993), valamint MEZŐ ANDRÁSNAK a hivatalos helységnevezéskorrelációkat érintő vizsgálataira (1982: 218–40). Jelen írásomban az értekezés diakrón vonatkozású eredményeinek egy részét adom közre.

3. A településnév-korrelációk változásai

A spontán korrelációk történeti változásainak feltérképezését két oldalról kísérelhetjük meg. Egyrészt kiválaszthatunk egy gyakori alapnevet (pl. *Almás*, *Apáti*, *Németi*, *Szőlős*, *Újfalu*, szentnévből, törzsnévből alakult településnevek), s megvizsgálhatjuk, hogyan változtak a differenciáló jelzős alakok az adott alapnév által összetartott mikrorendszeren belül (vö. BÖLCSKEI 2005a), másrészt megvizsgálhatjuk, hogyan alakult a korrelatív nevek története egy-egy megyén belül. Itt az utóbbi, megyékhez kötött vizsgálati szempontot érvényesítem.

Az oppozíciók változásait reprezentatív anyagon kísérlem meg nyomon követni. A történeti Magyarország egyes részeitől két-két, többnyire szomszédos megyét választottam ki, hogy a megye három korszakból (a 13–14. század, a 15–16. század és a 18–19. század fordulója) adatolt szembenálló névformáit összehasonlítsam. A vizsgált megyék a következők: Vas és Zala (Nyugat-Magyarország), Nyitra és Bars (Északnyugat-Magyarország), Fejér, valamint Pest és Pilis (az ország közepe), Baranya és Bács-Bodrog (Dél-Magyarország), Borsod és Abaúj (Északkelet-Magyarország), Bihar és Arad (Tiszántúl), Kolozs és Hunyad (Erdély). (Az utóbbi két megye ugyan nem szomszédos egymással, de segítségükkel egy nagyobb területi egység, Erdély egymástól távolabb eső pontjairól kapunk tájékoztatást, ezenkívül Kolozs Biharral, Hunyad pedig Araddal volt szomszédos.) A szomszédos megyék korrelációi könnyen összehasonlíthatók egymással, sőt, ahogy időben haladunk a ma felé, az emberi látókör bővülésének köszönhetően egyre inkább össze is függnék; együttesen pedig alkalmasak arra, hogy képet adjanak egy-egy országrész oppozícióiról. Választásomban azt is igyekeztem szem előtt tartani, hogy az adott megyéről mindhárom időszakból legyen anyagom, ez alól a négy nyugati megye kivétel (Vas és Zala megyéből az

utóbbi két korszakra, Nyitra és Bars megyékből az első és a harmadik időszakra vonatkozóan van adatunk).¹

Itt kell megjegyeznünk, hogy a korrelációk megyehatárokhöz kötött vizsgálata nem minden esetben ad teljes képet az oppozíciók rendszeréről. Az emberi látókör ugyanis túlnyúlhatott a megyehatárokon: egy-egy bányaváros, iparváros, vásáros hely vonzáskörzete több megye területére is kiterjedhetett, így a különböző megyékben lévő azonos településnevekről is tudomást szerezhettek az emberek, idővel pedig ezeket is megkülönböztető jelzőkkel láthatták el. Így olyan településnév-korrelációk is létrejöhetnek, ahol a szembenálló névformák által jelölt települések nem ugyanabban a megyében helyezkedtek el (pl. a 18–19. század fordulóján a Bars megyei *Garamdamásd* helységnév korrelatív párja a Hont megyében található *Ipolydamásd* településnév volt, ugyanígy az Abaúj megyei *Tornyosnémeti* és *Hidasnémeti* névalakok oppozíciójához hozzátartozott még a borsodi *Sajónémeti* és a zempléni *Hernádnémeti* névforma is). Máskor a megyehatár helyének megváltozása eredményezte azt, hogy az oppozíció tagjai más-más megye területére kerültek (pl. a 13–14. században *Alsómácsa* és *Felsőmácsa* is Pest megyéhez tartoztak, a 15–16. században azonban *Felsőmácsa* a szomszédos Nógrád megyéhez került át). Az oppozíciók megyéken belüli vizsgálatát azonban a feldolgozás praktikus szempontjain túl az is igazolja, hogy a megye foglalta magában a legtermészetesebb tájékozódási egységeket, a járásokat. Ha egyes korrelációk át is nyúltak a szomszédos megyék területére, a legtöbb oppozíció mégis a megyehatárokon belül maradt.

A korrelációk összegyűjtésekor a „helységnév” kategóriáját tágan értelmeztem, felvettem anyagomba minden olyan hely nevét, ami emberi települést jelölt, hiszen a települések státusza az idők során változhatott. Így bekerültek anyagomba a puszták nevei is, ezek hiányában ugyanis nem mindig nyernénk teljes képet a korrelációban álló névformákról. Még a 18–19. századi adatok között is gyakori, hogy egy „pagus”-t jelölő differenciált névforma oppozíciós párja egy „praedium” neveként szerepel: pl. a Fejér megyei *Nagyperkáta* falunév korrelációs párja a pusztát jelölő *Kisperkáta* névforma, hasonlóképpen az Abaúj

¹ A vizsgálandó megyék korrelációit a következő névtárakból gyűjtöttem ki: 13–14. század: GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1998, valamint összevetésként *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–2.* Közzéteszi HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997–1999. 15–16. század: CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V.* Bp., 1890–1913, valamint FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.* Bp., 1941. 18–19. század fordulójá: *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum.* Bp., 1920 (a továbbiakban: LexLoc.), valamint *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna.* Budae, 1808 (a továbbiakban LIPSZKY, Rep.).

megyei *Kápolnabölzse*, *Sándorbölzse*, *Szigetbölzse* falvakat jelölő nevek mellett az adott oppozícióhoz tartozik még *Kányabölzse* puszta neve is. Ritkán a szembenálló nevek mindegyike pusztát jelöl: pl. a bihari *Kiskágya* és *Nagykágya*.

A korrelációkban részt vevő jelzős névformák, a jelenség lényegéből következően, mindig helységnévi alaptagúak. Nem vettem tehát figyelembe a helységnévként metonimikus átvitelre gyanús, így egyrészes településnévnek kezelhető földrajzi köznévi utótagú korrelatív jelzős névformákat (pl. az *Óbánya* – *Újbánya* típusú szembenállásokat).

Gyűjtésem a magyar nyelvű megkülönböztető jelzőkkel egyénített korrelációkra irányult. A két korábbi időszakban azonban jelentkeznek olyan latin nyelvű névformák, amelyeknek feltehetően volt magyar nyelvű megfelelőjük is: pl. a 13–14. században a Fejér megyei *Felacsa* névforma oppozíciós párjára csak latin jelzős adat van (*Atha* [ɔ: *Acha*] *Inferiori*), mégis valószínűsíthető, hogy a számos *Al* – *Fel* jelzőpár analógiájára az utóbbi településnév élt magyar jelzővel is. Ezeknek a latin jelzős formáknak a figyelmen kívül hagyásával nem kapnánk teljes képet az oppozíciókról. A LexLoc. és a LIPSZKY, Rep. anyagában fellelhető, nemzetiiségi területen található, így valószínűleg csak idegen jelzővel használt alakokat azonban kiostáltam.

Az oppozíciók kigyűjtésekor a jelzővel differenciált névformákon túl természetesen figyelembe kellett venni az esetleges alpnévi alakokat is.

3.1. A településnév-korrelációk lehetséges változásai. Az elemzés alapfogalmai

A településnév-korrelációk létrejöttének, lehetséges változásainak jellemzésére, leírására igen alkalmasak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell kategóriái (1993).

HOFFMANN ISTVÁN gondolatmenetét és fogalomrendszerét alkalmazva a helységnevek differenciáló jelzővel való egyénítését a következőképpen írhatjuk le: amikor a névadók egy korábban önálló helységnévként funkcionáló elemhez a jelölt település valamely egyedi jellegzetességére utaló egyénítő jelzőt illesztenek, akkor lényegében egy olyan, két névrészből² álló helységnév születik, amelyben a megnevező funkciójú alaprészhez egy megkülönböztető szereppel bíró, sajátosságot kifejező funkciójú bővítményrész kapcsolódik (azaz a differenciált nevek S + M szerkezetűek). Eszerint a *Garamdamásd* helységnév funkcionális-szemantikai szerkezete a következőképpen alakul: 'az a Damásd nevű település (1., megnevező funkciójú alaprész, valódi helynév), amely a Garam mellett fekszik (2., megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező funkciójú bővítményrész)'. Ha olyan név kap jelzői szerepű bővítményt, ahol a megnevező

² Névrésznek tekintendő „a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet” fejez ki (HOFFMANN 1993: 43).

funkciójú alaprész önálló névként etimologizálható — pl. *Újfalu*: 'olyan település (1), amely környezetéhez képest később jött létre (2)' —, a differenciált név funkcionális-szemantikai szerkezete akkor is az előbbi példához hasonlóan alakul: pl. *Garamújfalu*: 'az az Újfalú nevű település (1., megnevező funkciója alaprész), amely a Garam mellett fekszik (2., megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező funkciója bővítményrész)', hiszen a differenciáció folyamatát tekintve az alaprész tagolhatósága — mint a szerző mondja — a névrész belülye. „A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat éppúgy két részre tagolja, mint a hasonló közszavakat (*tűzoltó/parancsnok, tűzoltóparancsnok/helyettes*)” (HOFFMANN 1993: 48). A helységnevekre is alkalmazható az, amit HOFFMANN ISTVÁN a „háromrészesség-gyanús” mikrotoponimákról mond: a *Garam/alsó/veszele*, *Garam/felső/veszele* típusú helységnevek elemezhetők ugyan háromrészesként: 'a Garam mellett található (1) Veszéle nevű település (2) déli/északi része (3)', de mert bennük a bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, valójában kétrészeseknek is felfoghatók: 'a Garamveszele nevű település (1) déli/északi része (2)' (vö. HOFFMANN 1993: 50–1). A névdifferenciálódás jelenségét TÓTH VALÉRIA olyan változási folyamatként definiálja, amely során egy meglévő névnek mind az alakjában, mind a denotatív jelentésében részleges változás áll be (2005a: 128, 2005b: 138–9).

HOFFMANN ISTVÁNNak a helynevek szerkezetét érintő további vizsgálati szempontjait figyelembe véve megjegyezzük, hogy a differenciált nevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzésekor a bővítményrész kapcsán változatos kategóriákkal (köznév, helynév vagy helynévi származék, személynév, melléknévi jellegű szó és számnév) találkozhatunk, míg az alaptag értelemszerűen mindig helynév. A névrészek nyelvtani viszonyát jellemző szintagmatikus elemzést tekintve a differenciált névformák döntő többsége a jelzős szerkezetű nevek között, kisebb hányada (a települések összeolvadásakor az eredeti helységnevek összevonásával keletkezett településnevek csoportja) pedig a mellérendelő szerkezetű nevek között elemezhető (HOFFMANN 1993: 55–72).

A differenciálódás eredményeként létrejövő névkorrelációk születésében a nyelv helynévalkotási szabályai működnek közre.³ Az azonos településnevek megkülönböztetésében leginkább a szintagmatikus szerkesztés játszik szerepet, többnyire jelzős, ritkán mellérendelő szerkezetű helységneveket hozva létre. Az utóbbi típusba — mint erre fent már utaltunk — az egyesült településeket jelölő, az eredeti helységnevek összeolvadásával keletkezett településnevek sorolhatók (az így létrejött helységneveket TÓTH VALÉRIA névintegráció eredményének tekinti, vö. 2005a: 128–9, 2005b: 139). Igaz ugyan, hogy ilyen nevekkal legin-

³ „Helynévalkotási szabályoknak azokat a nyelvi eszközöket nevezzük, amelyekkel a nyelvhasználók a helynévadás szemantikai és lexikális bázisára támaszkodva addig külön névvel meg nem jelölt helyek megnevezésére tulajdonneveket hoznak létre.” (HOFFMANN 1999: 213).

kább a mesterségesen létrehozott hivatalos nevek körében találkozunk, mégis egy-egy példa igazolja, hogy már a természetes névadás is élt a nevek ilyen mel-lérendő szerkezetű összevonásával, pl. a zalai *Petri* (1407) és *Keresztúr* (1408) összeolvadásából keletkezett *Petrikeresztúr* (1497, vö. FNEsz. II, 343); a nyitrai *Szeptenc* (1358) és *Újfalú* (1381) egyesülésével létrejött *Szeptencújfalu* (1720, vö. FNEsz. II, 572). HOFFMANN ISTVÁN így jellemzi ezt a névtípust: „A típus névrendszerbeli ritkasága következtében azonban az ilyen nevekben az eredeti-leg megnevező funkciót betöltő első névrész könnyen átértékelődhet sajátos jel-leget kifejező névrésszé, az egész név pedig ennek megfelelően jelzős szerkezetű (*Vámos/szabadi*).” (1993: 71). Keletkezéstörténeti szempontból tipikusnak tehát a jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel alkotott differenciált névfor-mák oppozícióját nevezhetjük.

Más jelenségkörbe tartozik ugyanakkor a már fennálló korrelációk változása, elhalása: ezeknek a folyamatoknak a jellemzése a helynevek változásának szabá-lyairól adhat képet.⁴ A helynevek változási szabályainak három fő típusát így jellemzi HOFFMANN ISTVÁN: „Vannak olyanok, amelyek a név szintaktikai szer-kezetét (...) érintik, mások a morfológiai szerkezetben (...) okoznak módosulást. Bizonyos változások pedig a szemantikai szerkezet módosulásai révén befolyá-solják az alakszerkezetet.” (1999: 214). Ezek a változások, mint látni fogjuk, a korrelatív névegyedeket érintik ugyan, ám az oppozíció egészének tulajdonsága-it is befolyásolják.

A településnevek szintaktikai szerkezetét érintő változások közül ellipszisre (névrész elhagyására) számos példát találhatunk anyagomban, pl. 13–14. sz.: *Kisdedbaj* – *Nagybaj* : 18–19. sz.: *Baj* (Bihar, további példákat ld. a 3.2. pont alatt). Ellentmondásosabb azonban annak megítélése, hogy a szintaktikai válto-zások másik típusa, a kiegészülés (a név újabb névrésszel történő gyarapodása) milyen szerepet tölt be a korrelációk változásában. Fent már utaltunk rá, hogy az azonos névalakok megkülönböztetésében, azaz az oppozíciók létrejöttében a szintagmatikus szerkesztés játszik közre. A már meglévő szembenállások név-alakjainak újabb névrésszel való gazdagodását azonban inkább a kiegészülés esetei között tarthatjuk számon. Ilyen változással találkozhatunk a következő példákban: 15–16. sz.: *Kispáli* – *Páli* : 18–19. sz.: *Kispáli* – *Nagypáli* (Zala), 13–14. sz.: *Alsómácsa* – *Mácsa* : 15–16. sz.: *Alsómácsa* – *Felsőmácsa* (Pest-Pilis). Mint látjuk, szembenállásról, mégha szintagmatikus szerkesztésen a kor-relációnak csak az egyik tagja esett is át, már a korábbi névpárok kapcsán is be-szélhetünk. Az oppozíciót ugyan erősíti az, hogy a megkülönböztető előtaggal ellátott névforma jelzőjének antonimapárja megjelenik a korrelatív névalakon,

⁴ „A helynevek v á l t o z á s á n a k s z a b á l y a i (...) a denotatív jelentést változtatlanul hagyják, működésük a helynevek alaki szerkezetét és/vagy jelentésének más rétegét érintik.” (HOFFMANN 1999: 214).

de ez a szembenállás jellegét, típusát lényegesen nem befolyásolja. Problémásabb a következő eset: a 15–16. sz.: *Kiskér* – *Nagykér* : 18–19. sz.: *Ipolykiskér* – *Ipolynagykér* (Nógrád) típusú változások önmagukban vizsgálva felfoghatók kiegészülésnek, hiszen itt a már korrelatív helységnevek újabb, ám azonos (így „egybevonó” funkciójú) egyénítő névrészt kapnak. Ugyanakkor figyelembe véve azt is, hogy Nógrád megyében két *Kiskér* – *(Nagy)kér* szembenállás is létezett, szélesebb perspektívából jellemezhetjük úgy is a változást, hogy a másodlagos megkülönböztetés szintagmatikus szerkesztés útján hozta létre a 18–19. századra az *Ipolykiskér* – *Ipolynagykér* : *Szandakiskér* – *Szandakér* oppozíciót.

A mikrotoponimákat tekintve, ahogy ezt HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi, a kiegészülés elsősorban az a névalkotási eljárás, „amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvel toldanak meg” (1993: 131); az ellipszis során pedig a nevek leggyakrabban a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi főtagjukat veszítik el, s az „ellipszis jóval ritkább esete az, amelynek során a kétrészes név determinánsa marad el, s a (...) főtag marad meg” (i. m. 127). A településnév-korrelációk kapcsán ugyanakkor e jelenségek némileg másként jellemezhetők. A differenciáló jelzőket névrészeknek kell minősítenünk (a névrész fogalmát ld. fent), így a már korrelatív helységnevek újabb egyénítő jelzővel való gyarapodását a kiegészülés, az egyénítő jelző eltűnését pedig az ellipszis esetei között kell számon tartanunk.

A differenciált névformák lexikális-morfológiai szerkezetét befolyásoló változások közül a névrészcsere mutat jelentősebb gyakoriságot. A névrészcsere (esetünkben tulajdonképpen jelzőcsere) elsősorban nem a névformák szintaktikai szerkezetét érinti, hanem a nevek lexikális felépítését változtatja meg, befolyásolva ezzel az oppozíció egészének típusát, pl. 13–14. sz.: *Felsőgyöröd* – *Egyházasgyöröd* : 18–19. sz.: *Kisgyöröd* – *Nagygyöröd* (Bars). Névelemnyi mértékű⁵ morfológiai változásra (így bővülés: a névrész újabb névelemmel való gyarapodása; redukció: névelem elmaradása a névrészből; valamint névelemcsere) kevés egyértelmű példa hozható. Ritkán előfordul ugyan, hogy ugyanaz a jelzői előtag az egyik alapnéven valamilyen képzőelemmel jelenik meg, míg egy másik alaptagon képző nélkül mutatkozik (pl. a zalai *Kebeleiszentmárton*, 1338; illetve *Kebeleszentlászló*, 1391), ám az ilyen esetek többségében a bővítményrészek későbbi változása nem csupán a kérdéses névelemet érinti. Mégis találunk példát a differenciáló jelzőt érintő bővülésre: 13–14. sz.: *Alvadász* – *Felvadász* : 15–16. sz.: *Al(só)vadász* – *Felvadász* : 18–19. sz.: *Alsóvadász* – *Felsővadász* (Abaúj), 13–14. sz.: *Altuzsa* – *Feltuzsa* : 15–16. sz.: *Alsótuzsa* – *Felsőtuzsa* (Abaúj); redukcióra: 15–16. sz.: *Zalaiszentgyörgy* : 18–19. sz.: *Zalaszentgyörgy*

⁵ A névelem fogalmára: „a n é v e l e m a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése” (HOFFMANN 1993: 56).

(Zala), 15–16. sz.: *Egyházasbél* : 18–19. sz.: *Egyházbér* (Baranya); illetve név-elemcserére: 13–16. sz.: *Lovászberény* : 18–19. sz.: *Lovasberény* (Fejér) is.

Az egyénített településnevek szemantikai szerkezetének lehetséges változásai közül reszemantizációra és deszemantizációra⁶ nem, transzszemantizációra⁷ is csupán egyetlen érdekes példát találunk. A zalai *Pórszombat* településnév 15–16. századi formája (*Pórszombatja*) még jól mutatja, hogy a név előtagja személynévi eredetű. A jelző személynévi eredetének elhomályosulásával a 18–19. századra az előtag a többi *Pór*- megkülönböztető elemmel ellátott név analógiájára (vö. a lakosság társadalmi állására utaló *Nemes – Pór* jelzőpár) könnyen felvehetette a 'paraszt' jelentést. Ezzel párhuzamosan a birtokos személyjel eltűnt az alapnévről (vö. még FNESz. II, 365).

A különféle szintaktikai, lexikális-morfológiai és szemantikai változások a korrelációk lehetséges módosulásainak csupán az egyik típusát teszik ki: általuk a korrelációk minőségi változásait jellemezhetjük. Változhat azonban a korrelációban részt vevő tagok száma is. A szembenálló névformák ilyen mennyiségi változására az „elemszámváltozás” terminussal utalhatunk. A két változástípus kombinálódhat: az oppozíciót alkotó névformák minőségének és mennyiségének együttes módosulása a korreláció komplex változását eredményezi.

3.2. A településnév-korrelációk változásai az egyes megyéken belül

A korrelációkat érintő módosulások fent kifejtett elméleti rendszerezése után tekintsük át, hogyan alakult a három korszakot összevetve az oppozíciók sorsa a választott megyékben!

Érdeemes előrevetítenünk vizsgálatunk eredményét: várakozásunkkal ellentétben úgy tapasztalhatjuk, nem egyszerűen arról van szó, hogy az oppozíciók időszakról időszakra szaporodnak, mégpedig oly módon, hogy az egyszer már létrejött korrelációk változatlanul továbbélnek, s melléjük újabb és újabb oppozíciók keletkeznek a helységek egyértelmű azonosításának elősegítésére. E helyett azt tapasztaljuk, hogy a korrelációknak csak a töredéke marad fenn változatlan formában, születésük után többségük változik (több vagy kevesebb tagja lesz az oppozíciónak, a jelzők típusa változik meg stb.) vagy elhal. Ugyanakkor kétségtelen, hogy sok korreláció a természetes névadás utolsó korszakára, a 18–19. századra alakul csak ki, hiszen a mindennapi élet, a tájékozódás, de a közlekedés, a közigazgatás is ekkorra éri el azt a szintet, amikor az egyértelmű helységazonosítás szükségessé válik.

⁶ Olyan folyamatok, „amelynek során a helynév szemantikai szerkezetének tagoltságában történik pozitív vagy negatív irányú változás” (HOFFMANN 1999: 215).

⁷ Transzszemantizáció során „a nevek, névrészek szemantikai azonosíthatóságában történik módosulás” (i. m. 215).

3.2.1. A korrelációk keletkezése (szintagmatikus szerkesztés)

Az oppozíciók kisebb hányada (20,47%) már a 13–14. századra létrejön (1a kategória): pl. *Pusztamálás – Mindszentmálása – Ködimálás*, Bars; *Aldobos – Felsődobos*, Fejér; *Szabadcsát – Lakcsát*, Borsod; *Kisdédhaj – Nagyhaj*, Bihar; *Oláh-fenes – Szászfenes*, Kolozs. Találunk példát (36,03%) arra is, hogy egy szembenállás a 13–14. században még nem létezik, de a 15–16. században már igen (1b kategória): pl. *Felsőgerény – Közép(ső)gerény – Alsógerény*, Fejér; *Kiscser – Nagycser*, Bács-Bodrog; *Alsóhomrogd – Felsőhomrogd*, Abaúj; *Nagybőszörmény – Berekbőszörmény*, Bihar; *Magyarkara – Oláhkara*, Kolozs. A korrelációk jó része (43,5%) azonban csak a harmadik korszakra alakul ki (1c kategória): pl. *Balatonederics – Pusztaderics*, Zala; *Kisdovorán – Nagydovorán – Farkasdovorán*, Nyitra; *Orbánszentgyörgy – Tápiószentgyörgy – Tatárszentgyörgy – Szentgyörgy*, Pest-Pilis; *Magyarhidas – Némethidas*, Baranya; *Sajólád – Szendrőlád*, Borsod; *Borosjenő – Kisjenő*, Arad; *Kisoklos – Nagyoklos*, Hunyad. Mint a fenti példák is mutatják, mindhárom korszakban létrejöhet bármilyen típusú korreláció (*szabályos* — azaz azonos jelentéstani kategóriájú differenciáló jelzőkkel ellátott korrelatív névformákból felépülő — oppozíció: pl. *Oláh-fenes – Szászfenes*, Kolozs; ezen belül *zárt* — azaz a meglévő jelzős tagok mellé újabb differenciált alakokat be nem fogadó — oppozíció: pl. *Kiscser – Nagycser*, Bács-Bodrog; *félzig zárt* — azaz a meglévő jelzős tagok mellé meghatározott számú újabb differenciált alakot befogadó — oppozíció: pl. *Alsóhomrogd – Felsőhomrogd*, Abaúj; és *nyitott* — azaz akárhány újabb differenciált névformát befogadó — oppozíció: pl. *Magyarhidas – Némethidas*, Baranya; valamint *szabálytalan* — azaz eltérő jelentéstani kategóriákhoz tartozó differenciáló jelzőkkel ellátott korrelatív névformákból álló — oppozíció: pl. *Borosjenő – Kisjenő*, Arad; a fogalmak részletező definíciójára ld. korábbi írásaimat 1997, 1999, 2005b), akár nagyobb elemszámmal is, bár kétségtelen, hogy a kezdeti korszakban inkább a kevesebb (két, három) tagot számláló oppozíciók a gyakoribbak.

1. táblázat. A korrelációk keletkezése⁸

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bi.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
1a	0	0	34	14	21	24	33	20	25	40	32	7	4	9	263
1b	74	100	0	0	24	12	50	31	18	31	25	16	44	38	463
1c	75	46	66	48	39	37	31	14	30	27	72	28	20	26	559
össz.	149	146	100	62	84	73	114	65	73	98	129	51	68	73	1285

⁸ A táblázatban használt kategóriakódok feloldását lásd a szövegben. A táblázatokban rövidítéssel jelölt megyék a következők: Nyi. = Nyitra, PP. = Pest-Pilis, Bar. = Baranya, BB. = Bács-Bodrog, Bor. = Borsod, Aba. = Abaúj, Bi. = Bihar, Hu. = Hunyad, Kol. = Kolozs.

A korrelációk további sorsa változó: némelyek változatlanok maradnak egészen a máig, mások módosulnak, vagy elhalnak.

3.2.2. A korrelációk módosulása

Nyilvánvaló, hogy a korreláció változásának regisztrálásához szükséges, hogy az opposzió legalább két korszakban jelen legyen. A vizsgált anyagban a változás a 13–14. század és a 15–16. század között történik meg 51 esetben (2a kategoria): pl. *Pótharaszti* – *Fülesharaszti* – *Haraszi* : *Poltharaszti* – *Fülesharaszti* – *Dunaharaszti*, Pest-Pilis; *Drávabozsoka* – *Bozsok* : *Drávabozsoka* – *Palotabozsok*, Baranya; *Botkeménye* : *Kiskemény* – *Nagykemény*, Bihar; *Magyarzábrány* – *Tótzábrány* : *Belsőzábrány* – *Külsőzábrány*, Arad. A módosulás 15–16. és a 18–19. század között megy végbe 158 alkalommal (2b kategoria): pl. *Egyházascsa* – *Általcsa* : *Alsócsa* – *Felsőcsa*, Zala; *Vámosgyörk* : *Hévízgyörk* – *Tótygyörk*, Pest-Pilis; *Alsómárok* – *Márok* : *Németmárok* – *Püspök/Rácmárok* – *Márok*, Baranya; *Alsólymos* – *Felsőlymos* – *Sólymos* : *Petrásólymos* – *Belsőlymos* – *Sólymos*, Bihar; *Oláhrápol* – *Rápol* : *Kisrápol* – *Nagyrápol*, Hunyad. Az is előfordul (36 példa), hogy a módosulás az első és a harmadik időszak között figyelhető meg (2c kategoria): pl. *Emőke* – *Nagyemőke* : *Kisemőke* – *Nagyemőke*, Nyitra; *Alsókér* – *Felsőkér* : *Kiskér* – *Nagykér*, Nyitra; *Aloroszi* – *Orosz(i)* : *Kisoroszi* – *Nemesoroszi*, Bars; *Felsőgyöröd* – *Egyházasgyöröd* : *Kisgyöröd* – *Nagygyöröd*, Bars. Arra is van példa (46 eset), hogy a korreláció mindhárom időszakban fennáll, s két alkalommal is megváltozik (2d kategoria): pl. *Keresztúr* – *Vérteskeresztúr* : *Keresztúr* – *Karomkeresztúr* : *Ráckeresztúr* – *Sárkeresztúr*, Fejér; *Likiboda* – *Boda* : *Nagyboda* – *Boda* : *Boda* – *Fazekasboda*, Baranya; *Nagy/Diósgyőr* – *Kisgyőr(öd)* : *Diósgyőr* – *Kisgyőr* : *Diósgyőr* – *Felsőgyőr* – *Kisgyőr*, Borsod; *Barátinyárád* – *Nyárád* : *Barát/Mezőnyárád* – *Nyárád* : *Mezőnyárád* – *Felsőnyárád*, Borsod; *Tótvadna* – *Felsővadna* : *Tótvadna* – *Vadna* : *Alsóvadna* – *Felsővadna*, Borsod; *Egyházasmislye* – *Felmislye* : *Nagy/Egyházasmislye* – *Kis/Felsőmislye* : *Alsómislye* – *Felsőmislye*, Abaúj; *Mezőtarcsa* – *Tarcsa* : *Mezőtarcsa* – *Tarcsa* – *Ketetarcsa* : *Értarcsa* – *Sziltarcsa*, Bihar. (Arra az esetre, amikor a korreláció a 18–19. századra már nem áll fenn, vö. 3.2.4. pont.)

2a. táblázat. A korrelációk módosulásainak időrendje

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
2a	0	0	0	0	5	4	4	8	7	11	8	2	0	2	51
2b	28	47	0	0	6	10	7	3	3	10	12	2	11	19	158
2c	0	0	13	5	0	2	2	0	2	3	8	0	0	1	36
2d	0	0	0	0	3	6	7	3	6	8	6	0	4	3	46
össz.	28	47	13	5	14	22	20	14	18	32	34	4	15	25	291

Láttuk, hogy a korrelációk változásainak lényegében három típusa különíthető el: megváltozhat a szembenálló nevek száma (mennyiségi változás); találunk példát arra is, hogy a korrelatív névformák száma nem változik ugyan, de a korreláció tagjai közül néhánynak vagy valamennyinek a jelzője más jelentés-tani típusú előtagra cserélődik vagy egyéb módosulásokon esik át (minőségi változás); illetve e két változástípus egymással kombinálva is jelentkezik: az oppozíció tagjainak száma és a tagok jelzői is megváltoznak (komplex változás). Az egyes változástípusokat az alábbiakban részletezem.

a) A korrelatív névformák mennyiségi változása (elemszámváltozás)

A szembenálló nevek száma két irányba változhat: a települések osztódásával vagy újabb, azonos alapnevű tagnak a korrelációba vonásával az oppozíciónak több tagja lesz (2e kategória): pl. 15–16. sz.: *Egyházashollós – Hidashollós* : 18–19. sz.: *Egyházashollós – Hidashollós – Nemeshollós – Rempeshollós*, Vas; 13–14. sz.: *Csekekátája – Káta* : 15–16. sz.: *Csekekátája – Szentmártonkátája – Szentlőrinc kátája – Boldogasszonykátája – Szenttamaskátája – Káta*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Kiskozár – Nagykozár* : 18–19. sz.: *Kiskozár – Nagykozár – Ráckozár*, Baranya; 15–16. sz.: *Oláhberektye – Magyarberektye* : 18–19. sz.: *Oláhbrettye – Magyarbrettye – Marosbrettye*, Hunyad; a települések összeolvadásával, korrelatív tagok kikopásával pedig kevesebb. Az utóbbi esetben találunk olyan példát, ahol a települések összeolvadása után, ha kevesebb taggal is, de fennmarad a korreláció (2f kategória): pl. 15–16. sz.: *Kisunyom – Nagyunyom – Pósaunyom* : 18–19. sz.: *Kisunyom – Nagyunyom*, Vas; 15–16. sz.: *Alsórajk – Felsőrajk – Középrajk* : 18–19. sz.: *Alsórajk – Felsőrajk*, Zala; 15–16. sz.: *Szilbács – Kisbács – Bács* : 18–19. sz.: *Szilbács – Bács*, Bács-Bodrog; 15–16. sz.: *Alsószilvás – Felsőszilvás – Középső/Felsőújsszilvás* : 18–19. sz.: *Alsószilvás – Felsőszilvás*, Hunyad. Ugyanakkor arra is van példa, hogy csupán egyetlen jelzős alak marad fenn, „álkorreláció” jön létre: a jelzős névforma mellett a meggyében sem másik jelzős alak, sem pedig jelzőtlen alapnévi alak nem áll (2g kategória): pl. 15–16. sz.: *Szentulrikpereszleg – Vámospereszleg – Hosszúpereszleg* : 18–19. sz.: *Hosszúpereszleg*, Vas; 15–16. sz.: *Teremes/Egyházasesenyere – Töttösesenyere – Farkasesenyere* : 18–19. sz.: *Töttöserenye*, Zala; 15–16. sz.: *Boldogasszonyhatvana – Püspökhatvana – Kishatvan* : 18–19. sz.: *Püspökhatvan*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Oláhfráta – Magyarfráta* : 18–19. sz.: *Magyarfráta*, Kolozs.

b) A korrelatív névformák minőségi változása (névrészcsere és a bővítményrész egyéb módosulásai)

A szembenálló helységnevek előtagjának kétféle minőségi változását különíthetjük el: míg a differenciáló jelző cseréje (névrészcsere) megváltoztathatja a korreláció típusát (ld. lent), addig a megkülönböztető előtagok egyéb módosulásai

(pl. bővülés, redukció, transzszemantizáció) csupán a szembenálló nevek alakját változtatják meg, s kevésbé befolyásolják maguknak az oppozícióknak a jellegzetességeit.

A névrészcseré során a korreláció egy vagy több tagjának differenciáló elemét legtöbbször más jelentéstani típusba tartozó megkülönböztető jelző váltja fel. A jelzőcsere eredményezhet szabályos korrelációt egy szabálytalan oppozícióból (2h kategória): pl. 15–16. sz.: *Kisoszko – Egyházasoszkó* : 18–19. sz.: *Alsóoszkó – Felsőoszkó*, Vas; 15–16. sz.: *Egyházasbagod – Felsőbagod* : 18–19. sz.: *Alsóbagod – Felsőbagod*, Zala; 15–16. sz.: *Egyházascsford – Általcsáford* : 18–19. sz.: *Alsócsáford – Felsőcsáford*, Zala; 13–14. sz.: *Felsőgyöröd – Egyházasgyöröd* : 18–19. sz.: *Kisgyöröd – Nagygyöröd*, Bars. Máskor éppen fordítva: egy szabályos korreláció vált át szabálytalanra (2i kategória): pl. 13–14. sz.: *Alsóbudmér – Felsőbudmér* : 15–16. sz.: *Egyházasbudmér – Felsőbudmér*, Baranya; 15–16. sz.: *Kis/Erdőgyarak – Nagygyarak* : 18–19. sz.: *Érgyarak – Mezőgyarak*, Bihar; 15–16. sz.: *Alsókalántelke – Felső/Tótkalántelke* : 18–19. sz.: *Kiskalán – Pusztakalán*, Hunyad. Előfordul, hogy a jelzőcsere eredményeként a szabályos korreláció típust vált (2j kategória): pl. 15–16. sz.: *Kis/Hernádmesteri – Nagymesteri* : 18–19. sz.: *Alsómesteri – Felsőmesteri*, Vas; 15–16. sz.: *Egyházas/Bencerécse – Kápolnásrécse* : 18–19. sz.: *Kisrécse – Nagyrécse*, Zala; 15–16. sz.: *Kistürl(y)e – Nagyürl(y)e* : 18–19. sz.: *Belsőtürje – Külsőtürje*, Zala; 13–14. sz.: *Kisköröskény – Nagyöröskény* : 18–19. sz.: *Alsókereskény – Felsőkereskény*, Nyitra; 15–16. sz.: *Alsókinizs – Felsőkinizs* : 18–19. sz.: *Kiskinizs – Nagykinizs*, Abaúj; 13–14. sz.: *Ómarja – Újmarja* : 15–16. sz.: *Kismária – Nagymária*, Bihar; 13–14. sz.: *Magyarzábrány – Tótzábrány*: 15–16. sz.: *Belsőzábrány – Külsőzábrány*, Arad; 15–16. sz.: *Alsóosztró – Felsőosztró* : 18–19. sz.: *Kisosztró – Nagyosztró*, Hunyad; 15–16. sz.: *Magyar/Ósármás – Oláhsármás* : 18–19. sz.: *Kissármás – Nagysármás*, Kolozs. Mint látszik, gyakori a méretre, illetve a térbeli helyzetre utaló jelzők cseréje az alapnéven. Arra is találunk példát, hogy a jelzőcsere szabálytalan oppozíciót tart fenn (2k kategória): pl. 13–14. sz.: *Nádaskürt – Matyukakürt* : 15–16. sz.: *Nádaskürt – Bálintkürtle*, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Majspályija/Nyírpályi – Ernefiaistvánspályija – Felpályi* : 15–16. sz.: *Monostorospályi – Hosszúpályi – Felpályi*, Bihar. Lehetséges, hogy a megyében egyetlen jelző kapcsolódik az alapnévhez (ld. „álkorreláció”), s ezt váltja fel egy másik jelző (2l kategória): pl. 13–14. sz.: *Bökénysomlyó* : 15–16. sz.: *Végsomlyó*, Fejér; 13–14. sz.: *Mezőbábolna* : 18–19. sz.: *Tiszabábolna*, Borsod; 13–14. sz.: *Újsemjén* : 18–19. sz.: *Érsemjén*, Bihar.

Sok olyan oppozícióval is találkozunk, amelyekben a differenciáló jelzők egyéb módosulásai figyelhetők meg, ezek azonban nem befolyásolják lényegesen az oppozíciók típusát. Ilyen módosulás az, ha az egyik névforma elveszíti jelzőjét s alapnévként marad a korreláció eleme, azaz egyik jelző ellipszisen esik át (2m kategória): pl. 15–16. sz.: *Mikebuda – Óbuda – Újbuda* : 18–19. sz.: *Mi-*

kebuda – *Óbuda* – *Buda*, Pest-Pilis; 13–14. sz.: *Alkér* – *Felkér* : 15–16. sz.: *Kér* – *Felkér*, Bihar; 15–16. sz.: *Alpestes* – *Fel(ső)pestes* : 18–19. sz.: *Pestes* – *Felpestes*, Hunyad; 15–16. sz.: *Oláhdezmér* – *Magyardezmér* : 18–19. sz.: *Dezmér* – *Magyardezmér*, Kolozs. Ennek ellentétéként az is megtörténhet, hogy az alapjánév a szembenálló tag jelzőjének jelentéstani típusával azonos típusú előtagot kap; a jelenség inkább kiegészülésnek, mint szintagmatikus szerkesztésnek minősíthető (2n kategória): pl. 15–16. sz.: *Kispáli* – *Páli* : 18–19. sz.: *Kispáli* – *Nagypáli*, Zala; 13–14. sz.: *Emőke* – *Nagyemőke* : 18–19. sz.: *Kisemőke* – *Nagyemőke*, Nyitra; 13–14. sz.: *Alsómácsa* – *Mácsa* : 15–16. sz.: *Alsómácsa* – *Felsőmácsa*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Csáj* – *Felsőcsáj* : 18–19. sz.: *Alsócsáj* – *Felsőcsáj*, Abaúj; 15–16. sz.: *Kiskágya* – *Kágya* : 18–19. sz.: *Kiskágya* – *Nagykágya*, Bihar. Arra is találunk példát, hogy az alternatív jelző eltűnik, s csak a korrelatív jelző szemantikai típusával azonos típusú előtag marad fenn (2o kategória): pl. 13–14. sz.: *Kiskéménd* – *Nagy/Egyházaskéménd* : 15–16. sz.: *Kiskéménd* – *Nagykéménd*, Baranya; 15–16. sz.: *Alsó/Patakfarkadin* – *Felsőfarkadin* : 18–19. sz.: *Alsófarkadin* – *Felsőfarkadin*, Hunyad; 15–16. sz.: *Kisnyulas* – *Felső/Nagynyulas* : 18–19. sz.: *Kisnyulas* – *Nagynyulas*, Kolozs. Több esetben a differenciáló jelző alakja redukció, bővülés, illetve névelemcsere során módosul (2p kategória): pl. 15–16. sz.: *Nyárasapát(i)* : 18–19. sz.: *Nyársapáti*, Pest-Pilis; 15–16. sz.: *Egyházasbél* : 18–19. sz.: *Egyházbér*, Baranya; 15–16. sz.: *Alsolca* – *Fel/Nagyzolca* : 18–19. sz.: *Alsózolca* – *Felsőzolca*, Borsod; 13–14. sz.: *Alméra* – *Felméra* : 15–16. sz.: *Alsóméra* – *Felsőméra*, Abaúj; 13–14. sz.: *Altuzsa* – *Feltuzsa* : 15–16. sz.: *Alsótuzsa* – *Felsőtuzsa*, Abaúj; 15–16. sz.: *Lovászberény* – *Csákberény* : 18–19. sz.: *Lovasberény* – *Csákberény*, Fejér. Kivételes jelenség a megkülönböztető jelző átértelmeződése, azaz a differenciáló elem transzszemantizációja (2r kategória): pl. 15–16. sz.: *Pórszombatja* : 18–19. sz.: *Pórszombat*, Zala.

A kétféle minőségi változás kombinálódhat is: egyes oppozícióknál a szembenálló névformák egyike jelzőcserén esik át, míg a korreláció másik tagja a jelzőt érintő egyéb módosulást szenved (2s kategória): pl. 15–16. sz.: *Nagy/Egyházasdömölk* – *Kis/Nemesdömölk* : 18–19. sz.: *Pórdömölk* – *Nemesdömölk*, Vas; 15–16. sz.: *Kisdörög* – *Tótdörög* : 18–19. sz.: *Pusztadörög* – *Dörög*, Zala; 15–16. sz.: *Fertőfőnyék* – *Nyék* : 18–19. sz.: *Kápolnásnyék* – *Pusztanyék*, Fejér; 15–16. sz.: *Nagy/Egyházmislye* – *Kis/Felsőmislye* : 18–19. sz.: *Alsómislye* – *Felsőmislye*, Abaúj; 13–14. sz.: *Vászoly* – *Novaj* : 18–19. sz.: *Alsónovaj* – *Felsőnovaj*, Abaúj; 15–16. sz.: *Alszend* – *Izbegszend* : 18–19. sz.: *Alsószend* – *Felsőszend*, Abaúj; 15–16. sz.: *Oláhrápolt* – *Rápolt* : 18–19. sz.: *Kisrápolt* – *Nagyrápolt*, Hunyad.

c) A korrelatív névformák komplex változása

A korrelatív névformák számának és minőségének együttes megváltozása, azaz komplex változás történhet egy alkalommal az oppozíció életében (2t kategória): pl. 15–16. sz.: *Fel(ső)/Csom(b)/Tapolcakeszi* – *Szentkirálykeszi* : 18–19. sz.: *Gyulakeszi* – *Nagykeszi* – *Kiskeszi*, Zala; 13–14. sz.: *Orvoskáp* – *Hálókáp* – *Káp* : 18–19. sz.: *Alsó/Kiskáp* – *Felső/ Nagykáp*, Nyitra; 13–14. sz.: *Pusztamálás* – *Mindszentmálása* – *Ködimálás* : 18–19. sz.: *Kismálás* – *Nagymálás*, Bars; 15–16. sz.: *Hosszúvama* – *Egyházas/Kisvama* : 18–19. sz.: *Pusztavám*, Fejér; 13–14. sz.: *Váraské(r)cs* – *Kend/Kondké(r)cs* : 15–16. sz.: *Bethlenkécs*, Borsod. Megtörténhet azonban az is, hogy egy korreláció két alkalommal is komplex változáson esik át (2u kategória): pl. 13–14. sz.: *Okrimindszent* – *Kápolnamindszent* – *Bátamindszent* : 15–16. sz.: *Mindszent* – *Bátamindszent* : 18–19. sz.: *Csonkamindszent* – *Mindszent* – *Újmindszent*, Baranya; 13–14. sz.: *Harsánykér* – *Györgykéri* – *Pinkókéri* : 15–16. sz.: *Nagykér* : 18–19. sz.: *Kiskér* – *Nagy/Ókér*, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Belpércs* – *Pércs* : 15–16. sz.: *Kispércs* – *Nagy-pércs* – *Pércs* : 18–19. sz.: *Kispércs* – *Vámospércs*, Bihar; 13–14. sz.: *Felsőbarcsa* – *Barcsa* : 15–16. sz.: *Kis/Felsőbarcsa* : 18–19. sz.: *Kisbarcsa* – *Nagybarcsa*, Hunyad.

2b. táblázat. A korrelációk módosulásainak típusai

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
2e	4	3	0	0	2	6	3	3	1	0	2	0	3	1	28
2f-g	3	3	0	0	2	2	1	3	1	0	2	0	1	3	21
2h-l	4	6	3	1	2	4	6	1	6	6	9	2	3	3	56
2m-r	7	6	4	0	3	8	7	3	10	12	9	1	5	11	86
2s	3	5	0	2	2	3	1	1	3	8	5	0	1	5	39
2t-u	7	24	6	2	6	5	9	6	3	14	13	1	6	5	107
össz.	28	47	13	5	17	28	27	17	24	40	40	4	19	28	337

Az oppozíciók változásai kapcsán meg kell említenünk a hivatalos névadás korrelációkat jelentősen módosító eljárását, a helységösszevonásokat kísérő névösszevonásokat, amelynek során egy-egy spontán korreláció elmosódhat, eltűnhet, s az újonnan létrejött differenciált névformákat a nyelvérzék egy másik oppozíciós rendszer tagjának érezheti. Amikor 1943-ban a Vas megyei *Nagygyencs*-et és *Gyöngyösapáti*-t *Gencsapáti* néven egyesítették, egy régebbi korreláció elmosódott. *Nagygyencs* korábbi neve *Németgyencs* volt (1799), s ez a *Magyargencs* névalakkal (1799) állt korrelációban. Még a *Nagygyencs* névforma is fenntartotta ezt az oppozíciót az azonos alapnév jóvoltából, a *Gencsapáti* névalakot viszont a nyelvérzék már nem a *Magyargencs* névvel köti össze, hanem a többi *Apáti* alapnévű település nevével (FNESz. I, 508, 2: 69). A helységek összeolvadása után az egyik eredeti korreláció lényegében nem sérül a nyelvérzék számára az

alábbi esetben sem: *Tiszaszalók* és *Tiszaabád* 1895-ben *Abádszalók* néven egyesült, az új névalak látszólag beilleszkedik a *Szalók* alapnevű községek korrelációs rendszerébe, a valóságban azonban ezt a nevet nem tekinthetjük a korrelációs mikrorendszer elsődleges tagjának, hiszen nem a település jellemző tulajdonságára utaló előtagot kapott a helységnév, s így szervesen kapcsolódik a rendszerbe (FNESz. I, 47). Ugyanez áll fenn az olyan, még a természetes névadás korában végbement helységnév-összeolvadásoknál is, amikor a helységegyesülés jóvoltából egy addig jelzőtlen településnév előtagot kap: pl. *Szalk* és *Szentmárton* egyesülésével jött létre *Szalkszentmárton* (1624, Pest-Pilis, vö. FNESz. II, 516–7), *Iszka* és *Szentgyörgy* összevonódásával keletkezett *Iszkaszentgyörgy* (1701, Fejér, vö. FNESz. I, 638). A nyelvérzék aztán később ezeket a formákat is bekapcsolja a szentnévi helységnevek korrelációs rendszerébe.

3.2.3. A korreláció változatlan marad

Ugyanúgy, mint az előző esetben, ezúttal is legalább két korszakon keresztül fenn kell állnia a korrelációnak: anyagunkban változatlan marad az oppozíció a 13–14. és a 15–16. század között 15 esetben (3a kategória): pl. *Labdásvarsány* – *Varsány*, Fejér; *Újbécs* – *Bécs*, Pest-Pilis; *Kispáli* – *Páli*, Bács-Bodrog; *Gagyberet* – *Beret*, Abaúj. Változatlan a korreláció a 15–16. és a 18–19. század között 58 alkalommal (3b kategória): pl. *Alsóbeled* – *Felsőbeled*, Vas; *Kiscsány* – *Nagycsány*, Baranya; *Alsótelekes* – *Felsőtelekes*, Borsod; *Alsócéce* – *Felsőcéce*, Abaúj; *Alsófüged* – *Felsőfüged*, Abaúj; *Alsókázmárk* – *Felsőkázmárk*, Abaúj; *Alsómecenzéf* – *Felsőmecenzéf*, Abaúj; *Kisszántó* – *Nagyszántó*, Bihar; *Kisbár* – *Nagybár*, Hunyad; *Kispestyén* – *Nagypestyén*, Hunyad; *Alsószálláspataka* – *Felsőszálláspataka*, Hunyad; *Magyarnádas(d)* – *Oláhnádas(d)*, Kolozs. Nincs változás a 13–14. és a 18–19. század között 2 esetben (3c kategória): pl. *Uzdi/Ózd(i)-szentpéter*, Kolozs. Ritkán arra is van példa (3 eset), hogy az oppozíció mindhárom korszakon keresztül változatlan marad (3d kategória): pl. *Alcsút* – *Felcsút*, Fejér; *Gálospetri* – *Mo(l)nospetri*, Bihar.

3. táblázat. Változatlan korrelációk

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
3a	0	0	0	0	2	2	2	1	0	4	3	0	0	1	15
3b	9	4	0	0	0	0	1	0	8	11	7	0	8	10	58
3c	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
3d	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
össz.	9	4	0	1	4	2	3	1	8	15	11	0	8	12	78

3.2.4. A korrelációk kihalása (ellipszis)

Azok az oppozíciók, amelyek az első vagy a második korszakban, illetve a két korábbi időszak mindegyikében jelen vannak, de a LIPSZKYNél (Rep.) már csak

a jelzőtlen alapnév meglétére találunk utalást vagy a nevek hiányára bukkanunk, a 18–19. századra kihaltak. Az oppozíciók egy része azért tűnt el a 18–19. századra, mert a nevek által jelölt települések egyike vagy mindegyike elpusztult (4a kategória): pl. 13–14. sz.: *Nagykesztelen* – *Kesztelen*, Nyitra; 13–14. sz.: *Oros* – *Feloros*, Baranya; 15–16. sz.: *Kisbermen* – *Nagybermen*, Kolozs. Az oppozíciók más része úgy enyészett el, hogy az eredeti települések összeolvadtak, s az új helységet már a jelzőtlen alapnév jelölte (4b kategória): pl. 15–16. sz.: *Kápolnásdebréte* – *Felső/Bábosdebréte* : 18–19. sz.: *Döbréte*, Zala; 13–14. sz.: *Alsókoros* – *Koros* : 18–19. sz.: *Koros*, Nyitra; 13–14. sz.: *Alacska* – *Felacska* : 18–19. sz.: *Acsa*, Fejér; 15–16. sz.: *Alsódisznós* – *Felsődisznós* : 18–19. sz.: *Disznósd*, Borsod; 13–14. sz.: *Kisedebaj* – *Nagybaj* : 18–19. sz.: *Baj*, Bihar; 15–16. sz.: *Kismeregyő* – *Nagymeregyő* : 18–19. sz.: *Meregyő*, Kolozs. Ezt a folyamatot több esetben a települések eljelentéktelenedése, elpusztásodása kísérte (4c kategória): pl. 15–16. sz.: *Magyarrokolyán* – *Tótrokolyán* : 18–19. sz.: „praedium *Rokolán*”, Zala; 13–14. sz.: *Kisgyál* – *Gyál* : 18–19. sz.: „praedium *Gyal*”, Pest-Pilis; 13–14. sz.: *Al(só)adorján* – *Fel(ső)adorján* : 15–16. sz.: *Kisadorján* – *Nagyadorján* : 18–19. sz.: „praedium *Adorján*”, Bács-Bodrog; 13–14. sz.: *Nagy-macs* – *Macs* : 18–19. sz.: „praedium *Mácsa*”, Bihar. Ritkán előfordul, hogy a kialakuló egységes település nevét később jelzővel egyénítik, de az új előtag különbözik az eredeti jelzőktől (pl. 15–16. sz.: *Alsóbába* – *Felsőbába* : 18–19. sz. fordulója: *Bába*, 1863: *Hejőbába*, Borsod; vö. FNESz. I, 582). Utóbbi esetben nem egyszer valamilyen nyelvi elem (például számnévi jelző) utal a hajdani korrelációra, így az ilyen típusú neveknél „rejtett korreláció”-ról beszélhetünk – szép számban hozhatunk példát a jelenségre a hivatalos névadás köréből is: *Alsó- és Felsőbodony* összevonásával keletkezett *Kétfodony* (1907), *Nagy- és Kisgút* egyesülésével jött létre *Kétgút* (1942), *Kis- és Nagypó Kétpó* néven egyesült (1952), *Magyarújfalu*-ból és *Németújfalu*-ból 1942-ben hozták létre *Kétújfalu*-t stb. (FNESz. I, 724–6).

Megszűnhet az oppozíció a 18–19. század fordulójára úgy is, hogy a szembenálló nevek jelzői eltűnnek és a települések alapnevükön, azaz azonos néven élnek tovább (4d kategória): pl. 15–16. sz.: *Kis/Felsőbakonak* – *Nagy/Egyházasbakonak* – *Bako(l)nak* : 18–19. sz.: *Bakonák* – *Bakonák*, Zala; 15–16. sz.: *Szentandrás* – *Alsószentandrás* : 18–19. sz.: *Szentandrás* – *Szentandrás*, Zala; 13–14. sz.: *Divék* – *Felsődivék* : 18–19. sz.: *Divék* – *Divék*, Nyitra; 13–14. sz.: *Kissarló* – *Nagysarló* – *Sarló* : 18–19. sz.: *Sarluska* – *Sarluska*, Nyitra; 15–16. sz.: *Iván* – *Nagyiván* : 18–19. sz.: *Iván* – *Iván*, Baranya; 13–14. sz.: *Abod* – *Újabod* : 18–19. sz.: *Abód* – *Abód*, Borsod. Ritkán az is megesik, hogy az alapnév veszik el, és az előtag válik a település nevévé (4e kategória): pl. 13–14. sz.: *Méd* : 15–16. sz.: *Dinnyéméd* : 18–19. sz.: *Dinnyés*, Fejér; 13–14. sz.: *Várad* : 15–16. sz.: *Szilvásvárad* : 18–19. sz.: *Szilvás*, Borsod.

4. táblázat. A korrelációk kihalása

	Vas	Zala	Nyi.	Bars	Fejér	PP.	Bar.	BB.	Bor.	Aba.	Bih.	Arad	Hu.	Kol.	össz.
4a	9	12	6	1	9	5	24	35	6	7	5	12	9	2	142
4bc	27	31	11	7	21	11	38	9	16	31	17	8	14	11	252
4d	1	6	4	0	2	1	2	0	1	1	1	1	2	0	22
4e	0	0	0	0	2	1	2	1	1	0	0	0	0	0	7
össz.	37	49	21	8	34	18	66	45	24	39	23	21	25	13	423

A korreláció kihalása felfogható az ellipszis speciális esetének (tkp. a szembenálló névformák jelzőit érintő ellipszisek sorozatának értékelhető), amely során az oppozíciót alkotó valamennyi névalak differenciáló jelzője eltűnik, így a szembenállás megszűnik.

4. Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a településnév-korrelációk a természetes névadás időszakában korszakról korszakra gyarapodtak ugyan, de fejlődésük nem volt egyenes vonalú. A legtöbb oppozíció születése után többször is változott: több-kevesebb tagja lett, a tagok jelzője változott meg, esetleg kihalt az oppozíció, helyette pedig új szembenállások keletkeztek. A természetes településnév-korrelációs rendszer legkiépültebb, legteltesebb formáját a 18–19. századra érte el, ez a rendszer szolgált mintául a hivatalos névadás számára a mesterséges helységnév-korrelációk létrehozásakor.

Irodalom

- BARABÁS IRÉN (1984), Fejér megye helységneveinek rendszere. *NÉ.* 9: 11–9.
- BÖLCSKEI ANDREA (1997), A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében. *NÉ.* 19: 16–26.
- BÖLCSKEI ANDREA (1999), Névkorrelációk az ómagyar kori helynevek körében. *NÉ.* 21: 75–81.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005a), A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *NÉ.* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005b), The Correlational System of Hungarian Historical Place-Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 155–82.
- CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp.
- FEKETE NAGY ANTAL (1941), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.* Bp.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–17.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA (1997–1999), *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I–2*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. *MNy.* 61: 75–80.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1981), Veszprém megye helységneveinek rendszere. *MNyTK.* 160: 253–63.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *A nevek világa*. Bp.
- KISS LAJOS (1992), Erdély a helynevek tükrében. *Nyr.* 116: 90–4.
- KÖRMENDI GÉZA (1986), *Komárom megye helységneveinek rendszere*. *MNyTK.* 173. sz. Bp.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Budapestini, 1920.
- LIPSZKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regionum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Budae, 1808.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- ÖRDÖG FERENC (1981), *Zala megye helységneveinek rendszere*. *MND.* 12. sz. Bp.
- PELLE BÉLÁNÉ (1989), A helységnevek differenciálódásáról (*al–fel, alsó–felső* előtagokkal). *MNyTK.* 183: 153–6.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (~ *al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–31.
- RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SZABÓ G. FERENC (1998a), A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben. *MNyj.* 35: 133–44.
- SZABÓ G. FERENC (1998b), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ G. FERENC (2000), A *Vásáros-* jelző középkori helységneveinkben. *MNy.* 96: 345–51.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1940), *A személynevek helyneveinkben*. Debrecen.

- TÓTH VALÉRIA (2005a), Változásmodellek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2005b), The Changes of the Hungarian Settlement Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 135–53.
- VÁRKONYI IMRE (1984), *Somogy megye helységneveinek rendszere.* Somogyi Almanach 41. Kaposvár.
- VÁRKONYI IMRE (1985), Somogyi helységnevek típusai, különös tekintettel a foglalkozásnévből, a templom címéből és a vásártartás napjából alakult helynevekre. *MNyTK.* 170: 55–65.

Hoffmann István

**A Tihanyi alapítólevél három szórványáról:
*Huluoodi, Turku, Ursa***

1. A magyar nyelvtörténetírás egyik legbecsesebb forrása a tihanyi apátság 1055-ben írott, eredeti, hiteles formában ránk maradt alapítólevele. E fontos nyelvemlékünk modern kori nyelvészeti szempontú kutatástörténete a 19. század végétől számítható, első alapos nyelvtörténeti elemzését SZAMOTA ISTVÁN végezte el (1895). A következő évtizedekben számos szótörténeti, hang- és helyesírás-történeti, valamint alaktörténeti kérdés kapcsán esett szó a diploma magyar nyelvű szórványairól, elsősorban Melich János, Jakubovich Emil, Horger Antal és Pais Dezső jóvoltából, de sokan mások is hozzászóltak az alapítólevél nyelvészeti problémáihoz.

Bő fél évszázada annak, hogy BÁRCZI GÉZA e nyelvemlékünket igen alapos monográfiában dolgozta föl (1951), amelyben nemcsak az egyes szórványokról szólt alapos részletességgel, hanem ezek kapcsán a 11. századi magyar nyelv hangrendszerének is átfogó bemutatását adta, de a korabeli alaktanra vonatkozóan is fontos megjegyzéseket tett. BÁRCZI elemzéseit a visszafogottság, a mértéktartás jellemzi, de ezzel együtt a többszólamúság is: a nem egyértelműen magyarázható esetekben a szóba jövő lehetőségek közül nem kívánt egyetlen, bármilyen szempontból figyelembe vehető megoldást sem kizárni. BÁRCZI kiváló szintézisét követően ritkábban jöttek elő ugyan a nyelvészeti publikációkban a Tihanyi alapítólevél még fel nem tárt ügyei, de azért néhány dolgozat a következő évtizedekben is született e témakörben.

A nyelvtörténészek kitartó törekvése ellenére azonban még ma sem tekinthető minden vonatkozásban megnyugtatóan tisztázottnak az alapítólevél minden egyes szórványa. Sőt vannak az oklevélnek olyan részletei is, amelyek makacsul ellenállnak a megfejtési kísérleteknek, s ebből következően vagy szinte egyáltalán nincsenek ismereteink róluk, vagy pedig éppen több megoldási javaslat is közkézen forog velük kapcsolatban, közöttük esetleg olyanok is, amelyeket a korábbiakban már érdemben megcáfoltak. A meghaladott magyarázatoknak a felhasználása a további kutatásokban azonban azzal a komoly veszéllyel jár, hogy belőlük kiindulva a legkülönbébb kérdésekben is hamis következtetésekre juthatunk. E problémás helyek felülvizsgálatának tehát már csak amiatt is napi-rendre kell olykor-olykor kerülnie, hogy az ilyen tudományos tévedések minél

inkább megelőzhetők, kiszűrhetők legyenek. De természetesen az is elképzelhető, hogy újabb adatok, ismeretek birtokában egy-egy addig fel nem merült javaslat szóba hozásával közelebb vihetjük e vitás kérdéseket a megoldás felé.

Ezzel a kettős szándékkal bocsátom közre alábbi írásomat, amelyben a Tihamyi alapítólevél három olyan szórványát — a *Huluoodi*-t, a *Turku*-t és az *Ursa*-t — elemzem, amelyekkel kapcsolatban még nem tisztult le kellően a tudásunk. Céloom a fentiek szellemében nem is a minden tekintetben megnyugtató megoldás kimondása, hanem legfeljebb néhány lépés megtétele a biztosabb ismeretek felé vezető úton.

2. E három helynév az alapítólevél első felében található, a Fok nevű víz körüli adomány említését követő részben. A birtok leírása az alapítólevélben az alábbi formában szerepel:

Locus est alius, qui dicitur Huluoodi, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet; et ab eodem Huluoodi quicquid est usque ad monticulum et ex hoc usque ad lacum Turku, qui medius ad populum, medius autem pertinet ad ecclesiam, et hic extenditur usque ad Zakadat, inde ad magnam viam, ex hinc usque ad angulum aruk, et postea usque ad Seg ac deinde ad Ursa, inde vero ad magnum lacum. (DHA. 1: 150.3–8).

A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordításában így hangzik:

„Egészében hozzá tartozik egy másik, ugyanezen tónál kezdődő *huluoodi* nevű terület is, és ugyanúgy mindaz, ami ezen *huluoodi*-tól a kis hegyig, majd innen tovább a *turku* tóig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti. Ez a terület a *zakadat*-ig, innen a nagy útig, majd az *aruk* szögig, azután egészen a *seg*-ig, majd tovább *ursa*-ig, innen pedig a nagy tóig terjed.” (2005: 60).

3. A *Huluoodi*-ként említett hely nevének nyelvi interpretációját elsősorban az nehezíti meg, hogy — mivel sem későbbi források nem említik, sem a mai neveink között nem ismerünk vele azonosíthatót — közelebbről nem tudjuk lokalizálni: az alapítólevél szövege mindössze annyit árul el róla, hogy közvetlenül a Balaton mellett fekszik (*Locus est alius, qui dicitur Huluoodi, procedens ab eodem lacu*). A birtokon említett földrajzi köznévi alakú megjelölések (*Zakadat*, *aruk*, *Seg*) jellegüknél fogva szintén nem segítik a helyhez kötést, így a kutatók az ugyanitt felsorolt, ám ugyancsak bizonytalanul azonosítható *Turku* és *Ursa* alapján próbáltak a kérdésben állást foglalni. BÁRCZI nagyon bizonytalanul — elfogadva ERDÉLYI LÁSZLÓnak a *Turku*-ra vonatkozó birtoklástörténeti érveit — a Fok mellé helyezi (1951: 15–6 és a térképmelléklet). PAIS nagy biztonsággal ugyanide lokalizálja több helyrajzi részletet is egyeztetve, de bizonyítékokat nem mutat be eljárásának igazolására, csupán egy saját, nem publikált nagyobb tanulmányára hivatkozik (1970: 38). A régi helynevek pontos lokalizálása, a későbbi adatok megléte jelentősen megkönnyítheti a nyelvi elemzést, ám ezek hiá-

nya, bizonytalansága ugyanakkor természetesen nem feltétlenül akadályozza meg a helytálló etimológia elkészítését.

A *Huluoodi* nyelvi eredetét illetően BÁRCZI kissé ellentmondásosan nyilatkozik. Egyrészt szerkezeti szempontból a 12. és 13. századból adatolható *Volóód*¹ és *Numuolohod* személynevek pontos másának tartja, s ezzel együtt nyelvileg a somogyi *Hollád* településnévvel mondja azonosnak. Másrészt viszont kétféle eredeztetését is elképzelhetőnek tartja: vagy a *hull* igéből alakult folyamatos melléknévi igenév *-di* képzős alakja vált óvónév típusú személynévből helynévvé, vagy esetleg egy 'hulladék, omladék, málló, hulló valami' jelentésű térszíni formára vagy talajviszonyra utaló nevet láthatunk benne (i. m. 15–6, 17). A kétféle interpretáció közül az első ment át inkább a tudományos köztudatba, ezt mint feltehető, de nem bizonyítható elképzelést veszi át ZELLIGER is (2005: 22). E magyarázatnak a fő gyengéje az, hogy hasonló személynevet a régiségből nem ismerünk, FEHÉRTÓI KATALIN magát a *Huluoodi*-t sem veszi fel az „Árpád-kori személynévtár”-ba, jelezve ezzel, hogy nem tekinti személynévi eredetű helynévnek. Újabb munkájában viszont ezt feltételelesen elképzelhetőnek tartotta, ám a nevet az ismeretlen eredetűek között sorolta föl (2006: 167). Gondot okoz az is, hogy nincsen tudomásunk olyan településnevekről, amelyek valamilyen óvónévből alakultak volna.²

PAIS BÁRCZIHOZ hasonlóan elemezte a név morfológiai szerkezetét, ám a *hull* és a *halad* igék etimológiai kapcsolatának feltételezése alapján s a tőnek más helynevekben való előfordulására támaszkodva — *hullám* szavunkkal is összevetve — „vízrajzi kifejezésként” értelmezte a helynevet (1970). A nem minden részletében kifejtett elképzelés 'haladó, folyó' értelmű földrajzi köznevet sejtet a helynév alapjaként, ám ilyen vagy hasonló vízrajzi szót sem a régiségből, sem a mai nyelvből nem ismerünk. E magyarázatot gyengíti az is, hogy az EWUng. szerint a *hull*-nak a *halad*-dal való összefüggése alig valószínű.

Mindehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy egyik állásfoglalás sem ad minden tekintetben elfogadható magyarázatot a névben található *u*-val jelölt β státusát illetően: BÁRCZI szerint ez „alkalmasint” visszaható képző (i. m. 16, részletebben: 181–2), PAIS viszont a tőhöz tartozó és így az alapnyelvre visszavezethető fonémának tartja (i. m. 39–40). A *hull* szóban a forrásokban azonban *v* nem jelentkezik, sőt etimológiai szempontból sem mutatható ki benne ilyen elem (TESz., EWUng.). Ennek megfelelően mindkét újabb etimológiai szótárunk a szó első adataként csak kérdőjellel veszi fel a *Huluoodi*-t. Úgy vélem, e bizonytalan azonosítást a fent említett névtani érvek tovább gyengítik.

¹ Az ÁSz. szerint *Valood* (791).

² E névtípus helynévi felhasználása talán azért nem lehetett szokásban, mert az óvónevek az alsóbb néprétegek körében voltak használatosak.

Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a *Huluoodi* magyarok alkotta helynév volt, erre a *-di* képző elég egyértelműen utal. E képző a Tihanyi alapítólevélben több szó- és névalakban is előfordul — *holmodi* (kétszer is), *Fotudi*, *Opoudi* és valószínűleg a *Lopdi*, más véghangzóval: *zadu* —, ami azt mutatja, hogy a korban e formáns (eltekintve most a funkcióbeli sokféleségétől) produktív lehetett.

Erős kételyekkel kell azonban fogadnunk azt a föltevést — amelyben eltérő kiindulópontjuk ellenére BÁRCZI is, PAIS is egyetért —, hogy tudniillik a *-di* képző folyamatos melléknévi igenévi alakhoz járult volna hozzá. BÁRCZI a szórványt két egymás mellett álló rövid *o*-val olvassa $\chi(h)ulvood^i \sim \chi(h)ulvoodi$ formában (1951: 15), tehát úgy értelmezi, hogy a folyamatos igenév *-γ* képzője (ugyanazt rekonstruálja PAIS is: 1970: 37) magánhangzóközi helyzetben eltűnt. Csakhogy ez meglehetősen furcsa hangtörténeti fejlődés lenne, mivel a név létrehozásában szerepet játszó képzőformáns ilyen természetű hangtani kényszernek nemigen engedelmeskedhetne: ha a tövégi magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül éppen maga a képző tűnt volna el, akkor nem lenne, ami az általa képviselt funkciót ellássa. Hasonló esetek vannak ugyan az alapítólevélben, mint például az *azaa*, *mezee*, *fee*, amelyekből egy etimologikusan is igazolható *γ* valóban hiányzik. Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosságot is, mivel ezekben a harmadik személyű birtokos személyjel hosszú magánhangzója elől hiányzik a tövégi *γ*, amely minden kétséget kizáróan csak a *mezee* alakban, valamint nagy valószínűséggel az *azaa* formában vezethető vissza igenévképzői szerepre. Az elsőnek említett, passzív tövű szóban azonban a 11. század közepén a *γ* már aligha volt azonosítható a beszélők számára az egykori igenévképzői szerepével. Ugyanez állhat az *aszó*-ra is, hiszen az Árpád-korban viszonylag gyakori földrajzi köznév jelentése egy korábbi igenévi funkciótól már meglehetősen távolra kerülhetett.

Annak, hogy a feltételezett igenévképzőnek (a *-γ* mellett elvileg szóba jöhet egyébként a *-β* is) a magánhangzóközi kiesés mellett másfajta fejlődését rekonstruáljuk a *Huluoodi*-ban, szintén komoly akadályai vannak: egy **χuluyodi*-ként kikövetkeztetett alakból a *γ* utáni véghangzó akár a kétnyíltszótagos tendencia hatására is kieshetett volna, s az ily módon zárt szótagi helyzetbe kerülő *γ* vokalizáció révén a tövégi magánhangzóval kettőshangzót alkothatott, ez pedig monoftongizáció révén alakult volna tovább. Ám a Tihanyi alapítólevél jelölésében mutatkozó *oo* — ami, ha hosszú magánhangzót jelölne, e jelölésmóddal, a betűkettőzéssel egyedüli helyesírási sajátossága volna az oklevélnek — monoftongusként nehezen illeszthető az itt jelentkező mássalhangzós (*meneh*) és diftongusos (*fer teu*) realizációk mellé.

A szórvány magyarázatára megítélésem szerint más — igaz, ugyancsak nem ellentmondásmentes — megoldás is kínálkozik: úgy vélem, a név tövében *holló* szavunkat is kereshetjük. Ennek *-d* képzős formája — más madárnevekből alakult hasonló szerkezetű helynevek számos előfordulásához (pl. *Füred* [*< fürj*],

Ölyved, Sasad, Tyukod, Varjad; mindezekre lásd CSÁNKI-index 290, 640, 734, 847, 862 stb.) hasonlóan — több névben is szerepel a régiségben: Temes vármegyében, a Bél-vidéki kerületben: 1467: *Hollod* (Cs. 2: 26), Biharban pedig víz- és településnévként egyaránt (LIPSZKY, Rep., vö. FNESz. *Pusztahollód*), sőt valószínűleg személynévként is a Sáros megyei 1285/1334: *Hulloudzallasa föld* nevében (Oklsz. *holló*, vö. TESz. *holló*). Esetleg ide tartozhat a fent más összefüggésben említett Somogy megyei *Hollád* is (vö. FNESz.).³

Holló szavunk ősi hangutánzó szó az uráli korból, amelynek már az alapnyelvben képzős formáját lehet rekonstruálni **kul3(k3)* alakban (MSzFgrE., TESz.). A régi magyarban a szó még a 14. században is gyakran előfordult az első szótagban esetleg zártabb magánhangzót is jelölő *u*-val; a Nógrád megyei Hollókő vár nevében erre — más ilyen adatok mellett — több példát is találunk: 1323: *Hulloukw*, 1327: *Huloukw* stb. (Gy. 4: 251). A szóbeljei rövid *l*-re — amelynek intervokális megnyúlása eredményezte a ma általános hosszú *ll*-es formát (TESz.) — nemcsak a régiségben találunk bőséges példákat: 1231: villa *Holo* (BÁRCZI 1951: 28), 1256/1273: *Holofa* (Oklsz., továbbá az egyik fenti nógrádi adat stb.), hanem a mai nyelvjárásokban is előfordul: *holó* (ÚMTsz.).

A *holló* szóvégi *ó*-ját az alapnyelvi képzőből lehet levezetni (vö. TESz.), amelynek *-k-* eleme spirantizálódás után *-γ-*ben folytatódhatott, s ez a véghangzó eltűnését követően szóvégi helyzetben vokalizálódott.⁴ Az ómagyar kor korai szakaszában jellemző *γ ~ β* váltakozást feltéve (vö. BENKŐ 1980: 74) **huloβodi* alakot rekonstruálhatunk, ami írásban *hulouodi* formában jelenhetett volna meg;⁵ ehhez képest a Tihanyi alapítólevélben szereplő *huluoodi* esetleg az *u* és az *o* felcserélődését mutathatja. A nyilvánvalóan nem bizonyítható esetleges íráshiba feltevését nem teszi kevésbé valószínűvé az a tény sem, hogy a szórvány egymás után kétszer is azonos módon leírva szerepel, hiszen a tévesztés már az oklevél nyersvázolatának (piszkozatának) elkészítésekor vagy akár a jegyzetek alapján történő szerkesztéskor is megtörténhetett. Az alapítólevél számos helyesírási következetlensége mellett kétségtelen íráshibával számolhatunk

³ E nevet KISS LAJOS a BÁRCZI által ajánlott magyarázat mellett PAIS DEZSŐ szóbeli közlésére hivatkozva a *holló* szóból is származtathatónak tartotta (FNESz.), ám a részletekről — nyilván a szótár által kijelölt korlátok miatt — nem szólt. A javasolt etimológia legkényesebb pontja a második szótagbeli *á* magyarázata, amely esetleg az *Almád*, *Nyárád* típusú (különben nem teljesen azonos alakulásmódú) nevek analógiás hatásával számolva adható meg, de kiindulásként szóba jöhet a *holló* egykori esetlegesen föltehető *holla-* töváltozata is.

⁴ A *holló* közzsónak az ebben a tőtípusban szokásos *holla-* tövét sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem tudom ugyan adatolni, de helynévi használatával összefüggésben a *Holló* településnévből (erre lásd a fenti 1231-ből való adatot) *-i* képzővel alakult családnevek között találunk ilyen formát: *Hollay* (forrás: internetes telefonkönyv: www.mtt.hu).

⁵ A *β* jelölésében az alapítólevélben szokásosabb az *uu*, de például a *ueieze* szóban egyik említésekor *u* szerepel ilyen hangértékben.

a *monarau bukurea* szórvány esetében, amelyben a *bukur* és a *rea* találkozásánál az egyik *r* betű elmaradt, de megjegyzem még, hogy az *eri iturea itu* elemének magyarázatában JUHÁSZ DEZSŐ felvetette az esetleges tollhiba lehetőségét is (1992: 130).

A betűfelcserélés feltételezése egyúttal persze a névnek a *hull* igével való összekapcsolási esélyeit is javítja: a **huloßodi* így minden további nélkül lehetne a korábban rövid *l*-lel hangzó (vö. EWUng.) szó igenévi alakjából való helynév is, ám ezt a lehetőséget névtipológiai érvek sokkal kevésbé támogatják, mint a fenti etimológiát: a PAISTÓL idézett néhány víznév (1970: 38) valóban a *hull* ige származékának tűnik ugyan, de további ilyen helyneveket a régebbi névanyagban nem ismerek, és a *hull*-nak egyetlen származékszava sem szerepel — a *hul-lám* kivételével — a Dél-Dunántúlról megjelent helynévtárak (BMFN., TMFN., SMFN., ZMFN.) több százezres adatrengetegében.

4. Az alapítólevélben *Turku*-ként említett helyet jelölő szónak már az olvasata is elvileg kétféle, helyesírás-történeti szempontból egyforma eséllyel figyelembe vehető lehetőséget vet fel: palatális és veláris magánhangzókkal egyaránt olvasható. A két olvasatváltozat értelemszerűen más-más szóval, szócsoporttal hozza összefüggésbe a szórványt.

A veláris [*turku*] olvasat a szakirodalomban komolyabban nem vetődött fel, e lehetőséget BÁRCZI sem említi (1951: 16–7). Erre utal azonban a TESz.-nek az a megoldása, hogy a Tihanyi alapítólevélnek ezt az adatát — kérdőjellel ugyan — a *torok* első előfordulásaként tünteti föl. Ugyanígy jár el az EWUng. is. Az azonosítást a jelentés oldaláról az teszi elképzelhetővé, hogy a *torok* földrajzi köznévként is használatos, a TESz. meghatározása szerint 'térsgnek, területnek, helysgnek stb. bejáratí része, kezdete' jelentésben. Földrajzi köznévi szerepét mai előfordulásai is jól mutatják, ezek között főleg vízrajzi szóként található meg, többek között 'vízfolyás torkolata', 'öböl', 'partszakadék' jelentésben (NEMES 2005: 187). Ebből a töből való a mai köznyelvi *torkolat* is, amely a 17. század elejétől adatolható (TESz.). Ez az azonosítás — elsőre legalábbis úgy tűnik — jól kapcsolható az alapítólevélben *lacus*-ként említett *Turku*-hoz, amely így jól beleillene a szomszédságában szereplő földrajzi köznevekkel azonos alakú megnevezések (*Zakadat*, *aruk*, *Seg*) sorába. Csakhogy a *torok* szót önmagában sem közszóként, sem pedig tulajdonnévként nem nagyon szokás helymegjelölésre használni ugyanúgy, ahogyan más metaforikus úton földrajzi köznévvé lett testrészneveket (pl. *fő* ~ *fej*, *oldal* stb.) sem. E szavak ugyanis speciális részegész viszonyt fejeznek ki, s ennek megfelelően helymegjelölésre inkább szószervezetekben használhatók: valaminek a torkáról, fejről stb. lehet leginkább beszélni. E fontos névtipológiai körülmény a szórványnak a *torok*-kal való összekapcsolását igen csekély valószínűségűvé teszi, s ezért még kérdőjellel sem igen célszerű az adatai közé sorolni.

A *Turku*-nak a szakirodalomban széles körben elterjedt [*türkü*] olvasatát a szórvány által jelölt helynek a (Sió)Fokhoz közel fekvő Töreki(pusztá)val való azonosítása magyarázza. Ezt az összefüggést, amely már SZAMOTÁNál is feltűnik (1895: 145), ERDÉLYI LÁSZLÓ birtoklástörténeti érvekkel támasztotta alá (PRT. 10: 347–8), és bizonytalanul ugyan, de BÁRCZI is elfogadta (1951: 16). PAIS az *Ursa*-t tárgyalva ugyanebből az azonosításból indult ki (1955: 96). A kérdéses hely neve szerepel mind az 1092-ből való hamis, mind az 1211. évi hiteles tihanyi összeírásban: az +1092/+1274//1399-es diploma *Turuk* formában közli a nevet (DHA. 1: 283), 1211-ben pedig *Thurkh ~ Turk ~ Turch* alakban szerepel (PRT. 10: 515–6). A két határleírás ugyan nem pontosan azonos területeket jelöl meg, de az kétségtelen, hogy mindkettő a Fok településtől nyugatra fekvő, Jód, Endréd, Zamárdi közé eső birtokot tárgyalja, ahol a mai Töreki(pusztá) is fekszik. Egyértelműen nyilatkozik egy 1358-ra keltezett hamis oklevél is, amely *Turuk* falut, a tihanyi apátság birtokát a Fok vize melletti *Keleti* (a későbbi Kiliti) szomszédságában levőnek mondja (PRT. 10: 557–8).

E településnek, amely királyi birtok volt, a határleírások szerint inkább csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak. A kérdéses terület határa az alapítólevél szerint *ad lacum Turku* húzódik. E megjelölés valószínűleg nem úgy értelmezhető, hogy magát a tavat hívták volna *Turku*-nak (bár ez a lehetőség sem zárható ki), hanem inkább úgy, hogy *Turku* település taváról, a *Turku* falu határában lévő tóról van szó. Hasonló megjelölések gyakran előfordulnak az oklevelekben, egyet az 1211. évi tihanyi összeírásból, éppen a fent mondott hely közvetlen szomszédságából is idézni tudunk: *ad stagnum Somardy et per mediam piscinam Somardi* (PRT. 10: 516), ahol Szamárdi (a későbbi Zamárdi) település neve áll tavának jelölőjeként. E magyarázat révén elhárulnak azok a gondok is, amelyek a névfejtésben a víznévi vagy településnévi jelleg megítéléséből adódóan névtipológiai szempontból a *Turku* kapcsán fölvetődhetnek, sőt föl is vetődtek (vö. BÁRCZI 1951: 17), s így az etimológiában elég, ha településnévként vesszük figyelembe a szórványt. *Turku* település tava bizonyára az a tóvá kiszélesedő, nagyjából észak–déli irányban elnyúló vízer lehetett, amely még a 19. századi térképeken is szerepel Töreki(pusztá) mellett nyugatra (MKFT.).

Az eladományozást követően bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk cum silva inter aliam villam Turuk et inter villas Jod, et Endred*” (DHA. 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonost magában a névben is megjelölték, és ennek megfelelően 1229-ben *Kiralturky* formában említik (Cs. 2: 620, 653). A névelkülönülés végül úgy zárult le, hogy az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új

nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. BÁRCZI 1951: 16, MKFT., GÖNCZY–KOGUTOWICZ, SMFN. 146).

A *Turku* azonosításának viszonylag nagyfokú bizonyossága lehetővé teszi, hogy etimológiáját Töreki(pushta) nevére vonatkozóan adjuk meg. Ennek mai élőnyelvi adatai különböző földrajzi köznévi utótagokkal is kiegészülve döntő többségükben *Töreki* formájúak, de föltűnik közöttük *Töröki* változat is (SMFN. 1144–5). A 19. századi forrásokban vegyesen szerepel második szótagbeli illabiális (LIPSZKY, Mappa, MKFT.) és labiális (FÉNYES 1851: II, 217, GÖNCZY–KOGUTOWITZ) magánhangzóval. Hasonló adatait ismerjük az egykor Zala, majd Veszprém megyéhez tartozó Törökpuszta településnek is (FNESz., VeMFN. I, 210). E váltakozás, amelyet hangtani természetűnek nemigen tarthatunk, leginkább azt mutathatja, hogy a nyelvtudat mind a *törek* (amelyben alsó nyelvválású *e* szerepel), mind pedig a *török* szóval összefüggésbe hozza *e* neveket. A Fokhoz közeli Töreki nevében a régi forrásokban a szóvégi *-i* nem szerepel, így kétségtelen, hogy ezzel a képzővel legfeljebb csak a középmagyar korban bővült.⁶

A település ómagyar kori adatait CSÁNKINál az alábbiak szerint találjuk meg: a már említett 1229-ből való *Kiralturky* mellett é. n.: *Toruk*, 1436, 1458: poss. *Thewrek*, 1460: *Twrek* szerepel (Cs. 2: 653). E névvel alakilag összevethetők az adott korban további két település előfordulásai is: a már említett Zala megyei Törökpuszta 1262: *Turek*, 1412: *Terek*, 1446: *Thewrek* (Cs. 3: 118), egy a 16. században elpusztult Hunyad megyei falu pedig [1330]: *Turek*, 1332–6/PR: *Thurek*, *Turk* (Gy. 3: 300), 1390: *Terek*, 1444: *Thewrewk* stb. (Cs. 5: 143) alakban szerepel. Az adatok hangtani tekintetben lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint amit az újabb kori formák is, a régiségben azonban a második szótag magánhangzója mellett az első szótagé is hol labiális, hol illabiális formában fordul elő. A Fok melletti Töreki 1055-ből való *Turku* adata hangtörténeti szempontból nehézség nélkül illeszthető a fenti említésekhez: a későbbi formákban jelentkező második szótagbeli magánhangzó hiányát a tövégi magánhangzó megléte magyarázza. Ugyanez a hangzóhiányos töváltózat jelenik meg a fent bemutatott *Kiralturky* adatban is, amelyből a 3. személyű *-i* birtokos személyjel kapcsolódása miatt hiányzik a kérdéses magánhangzó.

A név eredetét vizsgálva a kutatók lényegében kétféle elképzelést fogalmaztak meg: vagy a *törek*, vagy a *török* (< *türk*) szavakat keresték — ez utóbbit inkább áttételesen — a helynévben. BÁRCZI mindkét lehetőséget felvetette, ám a *törek*-ből való származtatást kevésbé tartotta valószínűnek (1951: 16–7). KISS

⁶ Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a képzőben nem az *-i* melléknévképzőt — amely jelzős szerkezetű névösszetételekben járulhatna szabályosan az előtagként álló névhez —, hanem az *-i* helynévképzőt kell látnunk, mivel ez a formáns a helynév alakjában is szerepel, amely csak később egészülhetett ki — alakváltozatként — a *puszta* utótaggal.

LAJOS viszont a Zala megyei Törekpuszta esetében — amely etimológiai tekintetben aligha választható el az itt elemzett alapítólevélbeli névtől — éppen fordított súllyal vette figyelembe a két kínálkozó lehetőséget (FNESz.). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ (1973: 11–2) és ZELLIGER (2005: 22) viszont csak a *türk* ~ *török*-kel való összefüggést említi meg, a TESz. és az EWUng. is csak ez alatt közli kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát.⁷

A *törek*-kel való egyeztetést elvileg nehezíthetné az a körülmény, hogy a szóban alsó nyelvválású *e* szerepel, ami nem felel meg a fenti nevekben *e* helyütt megjelenő palatális labiálisnak, ám a *törek*-nek egyrészt van *török* formája is (TESz.), másrészt a helynévben az eredetétől függetlenül — például más szóhoz való asszociatív hozzákapcsolása révén — is történhetek nem szokványos, nem „szabályszerű” változások. Nagyobb súllyal esik a latba azonban a helynévnek és a vele összefüggésbe hozott közszónak a névtipológiai, jelentéstani változása. A *törek*-nek etimológiai szótárunk két, itt is figyelembe vehető jelentését adja meg: 1. 'gabonaszár és kalász törmeléke', 2. 'trágya', amelyek közül csak az elsőre van biztos közszói adatunk a régiségből, a 14. század végéről (TESz.). Helynév-tipológiai tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen speciális jelentésű mezőgazdasági szakszóból nemigen szokott helynév keletkezni, pláne nem településnév. BÁRCZI érezhette is ezt a nehézséget, hiszen amellett, hogy *e* lehetőséget kevésbé valószínűnek mondta, feltette azt is, hogy a *tör* igének ez a *-k* képzős származéka 'törmelék' vagy 'törés, omlás' jelentéssel szolgálhatott esetleg a helynév alapjául, amely ily módon „térszíni formát jelölő vagy a talajviszonyokra (tőzeges, korhadásos föld) vonatkozó nevek közé tartoznék” (1951: 17). KISS LAJOS a 'törmelék' jelentésre alapozta névfejtését, amelyet a tőzeges láptalajjal hozott összefüggésbe (FNESz. *Törekpuszta*, 1982: 481). Csakhogy az itt idézett jelentésekre nincsen semmiféle adatunk, s olyan közszót, földrajzi köznevet sem ismerünk sem a múltból, sem a mai nyelvjárásokból, amely *e* fogalomkörben legalább a fent jelzett igéhez volna valamilyen módon is kapcsolható. Ez a körülmény az előzőekben mondottakkal együtt azt sugallja, hogy *e* feltételezést a név magyarázati lehetőségei közül nagy valószínűséggel kiiktathatjuk.

A szakirodalom is jóval nagyobb valószínűséggel szól a névnek a *türk* ~ *török* népnévvel való összefüggéséről, s egységes a felfogás abban a tekintetben is, hogy ez személynévi áttétellel válhatott helynévvé (BÁRCZI 1951: 16–7, FNESz. i. h., ZELLIGER 2005: 22, valószínű származtatásként: KRISTÓ 2000: 24). *Türk* ~ *török* népnévünk az általános vélemény szerint még a vándorlások korában kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.), LIGETI feltevése szerint a kazárok jelölőjeként, s *e* szót a hódoltság kori intenzív kapcsolatok támaszthatták fel, és tölthették meg új jelentéssel az ómagyar kor vége felé (1986: 204, 270–

⁷ A Fok melletti *Törek* +1092/+1274//1399-ből és 1211-ből való, a TESz. által szintén megemlített adata mellől azonban hiányzik a kérdőjel, ami mindenképpen következtetésre utal.

1). E népnév alapalakban — amely analogikus tövéghangzóval kiegészülve **türkü*-nek hangozhatott (ABAFFY 2003: 321) — vagy esetleg *-i* képzővel ellátva ugyanúgy szerepelhetett helynévként, mint ahogyan erre más népnevek (*orosz, német, cseh* stb.) is számos példát mutatnak.⁸ E reális lehetőséget azonban — más összefüggésben — csak KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ említette meg (1973: 11–2). A szó személynévi használatára a Dömösi adománylevél 1138/1329: *Turcu* adatát hozzák fel a névvel foglalkozó szerzők, ami valóban elképzelhető azonosítás, e mellé az Árpád-korból azonban legfeljebb egy-két további adatot tudunk tenni: 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* (ÁSz.). Egyet kell értenünk ugyanakkor a TESz. figyelmeztetésével, amely szerint az írásképek alapján szóba jöhető tulajdonnévi — köztük is különösen a személynévi — adatoknak csak egy része tartozhat a *türk ~ török* családjába. E népnév személynévi használatában azonban kételkedni semmi okunk sincs, e feltevésünket közvetve megerősíti az is, hogy a szó később családnévként is előfordul (vö. pl. RMCsSz. *Török*, itt azonban a ma is létező *Türk* családnév nem szerepel).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél *Turku* szórványát nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk *türk ~ török* szavunkhoz, amely akár népnévként közvetlenül, akár személynévi áttétellel is a kérdéses település nevévé válhatott.

5. *Huluoodi* birtok leírásában mint határpontot utolsónak egy *Ursa* nevű helyet említ meg az alapítólevél, amelynek sem a helyét, sem az eredetét illetően nem tudott viszonylag egységes, megnyugtató eredményre jutni a szakirodalom. Az egyértelműen téves lokalizálások és a teljesen elfogadhatatlan etimológiai azonosítások bírálatát már BÁRCZI elvégezte (1951: 18–9), így erre nem szükséges kitérni. Ha a fenti érvek alapján *Turku*-nak a (Sió)Fok melletti Törökivel való azonosíthatóságát elfogadjuk, akkor *Ursa*-t ennek közvetlen közelében kell keresnünk, a leírás tanúsága szerint a Balatonhoz egészen közel (*ac deinde ad Ursa, inde vero ad magnum lacum*). BÁRCZI ezt a helyet összefüggésbe hozhatónak tartja (1951: 18–9) a CSÁNKI által Somogy megye északkeleti részén említett 1229: villa *Vrs* (Cs. 2: 634) településsel. Erről azonban PAIS az oklevél szövegkörnyezetének elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy *Turku*-tól jóval nyugatabbra, Lelle, Őszöd, Szárszó és Szólád vidékén feküdt (1955: 96). PAIS az alapítólevélbeli adatot a meglehetősen távolság ellenére is azonosítja a fent mondott faluval, ami azonban a leírásnak semmiképpen nem felelhet meg. Az azonosítással kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az elemzők leginkább településnevekkel próbálták kapcsolatba hozni az *Ursa*-t — amit azonban külsődleges körülmények is magyarázhatnak: a helységnevek általában viszonylag jól lokalizálhatók, és egyébként is sokkal inkább föl vannak tárva, mint a mikrotoponi-

⁸ E népnevek között azonban olyanok is vannak (*besenyő, bösörmény* stb.), amelyek csakis képző nélkül fordulnak elő helynévként.

mák —, pedig a szövegkörnyezete legalább annyira (ha nem jobban) lehetővé teszi a mikronévként való értelmezését is.

A lokális névmegfelelések hiánya az ilyen értelemben társtalan nevek nyelvi azonosítását, megfejtését későbbi névadatok híján eleve megnehezíti, és arra készíti a névmagyarázókat, hogy a kérdéses névadathoz névrendszerbeli megfeleléseket keressenek. Ehhez legjobb kiindulópontul az alaki azonosság vagy legalább a hasonlóság szolgálhat. Az *Ursa*-val megegyező írásképű helynévi adat azonban tudomásom szerint nem került elő a forrásokból, de még olyan sem, amely helyesírás-történeti szempontból neki megfeleltethető lenne. A Tihanyi alapítólevél helyesírása és az általános magyar hang- és helyesírás-történeti ismeretek alapján az adatot [*ursá ~ orsá*] formában lehet leginkább olvasni.⁹ Ezzel megegyező hangszerkezetű közszt vagy helynevet azonban nem ismerünk, személynevet is csupán egyet: 1302: *Vrsa* (MonStrig. 2: 509, idézi a FNESz. is *Alsóörs* alatt). Ha a magyar hangtörténet általános fejlődési irányait is figyelembe vesszük, e forma előzményeként feltehető egy [**urusá ~ *urosá*] alak. Ez pontosan megfelel annak a személynévnek, amelynek az Árpád-korból két előfordulását is ismerjük: [XI]/Krón.: *Urosa*, [1052]/KrónKomp.: *Vrosa* (ÁSz.). E név pedig nyilvánvalóan annak az *Uros ~ Uras ~ Urus ~ Oros* stb. személynévnek az *-a* becéző/kicsinyítő képzős származéka, amely nagy bőséggel adatolható a jelzett időszakból (uo.). Az *Ursa*-nak vagy feltehető előzményének a fonotaktikai szerkezete — elsősorban a szó végét illetően, ami a nevek esetében ebből a szempontból is feltétlenül jellemző lehet — egyébként jellegzetesen személynevet idéz: amíg például az „Árpád-kori személynévtár”-ban 302 különböző *-sa* végű névforma szerepel (870), addig a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében (399) ennek a harmada, de ezek nagy része is személynévből való helynév.

Az *Ursa*-nak ezt az eredeztetési lehetőségét már PAIS is megpendítette (más, oda nem illő neveket is bevonva az etimológiába), és a személynevet az *úr* 'dominus' *-sa* kicsinyítő képzős származékaként magyarázta, ám a Tihanyi alapítólevél szórványát végül mégsem ebből vezette le (1955: 96). BENKŐ — egy fél mondatos megjegyzésében — ugyanezt a megoldást ajánlotta (2003: 170). Úgy vélem, a személynév származtatásában az *úr* mellett mind személynév-típológiai, mind alaktani szempontok alapján *orr* szavunkat is figyelembe kell venni, amelyet régi alakjában rövid mássalhangzóval használtak (TESz.). A hasonló írásképű Árpád-kori személynevek közül többnyire aligha lehetne biztosan elkülöníteni, hogy melyek az *úr* és melyek az *orr* származékai. Az 1055-ből való *Ursa*-t mint korai helynévi előfordulással rendelkező személynévi eredetű adatot FEHÉRTÓI KATALIN is felvette „Árpád-kori személynévtár”-ába, azonban a név rendszertani összefüggéseire vonatkozóan semmiféle utalást nem ad meg a szó-

⁹ Nem lehet elvileg kizárni az *s*-nek *cs*-vel való olvasását sem, a *cs* jelölésére azonban az alapítólevél nem mutat példát, mivel a benne előforduló szórványokban nem szerepel ilyen hang.

cikkben. Újabbán viszont — egyik lehetőségként — német eredetű névként magyarázta, amely a német *Urs*, *Ursa*, *Urso*, *Ursio* személynevek megfelelője lehet, de párhuzamosan szláv eredetű *-sa* végű neveket is megemlített (2006: 167).

PAIS DEZSŐ is kapcsolatba hozta a szórványt az *orr*-ral, ám a szót mint kiemelkedést jelölő, 'orom' jelentésű földrajzi köznevet kereste az *Ursa*-ban. Az azonosításban egészen odáig elment, hogy — kérdőjellel ugyan — az 1092. évi hamis oklevélben latin nyelven említett egyik hegy nevévé is megtette (1955). Ezt a magyarázatot a TESz. is részben magáévá tette, mivel az *orr* első adataként kérdőjellel az alapítólevél e szórványát tünteti fel. Az *orr*-nak helynévben való szereplésére, földrajzi köznévi alkalmazására valóban számos példát ismerünk, és nemcsak térszíninformanévi szerepben (vö. NEMES 2005: 149–50),¹⁰ ám erre is igaz az a megállapítás, amit a *Turku*-val kapcsolatban a *torok*-ról és más testrésznévi eredetű földrajzi köznevekről tettünk, hogy tudniillik névként nem önállóan, hanem sokkal inkább szerkezetes formában szoktak szerepelni. Ennél is súlyosabb azonban az az alaktani probléma, amely a *-sa* szerepét illeti, s amelyről PAIS egyáltalán nem is szól. Az *orr*-nak helyet jelölő használatában többféle változatát is ismerjük — vö. pl. *orom* (TESz.), *Ormán(y)*, *Ormos* (FNESz.) — ám ezek között sem *-sa*, sem *-s* + *-a* képzős alak nem szerepel. A valamivel való ellátottságot jelölő *-s* magyarázatára még adódna analógia, de az *-a*-t teljesen szokatlannak tarthatjuk egy efféle kapcsolatban. Úgy vélem, e súlyos alaktani probléma miatt az *Ursa* magyarázatai közül az *orr*-ral mint földrajzi köznévvel való esetleges összefüggését nyugodtan kizárhatjuk.

A legerterjedtebb felfogás az *Ursa*-t az *Örs* helynevekkel hozza kapcsolatba: erre a szóvégi — mint láttuk, akár képzőnek is tekinthető — *-a* leválasztása után visszamaradó tö írásképi hasonlósága vezethette leginkább a kutatókat. Ez az azonosítás [*ürsá*] típusú olvasatot feltételez, ami PAIS szerint „nem különösebben megokolt” (1955: 96), BENKŐ interpretációjában pedig „már önmagában is erőszakolt” (2003: 170). E súlyos kritikák ellenére — talán BÁRCZI monográfiájának egyébként indokolt tekintélye miatt (az idevágó részt lásd: 1951: 18–9) — ma is erősen tartja magát ez a felfogás. A magyar nyelvterületen lévő vagy egykor létezett több tucatnyi, alakilag meglehetősen egységes, bár történetileg fonotaktikai váltakozást mutató *Örs*, *Örös*-féle névnek és az *Ursa*-nak az összekapcsolását a Tihanyi alapítólevél adatának szóvégi *-a*-ja komolyan megnehezíti, sőt talán lehetetlenné is teszi.

Ilyen értelemben az *Örs* nevek keletkezéstörténete nem is tartoznék szorosabban az itt kifejtett tárgyhoz, a fenti összevetés tarthatatlan voltának bizonyítására azonban néhány idevágó elképzelést fel kell idézni. Korábban inkább azt tartották, hogy e névcsoport személynévi eredetre vezethető vissza (erről és az előz-

¹⁰ Az alapítólevélben emlegetett terület közvetlen szomszédságában, Zamárdiban például 'száraz-föld vízbe való beszögellése' értelemben is használatos (SMFN. 142).

ményirodalomról lásd BÁRCZI 1951: i. h.), amelyet GOMBOCZ török közszóából magyarázott (1926: 7). BENKŐ LORÁND azonban helyesen mutatott rá arra, hogy *Örs* alakú személynévekre nincsenek adataink, így e helynevek személynévi eredete teljességgel kizárható (2003: 170–1). Az *ÁSz.* anyagában is csupán két olyan krónikabeli adatot találunk (*Urs ~ Vrs*), amely bizonyára Anonymus *Vrsuuru*-jára megy vissza (ehhez lásd BENKŐ i. m. 153–4, 170–1). Többször is idézett személynévszótárunk szerint több adat van viszont az Árpád-korból az *Örs* nemzetségre (*ÁSz. Urs*), amelyet szintén összefüggésbe szokás hozni e helynevekkel (lásd például legutóbb ZELLIGER 2005: 24). Az *Örs* származtatási lehetőségei között újabban felmerült törzsnévi eredetének a lehetősége is, mely szerint e helynév „talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezett” (FNESz. *Alsóörs*). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ is a törzsi helynevek között tartja számon, és 44 településnevet sorol e csoportba (1973: 58–9). E feltevés mögött azonban komolyan figyelembe vehető nyelvi bizonyítékok nem állnak, a törzsnév azonosítása BENKŐ szerint pedig „éppen merő hipotézis” (2003: 171), aki mint új lehetőséget ugyanakkor futólag megemlíti, hogy az *Örös ~ Örs* nevek az *öröl, örvény* stb. szócsalád tagjai lehetnek (i. m. 154).

Mint e rövid áttekintésből is kitűnik, nyilvánvaló, hogy *Örs* nevünk eredete távolról sem tekinthető megoldottnak, valószínűleg még az is szóba jöhet, hogy több, különböző alapú névadási folyamatnak az eredményei eshettek egybe e névcsoporthoz, amit az a körülmény is tovább bonyolít, hogy ezeknek és a hasonló hangszerkezetű veláris nevek régi adatainak a szétválasztása sem mindig egyszerű feladat, s az eddigi filológia e problémát nem is oldotta meg minden kritikát kiálló módon.

Akárhogyan is keletkeztek azonban *Örs* helyneveink, ez az *Ursa*-val való összevetésüket csak annyiban érinti, hogy a köztük levő alaki különbséget, nevezetesen a szóvégi *-a*-t hogyan tudjuk megmagyarázni. Ha esetleg el is fogadnánk a fentiekben bemutatott fölvetéseket, az *Ursa* szempontjából a törzsnévi és a nemzetségnévi eredetet s így a felmerült törökségi kapcsolatok lehetőségét mindenképpen el kellene ejtenünk, hiszen ilyen típusú szavakhoz az *-a* kicsinyítő/becéző képző (vö. TNyt. I, 242, 251) nem szokott kapcsolódni. Annál gyakrabban előfordul azonban e formáns személynévekben, az elvileg lehetséges személynévi eredeztetésnek viszont — mint láttuk — igen komoly akadálya, hogy a nagyszámú *Örs* helynév mellett e névalaknak egyetlen biztosan személyt jelölő használatával sem találkozunk.

Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az *Ursa*-nak az *Örs*-sel való összevetése és ezzel összefüggésben első szótagjának palatális olvasata olyan gyöngye lábakon áll, hogy semmiképpen nem versenyezhet a veláris olvasat és az arra épülő — egyébként szintén nem túl határozott bizonyítékokkal alátámasztható — személynévi magyarázat valószínűségével. A pusztá személynévekből alakult hely-

nevek többnyire települések megnevezéseként jöttek létre, az *Ursa* viszont a szövegbeli említés alapján inkább mikrotoponimának gondolható. Az alapítólevélben szerepel azonban néhány olyan halászhely megnevezése — *Opoudi*, *Lopdi* és esetleg még a *Culun* —, amely nagy valószínűséggel személynévi eredetre megy vissza. Nem lehetetlen, hogy ilyen az *Ursa* is, ennek feltevését a Balatonhoz közeli fekvése éppen megengedné. Azt viszont nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a szórvány sem közvetve, sem közvetlenül nem mutat a magyarság törökségi kapcsolataira, és pláne nem az ilyen nyelvű népek Kárpát-medencei jelenlétére, ahogyan erre KRISTÓ GYULA a közelmúltban utalt (2000: 24).

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI-index = *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ.* 28: 161–70.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény. MNy.* 22: 6–12.
- GÖNCZY–KOGUTOWICZ = *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Tervezte GÖNCZY PÁL. Rajzolta KOGUTOWICZ MANÓ. Bp., 1890.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea. Ómagyar helynévi nyomokon*. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Histocica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae.* Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarum magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II.* Budae, 1808.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Kézirat.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár.* Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055: *urfa.* MNy. 51: 96–7.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *hulad: hull — huluoodi.* NytudÉrt. 70: 36–41.
- PRT. = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I*–. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

VeMFN. I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.

ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.

ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

Zelliger Erzsébet

A Tihanyi alapítólevél *u[gr]in baluuana* adata

A Tihanyi alapítólevél legújabb feldolgozásának (ZELLIGER 2005) megjelenése kapcsán felvetődött a kérdés, hogy egy ismeretterjesztő szándékú kiadvány milyen új ismereteket adhat a tudomány számára. A választ egy példán keresztül lehet megadni.

A magyar szórványadatok elemzéséhez a kiindulást számomra egyértelműen BÁRCZI GÉZA monográfiája (1951) jelentette. Innen származnak a szórványadatok azonosítását megkönnyítő számok, az adatközlés első megközelítése, a lokalizálás, a névmagyarázatok stb. — természetesen már az írás pillanatában azzal a szándékkal, hogy a tudomány azóta elért eredményeit be kell építeni a munkába, illetőleg korrigálni kell a már meghaladott megállapításokat.

Milyen eredményre vezetett az adatok, megállapítások felülvizsgálata?

A szövegközléshez BÁRCZI számára a PRT. (10: 16–17) nem túl jó minőségű fényképe állt rendelkezésre. Ehhez alighanem kevés bizodalma volt, ezért forrásként inkább az ÓmOlv. kiadásához fordult. A bizonytalannak ítélt fénykép és a már publikált szöveg között akadt eltérés: az ÓmOlv. egyes *i* betűk fölött ékezetet közölt. Bár a fényképen BÁRCZI nem látta ezt, kiadásában mégis a publikált változatot követte, és csupán lapalji jegyzetben tette meg észrevételét a tapasztalt különbségről. A mostani kiadás ellenőrzéséhez már az oklevélről készült digitális fénykép állt rendelkezésemre, amiből egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy az oklevélben egyetlen *i* betű fölött sincsen ékezet. Vagyis a BÁRCZI-féle kiadás *balatín*, *bolatín*, *gífnav*, *mortíf*, *fotudí*, *kaztelic*, *fidemfí*, *Opoudí* adatai — amelyeket az ő nyomán szokás idézni — helyesen *balatin*, *bolatin*, *gífnav*, *mortíf*, *fotudi*, *kaztelic*, *fidemfi*, *Opoudi* alakban írandók le.

Az adatok olvasatában több apróbb-nagyobb eltérés van. Ezek a több mint ötven év nyelvészeti kutatásának eredményeit tükrözik. Ide tartozik a tövégi (sorvadó) magánhangzók alakulása, a labiális *a* hanggal összefüggő kérdések, és a leglényegesebb különbség: a bilabiális zöngés spiráns meglétének felismerése.

A legjelentősebb változtatás a történeti földrajz eredményeihez, mindennek előtt GYÖRFFY GYÖRGY munkásságához fűződik. A korábbi kutatások a Kolon tavat és a hozzá kapcsolódó birtokot a Dunántúl több különböző pontjára helyezték. Így pl. ORTVAY Zala megyében, Balatonmagyaród közelében képzelte el a helyét, ERDÉLYI Fejér megyében a Kajtori tóval azonosította. BÁRCZI (1951: 54) ismertette ezeket a nézeteket, és végül KNIEZSA nyomán ERDÉLYI lo-

kalizálását fogadta el. GYÖRFFY a Pais-Emlékkönyvben megjelent tanulmányában (1956) a TA. és a TÖ. adatainak egymás mellé helyezésével az egész lőlegeltetésre alkalmas területet a mai Izsák határával azonosította, azaz az Árpád-kori Fejér megyének a Dunától keletre fekvő részére helyezte.

A két határleírás megtalálható GYÖRFFY hatalmas történeti földrajzi munkájában (1987: 432–3) is. Ebben a határleírásban felkiáltójel [!] utal azokra az adatokra, amelyek valamilyen tekintetben eltérnek a korábbi kiadásokétól. Egy szórványadat, a birtok körüljárásában az első határpont megjelölésében lényeges különbség van. Meg kell jegyezni, hogy az oklevél a kérdéses helyen töredezett, tehát kiegészítésre szorul. Az adat a különböző kiadásokban a következő formákban található: ÓmOlv.: „locus ... quihab& inicium ad[uia]m *baluuana* in parte orientali”; BÁRCZI: „[ad uia]m *baluuana*” (1951: 11); MÉSZÖLY: „ad viam *baluuana*” (1956: 8); GYÖRFFY: „AD UIAM BALUUANA” (1956: 407); MOLNÁR–SIMON: „[ad uia]m *baluuana*” (1976: 18); GYÖRFFY: „ad *U[gr]in! baluuana*” (1987: 432). Az utolsó változat lényegesen különbözik az előzőktől, azaz magának a határpontnak a megnevezésében van a különbség. Az olvasat módosulását egy, a korábbiaknál lényegesen jobb fénykép tette lehetővé GYÖRFFY számára, a digitális fénykép pedig megerősíti ezt az olvasatot. Pontosabban az oklevél megfelelő helyén *u...in baluuana* olvasható, a betűk hiányát a hártya-írófelület töredezett volta okozza. A kiegészítés helyes voltát támogatja, hogy a GYÖRFFY-tól közölt 1956-os térképvázlaton (a 408. és 409. oldal között) a Kolon birtoktól (illetőleg a *baluuan* határjelző tereptárgytól) éppen északra *villa Huguron*, 1409: *possessio Vgron* található. Ez azt jelenti, hogy a kérdéses *bálvány* olyan határpont volt, amelyet a koloni birtok körüljárásakor a szomszédos *Ugrin* ~ *Ugron*-hoz viszonyítottak.

GYÖRFFY a TA. későbbi szövegkiadásában (1992: 145–52, 1997: 21–4) is az *U[gr]in baluuana* adatot közölte.

Az oklevélnek készültek fordításai is. HOLUB JÓZSEF fordítása (in: MÉSZÖLY 1956: 7, 9) a 6.-tól a 42. sorig terjed, tehát a Kolon birtoktest határpontjaival zárul a fordítása. Ez a későbbi kiadványokban ÉRSZEGI GÉZA fordításával kiegészítve él tovább (1993, 2004 és az interneten). Az utóbbi, népszerűsítő kiadványok sajnos nem vesznek tudomást a GYÖRFFY-féle korszerű szövegkiadásról, de a szakirodalomban már régen korrigált adatokat (*aiu*, *fegifti*) és magyarázatokat (pl. *eri iturea*, *lean fyher*, *lopdi* stb.) is figyelmen kívül hagyják. Ide kapcsolódik, hogy GYÖRFFY Fejér és Bodrog vm. határára lokalizálta a TA.-beli *fegifti*-t (1987: 437). A halastó nevének általa közölt alakváltozatai (+1092 [1325 k.]/+1272/1365/1399: *Segusd* cum pisc. *Segusdtou*; 1211: *Secues* ~ *Segues*) amellet szólnak, hogy — egybehangzóan a korábbi helyesbítéssel — a TA. adatában a szóvégi *i* későbbi átírása *o*-ra téves szóértelmezésnek tekinthető.

Az oklevél *u[gr]in baluuana* adatának felismerése több korábbi megállapítás módosítását teszi szükségessé, illetőleg a névtanra vonatkozó kihatásai is vannak.

Az *ad [uia]m baluuana* a fordítók számára gondot okozott. A *baluuana* szövegi *a*-ja *á*-nak olvasandó, és BÁRCZI értelmezésében latívuszrag. Ennek a toldaléknak adatunk lenne az egyetlen önálló előfordulása a nyelvemlékben. Latívuszragos főnévként grammatikailag is adekvát beillesztése a fordításba azonban nem sikerült. HOLUB fordításában így olvasható: „határa keletről a *baluuana* útnál kezdődik” (MÉSZÖLY 1956: 9), ÉRSZEGINél pedig: „határa keletről a BALUUANA-nál kezdődik” (2004: 3). A legújabb, SZENTGYÖRGYI RUDOLFTól való fordítás (in: ZELLIGER 2005: 61) az *u[gr]in baluuana* szórványadatot zökkenőmentesen tudja a latin szövegbe illeszteni: „határa *u[gr]in baluuana*-nál a keleti oldalon kezdődik.”

Az *u[gr]in baluuana* grammatikailag birtokos jelzős szerkezet, amely azonban nem valóságos birtokviszonyt fejez ki, hanem összetartozásra utal: a már az adományozás idejében fennálló Ugrin falunak olyan határpontját nevezi meg, amelyet köoszlop jelölt meg. Miután a birtok körüljárása megtörtént, már elégséges volt a már ismert tereptárgynak *baluuan*-ként való említése. Az alaki változtathatóság okán névélettani szempontból arra következtethetünk, hogy az *u[gr]in baluuana* és a *baluuan* nem tekinthető földrajzi tulajdonnévnek, hanem csupán helymegjelölésnek.

Az *Ugrin* helységnév pusztai személynévből keletkezett településneveink közé tartozik. Személynévként szerepel FEHÉRTÓI KATALIN személynévtárában (2004), később családnévvé vált (KÁZMÉR 1993). Az *Ugrin* szláv eredetű név, jelentése ’magyar’. A személynév valószínűleg szláv nyelvű közösségben keletkezett, a településnév névadó közössége azonban — mint minden korabeli pusztai személynévvvel azonos településnév — magyar volt.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
ÉRSZEGI GÉZA (1993, 2004²), *A Tihanyi Alapítólevél*. Tihany.
FEHÉRTÓI KATALIN (2004), *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (1956), Tulajdonnév-történet. A tihanyi alapítólevél földrajzinévazonosításához. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp., 407–15.
GYÖRFFY GYÖRGY (1987), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*. Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (főszerk.) (1992), *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (főszerk.) (1997), *Árpád-kori oklevelek*. Bp.
<http://ehumana.hu/arpad/szoveg/to02.htm>
<http://tihany.osb.hu/okirat.htm>
KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp.
MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1976), *Magyar nyelvemlékek*. Bp.
ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ, *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs, 1929.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZ-
LÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1902–1916.
ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez

1. Az Árpád-kori Borsod vármegye a Sajó alsó vízvidékét, a Bükk hegységet és az ettől délre fekvő, egészen a Tiszáig elnyúló síkságot ölelte fel. A megye kezdetben határvármegye lehetett, ennek megfelelően északi széle valószínűleg egybeesett az ország északi határával, véglegesnek tekinthető területe Torna megye létrejötte után, a XIII. században alakult ki. Határai a későbbiekben is többször módosultak, így a következőkben (GYÖRFFY GYÖRGYöt követve) az Árpád-kori Borsod vármegye területén azt a régiót értem, amelyet a vármegye XIV. századi határai jelölnek ki (vö. GYÖRFFY 1963: 735–740). A vármegye középső részén fekvő magasabb hegyvidék minden bizonnyal lakatlan volt (az oklevelek *deserta silva*-ként említik, ld. GYÖRFFY 1963: 736), az ettől északra és délre eső alacsonyabb területeken a magyar írásbeliség kezdete óta egyre növekvő számban mutathatók ki lakott helyek, települések. Az alábbiakban a vármegye korai ómagyar kori helynévrendszerének vizsgálatával arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen nyelvű népcsoportok éltek az Árpád-kori Borsod vármegye területén.

2. BOROVSZKY SAMU a vármegyék történetét feldolgozó sorozatának borsodi kötetében a honfoglalást közvetlenül megelőző időkre a Bükk déli lejtőjére szláv lakosságot feltételez, melyre a környéken található szláv eredetű helynevekből és a szláv építésűnek gondolt földvárromokból következtet (1909: 7–10). BOROVSZKY szerint e területen germán–szláv együttélés is feltehető (véleményét germán személynévből származtatható településnevekre alapozza, pl. *Edelény*, *Arnót*, *Oszlár*), de úgy véli, germánokkal a honfoglalók már nemigen találkozhattak (i. m. 8, 10). Szent István korára besenyő, 1089 utánra pedig kun (palóc) betelepődést állapít meg, de azt is hozzáteszi, hogy mindezek a népcsoportok, tehát szlávok, besenyők és kunok a honfoglalást követő egy-két évszázad alatt teljesen beolvadtak a magyarságba (i. m. 22–24). BOROVSZKY a tatárjárást követő időszakra teszi az első német telepések érkezését Miskolc és Rudabánya környékére (i. m. 39).

KNIEZSA ISTVÁN a Sajó alsó folyásának vidékét a magyarság legrégebbi szállásterületei közé sorolja, ahol magyarok összefüggő telepeken éltek Miskolc vidékéig, a Bükk hegység széléig. A Bükk vonulatától északra a XI. században

csak gyér lakosságot feltételez, amely vélhetően a Sajó közvetlen közelében telepedett le. A Bódva és a Hernád völgyének borsodi részét bizonyára szintén magyarok lakták (1938: 379–80). Szláv lakosságot Miskolctól délre csak kis számban és csak a Bükk déli oldalára, a hegység lábáig rekonstruál, ellenben a Bükk északi lejtőinek, a Sajó és a Bódva közötti hegyvidéknek a helyneveiből szinte csak szláv lakókra következtet (i. m. 407–9).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint Borsodban „A honfoglaló magyarság az alacsony hegyvidéken sűrű szláv lakosságot talált, amiről nagyszámú szláv helynévanyag tanúskodik. (...) A honfoglaló magyarság a Tisza síkságán és a Sajó medencéjében egyaránt megtelepedett, amit a törzsi helynevek bizonyítanak.” (1963: 736). BÁRCZI a Sajó, a Hernád és a Bódva völgyében a letelepedés idejére gyéresebb nyugati szláv lakosságot feltételez (1966: 77). KEMENCEI TIBOR az Edelény történetét feldolgozó tanulmánykötetben régészeti kutatásokra alapozva állapítja meg, hogy a honfoglaló magyarság legelső szállásterületei közé tartozhatott az alsó Sajó és a Bódva völgye. Lehetségesnek tartja, hogy a honfoglalók szláv lakosságot találtak ezen a vidéken, de ennek régészeti bizonyítékai nincsenek (1973: 45). Ugyanebben a kötetben B. TÓTH ILLÉS a tatárjárás utáni időkből cseh telepések érkezését feltételezi az egykori Borsod községben (1973: 74).

KRISTÓ GYULA a „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című monográfiájában az egyes népcsoportok középkori lakóhelyét veszi sorra. A szlávok közül részletesen csak azokról a csoportokról szól, amelyek az ország peremvidégein éltek (2003: 81–119). Borsod vármegyét külön nem említi, hanem összefoglalóan ír a középső területekről: a peremterületekhez mérhető betelepítések itt nem történtek, ugyanakkor számos helynévben fordulnak elő különféle szláv népvnevek. Ez utóbbiakban KRISTÓ szerint a továbbélő őslakos szlávság leszármazottait kell látnunk (i. m. 116–7).

3. Azt, hogy a korai helynévkincs etnikai célú vizsgálatokban bizonyítékként felhasználható, a magyar névkutatók is korán felismerték. A korábbi magyar névtani irodalomból elsősorban MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR és KNIEZSA ISTVÁN neve említendő.¹ A névfejtések és az egyes névrendszerek népcsoportokhoz való rendelése (tehát a gyakorlati felhasználás) mellett jó néhány módszertani és elméleti alapelvet is hagytak ránk. Igaz, ezek közül a sokáig elismert és használt elméletek közül sokat megcáfoltak az azóta napvilágra került adatok (pl. KNIEZSÁNAK a párhuzamos helynévadásról alkotott elmélete a ma ismert és rendszerezett névadatok tükrében aligha tartható). Máskor más tudományágak új módszerei, tézisei ingatták meg az addig meg sem igen kérdőjelezett feltevéseket: KRISTÓ GYULA például történész szemmel elemezte a KNIEZSA által alkotott módszertant, s arra a megállapításra jutott, hogy ez a mai ismereteink alapján aligha alkalmazható korai etnikai vizsgálatokra (2000: 3–10).

¹ Vö. többek között MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1938, 1944, 1960, MOÓR 1936.

Tekintve, hogy az Árpád-korból fennmaradt adatok (a korabeli oklevelezési gyakorlat miatt) korántsem alkotnak teljes névrendszert, az írásbeliség, főként a helyesírás következtelenségei miatt pedig számos pontatlansággal is számolnunk kell a névadatok tanulmányozása során, ez a rendszer általános érvényű elméletek, módszertani alapelvek felállítására csak korlátozottan alkalmas. Célszerűnek látszik tehát a nyelvi kölcsönhatások helynévrendszereket is érintő mozgató erőit és következményeit olyan névrendszereken tanulmányozni, amely teljes egészében megismerhető, s az így megállapított elveket alkalmazni a hiányosabban adatolható korok névrendszereinek elemzésére. Az ilyen jellegű vizsgálatokhoz kiváló korpuszt szolgáltatnak a jelenkori helynévkincset közzétevő névtárak.

Az alábbiakban néhány olyan általánosnak tekinthető tulajdonságot, tendenciát sorolok fel, amelyeket egy mai névrendszer tanulmányozása során tapasztaltam.² A korpusz a „Baranya megye földrajzi nevei” című névtár Sásdi járásának névanyaga.

3.1. A mai névrendszerekben egymástól jól elkülöníthető (sőt elkülönítendő) a névadó és a névhasználó.³ Az előbbi a helynév megjelenésénél, első adatánál korábbi nyelvhasználói csoportra (etnikumra), az utóbbi a név feljegyzésének korában élő népcsoportra utal. A kettő természetesen lehet azonos is, de nem feltétlenül az: a *Tekeres* településnév magyar névadói tevékenység eredménye, de ma magyarok és németek egyaránt használják (az utóbbiak *Těkrēs* formában).

3.2. A jövevénynevek integrációja⁴ számos fokozatot mutat. A változási skála egyik végpontját azok a nevek alkotják, amelyek semmilyen változást nem szenvednek el az átvétel, illetve a befogadó nyelvbe történő beilleszkedés során: pl. a magyar eredetű német *Kis-kut* (Baranyajenő határában), illetve a déli szláv eredetű magyar *Lazsina* helynév (Kisbeszterce határában). A másik végpontba azok a helynevek kerülnek, amelyek az átvevő nyelv hangrendszeréhez és névrendszeréhez is idomultak, azaz hangtani és alaktani változás is történik: ilyen például a déli szláv előzményre visszavezethető *Tapolcai-árok* víznév (Orfű közelében). A morfológiai változás (általában képzőelem, földrajzi köznévi fajtajelölő utótag vagy megkülönböztető előtag csatlakozása) esetén a névadói és névhasználói csoport jól elkülöníthető.

² A tendenciákat itt csak röviden foglalom össze, részletes bemutatásukat tanulmányokban, konferenciaelőadásokban tettem meg (PÓCZOS 2002, 2005, 2006).

³ A névadó és a névhasználó elkülönítésének szükségességét — igaz, nem etnikai szempontból, hanem a hivatalos és népi nevek összefüggésében — MEZŐ ANDRÁS is szorgalmazta (1982: 38–42).

⁴ A névintegráció fogalma a német–szláv kontaktusvizsgálatban használatos. Azt a folyamatot jelöli, amely során egy név az egyik névrendszerből átkerül, és beilleszkedik egy másikba (vö. CHRISTOPH–EICHLER–HENGST–ŠRÁMEK 1984: 9).

Nehezebben ítéltető meg a fonológiai változás: a legtöbb ilyen jelenség ugyanis a mai névanyagban csak azért figyelhető meg, mert a névadatok feljegyzői képzett gyűjtők voltak, pontos lejegyzési rendszert használtak, amely nemcsak a nyelvi, de a nyelvjárási sajátosságokat is képes tükrözni. A magyar eredetű *Bikal* község neve például a német névhasználók körében *Bikāl*⁵ és *Pikāl* formában létezik. A korábbi korpuszok írnokai természetesen nem használtak ilyen pontos átírási rendszereket, sőt a helyesírás kiforratlanságai miatt a betűhasználat számos következtetlenségével is számolnunk kell. A korai ómagyar kori névanyag vizsgálatába épp ezért a fonológiai szempontot csak nagyfokú óvatosság mellett lehet bevonni, hiszen a névadatok alakjából nagy biztonsággal csak a nyelvspecifikus hangtörténeti tendenciák érvényesülésére következtethetünk (a *Holboka* víznév első adatából például a mássalhangzó-torlódás feloldására: [1240]: *Holboca*,⁶ vö. szlk. *Hlboka*, ŠMILAUER 1970: 66). Ezek hiányában a hangalak alapján a névadatot nyelvhez, névhasználói csoporthoz kötni lehetetlen: a *Mályin* helynév első előfordulásából például szláv és magyar névhasználókra egyaránt következtethetünk (vö. 1254/1364/1399: *Malyn*). Ráadásul nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a mai nevek között nem kevés azoknak a száma, amelyek semmilyen változásban nem vesznek részt az integráció során. A fonológiai forma etnikai vizsgálatokban történő felhasználhatósága tehát meglehetősen korlátozott.

3.3. Szintén óvatosan kell kezelni azokat a neveket, amelyek többféleképpen is származtathatók. Ezek közül közelebbről is megvizsgáltam azt a típust, amely egyrészt idegen eredetű helynévből, másrészt ugyanabból az idegen nyelvből átvett jövevényszókból is keletkezhetett formáns nélkül: például a német *Puszta* helynevek (általában *Pusztə* ejtészváltozatban) lehetnek egy-egy magyar *Puszta* helynév átvételei, de keletkezhetek metonimikus úton a magyar eredetű német *Puŕŕta* közsézből is. Tapasztalataim szerint ezek a helynevek bonyolult összefüggésrendszert alkotnak, a tényleges keletkezési mód pedig nem állapítható meg biztosan. Mivel az első esetben átvételről, a másodikban pedig belső keletkezésről van szó, az ilyen nevek nem alkalmasak a névadók meghatározására sem. (A névhasználat szempontjából a keletkezés irreleváns, tehát a névhasználatra vonatkozó fenti megállapítások ezekre a nevekre is érvényesek.)

A mai névanyagban — jellegénél fogva — ugyan nincs példa a következő, szintén többféleképpen származtatható típusra, de bizonyára az ebbe tartozó neveket is hasonlóan kell megítélnünk, mint az előbbieket. Ugyanis valószínűleg szintén nem határozható meg egyértelműen a névadó akkor, ha a településnév (etimológiai jelentéséből következően) egyaránt létrejöhett idegen település-

⁵ Az adatok közlésében megtartottam a BMFN. által használt lejegyzési rendszert: ebben a névtárban az *ā* betű illabiális *a*-t jelöl.

⁶ A korai ómagyar kori adatok forrása és a köznyelvi formák megállapításának az alapja a KMHsz.

név átvételével és idegen eredetű víznévből magyar névadással (metonímiával). Ilyen lehet a Borsod vármegyei *Szalonna* településnév, mely végső fokon egy (nem adathozható) szláv **Slana* víznévből származtatható (vö. FNESz.). Ehhez a típushoz hasonlóan megfelelő történeti források nélkül szintén lehetetlen egyes személynévi eredetű településnevek névadóinak meghatározása: a régi *Boroszló* helynév például létrejöhetett akár szláv eredetű személynévből magyar névadással metonimikus úton, ld. le. *Wraclaw* szn., akár szláv helynév átvételével is, ld. cseh *Vraclav* hn. (vö. FNESz.).

3.4. A jelenkori települések lakosságának etnikai hovatartozását jól jellemzik a kisebb denotátumok nevei (dűlőnevek, térszínformák nevei és kisebb vizek nevei), a nagyobb denotátumok nevei (pl. nagy vizek neve) és a településnevek viszont gyakran nem tükrözik a lakók nemzetiségét. Abaliget település nevét például az itt élő magyarok *Baliget* formában, a németek pedig az ehhez nagyon hasonló *Pálikot* alakban használják. Ennek oka a településnevek és sokak által ismert helynevek nagyobb fokú állandóságában keresendő: a lecserélődő lakosság is gyakran megőrizte a más nép nyelvéből származó településnevet, víznevet. Bizonyára így működött a névhasználat a korai ómagyar korban is, éppen ezért a két névtípusnak az értékelhetősége különböző: egy XIII. században adathozható, végső fokon szláv etimonra visszavezethető név megítélésem szerint nem feltétlenül utal XIII. századi szláv lakosságra, csupán azt jelzi, hogy a nevet valamikor szláv névadók hozták létre, a XIII. századi névhasználók viszont magyarok, szlávok, esetleg más népcsoportok egyaránt lehetnek. Ezzel szemben a kisebb területi egységek nevei (egyes szerzőknél: mikronevek) sokkal kevésbé állandóak: a lakosság változása (s mellette sok más tényező: a birtokos, a művelési ág, növényzet stb. megváltozása) a nevek cseréjét is gyakran maga után vonja. Ezeknek a neveknek a nyelvi eredete tehát sokkal inkább tükrözi a névhasználók nyelvi hovatartozását, mint a település- és folyóneveké.

4. A következőkben azokat a szempontokat veszem sorra, amelyeket figyelembe vettem a korai ómagyar kori helynévrendszer elemzése során.

4.1. Az Árpád-kori Borsod vármegye etnikai összetételének felfedéséhez felhasználtam a vármegye valamennyi ma ismert korai ómagyar kori településnevét és egyéb helynevét: vizek, erdők, felszíni formák stb. neveit. A 3.4. alatt megállapítottak alapján külön vizsgáltam a nagyobb vizek és a települések, illetve a kisebb denotátumok neveit.

4.2. A helynevek vizsgálata során a névtípus szerinti bontás mellett egy másik elkülönítési szempontot is figyelembe vettem: a kronológiát. Annak érdekében, hogy az esetleges időbeli változások is megfigyelhetők legyenek, ötvenéves periódusokra osztottam az 1200 és 1350 közötti korszakot. (Az 1200 előtti oklevelekből nagyon kevés helynév maradt fenn, ezért az 1200 előtti neveket bontás nélkül, együtt vizsgálom.) Azoknak az okleveleknek az adatait, amelyek csak

másolatban maradtak fenn, az eredeti oklevél keltezése (vagy kikövetkeztetett keltezési dátuma) alapján rendelem a korszakhoz, ha az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájában hitelesnek ítélte. Ha GYÖRFFY hamisnak tartja az oklevelet, az adatot a másolat évszámához rendelem.

Az egy denotátumra vonatkozó morfológiai névváltozatok közül (pl. *Nyárad* ~ *Nyárágy*) valamennyit érdemes bevonni a vizsgálatokba még akkor is, ha az eltérés köztük csupán egy morfémányi. A névváltozatok megjelenése ugyanis a névhasználó és névadói tevékenység együttes produktumának tekinthető: az újonnan megjelenő képzőelem vagy összetételi tag jelezheti a korábbi forma névadói csoportjának továbbélését (azonos nyelvű elem hozzákapcsolásakor, pl. m. *Győr* ~ *Diósgyőr* ~ *Nagygyőr*), de új névhasználói csoport megjelenését is (pl. szl. **Hlboka* > m. *Holboka* ~ m. *Holboka pataka*,⁷ vö. szlk. *Hlboka*, ŠMI-LAUER 1970: 66).

A nevek kronológiai réteghez sorolását mindig az adott morfológiai változat első előfordulásának dátuma alapján végzem. Kronológiai vizsgálatok között találunk a névtani irodalomban más eljárásra is példát: TÓTH VALÉRIA például Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névadási indítékait vizsgálva valamennyi előfordulást figyelembe veszi, ugyanis az eljárás során abból indul ki, hogy az új név szemantikai struktúrájának kialakulásában döntő szerepet játszanak a meglévő rendszer névmodelljei (2001: 155). A tétel elfogadása mellett is kérdéses azonban, hogy az etnikai vizsgálatokban van-e hozadéka az összes névadat elemzésének. A név keletkezésekor (azaz névadáskor) bizonyára egyidejűleg történik a szemantikai modell (azaz a korban éppen „divatos” névadási motiváció) és a nyelvi kód (vagyis a névadó közösség saját nyelvéből vett morfológiai egységek) kiválasztása.⁸ Például: nevezzük el a települést 1. a birtokosáról és a hely típusáról, 2. válasszuk ki hozzá a megfelelő nyelvi elemeket, a birtokost jelző *Jákó* személynévet és a denotátum fajtáját jelölő *falu* közszt, majd kapcsoljuk össze a kettőt a birtokviszony kifejezésével: *Jákófalva*. A modell és a kód kiválasztása tehát egyidejű, a kettő szorosan összefonódik, gyakorlatilag egyikük következik a másikból. Elméleti elkülönítésüket viszont mégis szükségesnek tartom a nyelvi-etnikai vizsgálatok során is. Nem amiatt azonban, amit a vonatkozó irodalomban több helyütt is olvashatunk, hogy ti. a névadási indítékok univerzálisak, a névadás során felhasznált nyelvi elemek (vagy elemtípusok) pedig nyelvspecifikusak (Vö. pl. ŠRÁMEK 1972–73, HOFFMANN 1993: 24–5, TÓTH V. 2001: 124–5). Pusztán logikai úton ugyanis lehetségesnek tartom, hogy ahogyan a név-

⁷ A *Holboka* névrész hangalakja itt is magyar névhasználói réteget valószínűsít, a név eredete viszont korábbi szláv lakosságra utal.

⁸ ŠRÁMEK a névadás e két tényezőjét kiinduló modellnek (Ausgangsmodell) és szóalkotási modellnek (wortbildendes Modell) nevezi (1972–73).

adás motivációjában (azaz a névdivatban) kronológiailag és területileg is megtalálhatók domináns minták, éppúgy lehetnek egyes minták névadóközösségenként, sőt nyelvközösségenként is eltérők — akár azonos időben és helyen élő közösségenként is. (Banális példával élve: elképzelhető, hogy az egymás közelében élő népcsoportok közül az egyik inkább a jellemző növényzetről, a másik pedig az átszelt településről nevezi el a kisebb folyóvizeket.) Ha igazolni tudnánk, hogy ilyen preferenciák léteznek, a többféleképpen eredeztethető nevek esetében úgy is valószínűsíthetnénk az egyik névfejtési lehetőséget, hogy megvizsgálunk: a névadás helyén és idejében milyen nyelven hogyan adnak nevet. Tudomásom szerint ilyen jellegű vizsgálatra eddig még nem került sor, egy pár-száz elemből álló korpusz a feltevés bizonyítására azonban nem alkalmas.

Visszatérve tehát a kiinduló kérdésre: csak az első előfordulást vegyük-e figyelembe vagy pedig valamennyit, azt a megoldást kell — egyelőre — választanunk, hogy a nyelvi-etnikai szempontú vizsgálatokban nem releváns a névkörnyezetnek (azaz a rendszer többi elemének) az indukáló hatása, és elegendő azt figyelembe venni, hogy az újonnan megjelenő név mely nyelv elemeiből épül fel. Erre elegendő az első előfordulás vizsgálata, a többi névadat bevonása ráadásul a statisztikai módszerek használhatóságát is korlátozná.

5. Az alábbiakban az Árpád-kori Borsod vármegye helyneveiből levonható etnikai következtetéseket mutatom be korszakonkénti, névtípusonkénti és területi (észak–déli) bontásban. A nevek eredeztetésében KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című munkájára (1988) támaszkodtam. Borsod vármegye településneveit magam is feldolgoztam etimológiai szótár formájában (PÓCZOS 2001: 17–81). A következőkben részletesen csak akkor térek ki az egyes nevek származtatására, ha a FNEsz. által ajánlott névfejtés problémát vet fel. Az elemzésből kimaradtak azok a névadatok, amelyeknek olvasata, azonosíthatósága vagy lokalizációja bizonytalan (pl. 1247: *Borosk*, 1332: *Bysz*, 1247: *Cybov*). Szintén nem vontam be a vizsgálatba azokat a helyneveket, amelyeknek az eredete ismeretlen (pl. *Nolajszék*, *Noszkád*, *Sztan*).

5.1. A XIII. század előtti időkből meglehetősen kevés adat maradt fenn. A vizsgált terület nagy folyói közül megemlíti az oklevelek a *Sajó* ([1200 k.]/896-ra: *Louiou ~ Souyoy*) és a *Bódva* ([1200 k.]/896-ra: *Buldua*) nevét. Az utóbbit a szakirodalom preszláv ősiségűnek tartja, pontos eredete azonban vitatott: KISS LAJOS germán származásúnak gondolja, és a német *Fulda* névvel hozza összefüggésbe (vö. FNEsz.) A német *Fuldá*-t újabban az óeurópai víznevek körébe sorolják (vö. UDOLPH 1990: 243, 245–6).

A kisebb folyókák közül már ebből a korszakból is van adat a *Hangony* ([1200 k.]/896-ra: *Hongvn*), az *Ostoros* ([1200 k.]/896-ra: *Ystoros*), a *Nyárágy* ([1200 k.]/896-ra: *Naragy*), és a *Hejő* ([1200 k.]/896-ra: *Heuyou*) névre, ezek kivétel nélkül mind magyar töre vezethetők vissza.

Az 1200 előttről való forrásokban⁹ 8 Borsod vármegyei település nevét említik. Közülük mindössze egytel kapcsolatban vethető fel a szláv eredeztetés lehetősége: a Borsod vármegye déli határán fekvő *Dorogma* ([1200 k.]/896-ra: *Drugma*) nevét egyértelműen szláv¹⁰ származásúnak tartja a FNESz. A többi 7 nevet nagy valószínűséggel tekinthetjük magyar névadás eredményének: ezek a *Csaba* ([1067 k.]/1267: *Soba*), *Emőd* ([1200 k.]/896-ra: *Emeud*), *Győr* ('Diós-győr', [1200 k.]/896-ra: *Geuru*), *Kács* ([1200 k.]/896-ra: *Casu*), *Százd* ([1067 k.]/1267: mon. S. Marie ... quod dicitur *Zazty*), *Szihalom* ([1067 k.]/1267: *Scenholm*) és a csak latin változatban adatolható *Őrsúrvára* ([1200 k.]/X.-ra: de *castro Vrsuur* ~ *castrum Ursuur*).

Mindezek mellett még 9 denotátum neve maradt fenn a XIII. század előttről. A *Tapolca* víznév szláv előzményre vezethető vissza (de a kezdetektől magyaros hangalakokkal adatolható: [1200 k.]/896-ra: *Topulucea*), az *Árok-szeg* ([1067 k.]/1267: *Aruksceguj*), *Árok* ([1067 k.]/1267: *Aruk*), *Nádas-szeg* ([1067 k.]/1267: *Nadescyguy*), *Sár* ([1067 k.]/1267: *Saar*), *Sár töve* ([1067 k.]/1267: *Sartue*), *Székszó* ([1067 k.]/1267: *Scekszov*), *Szihalom* ([1067 k.]/1267: *Scenholm* ~ *Zenuholm*) nevek pedig valamennyien Borsod vármegye délnyugati szélére, Szihalom környékére lokalizálhatók, egy oklevélben szerepelnek és kétségtelenül mind magyar eredetűek. (Egynek az olvasata, így eredete is bizonytalan: [1067 k.]/1267: *Geru*.)

5.2. Az előzőeknél jóval tagoltabb képet mutat azoknak a neveknek a rendszere, amelyek első adata a XIII. század első felében jelenik meg. A településneveket vizsgálva a következőket tapasztaljuk: a vármegye középső, lakatlan sávjától (körülbelül a Bél–Mályi vonaltól) délre fekvő falvak nevei egyértelmű magyar dominanciát mutatnak: a 24 névből mindössze 4 az, amelynek szláv eredet vagy szláv eredet is tulajdonítható. Egyértelműen szláv alapszóra vezeti vissza a szakirodalom a *Zsérc* (1248/1326: *Serch*) helynevet, a vármegye délkeleti szélén fekvő *Palkonya* (1245: *Polcona*) nevét is vélhetően szlávok adták, a vele szomszédos *Bába* (*1234/1550: *Baba*) pedig mind magyar, mind szláv alapszóra visszavezethető. Szintén felvethető a magyar és a szláv eredet a *Bábolna* (1215/1550: *Bobona*) településnévvel kapcsolatban is (a FNESz. magyar névadást, névköltöztetést feltételez), de érdemes szem előtt tartani, hogy ez a falu közvetlen szomszédja a korábban említett *Dorogmá*-nak, amely a vármegye déli részének egyetlen 1200 előttről adatolható szláv eredetű településneve. A többi dél-

⁹ Ide sorolom Anonymus 1200 körül lejegyzett adatait is.

¹⁰ A névfejtéseknem nem törekedtem az egyes szláv csoportok, népek megkülönböztetésére. KRISTÓT követve egységesen szlávokként említem őket, ugyanis „a forrásanyag nem engedi meg az egyenkénti bemutatást a csehek, szlovákok, lengyelek, oroszok, bolgárok, szerbek, horvátok (...) esetében, mivel az előzőeket leggyakrabban összefoglaló néven szlávnak (...) nevezik a kútfők” (KRISTÓ 2003: 13).

borsodi településnév egyértelműen magyar névadásra vezethető vissza: *Ábrány* (1221/1550: *Abram*), *Bogács* (1248/1326: *Bagach*), *Csát* (1225: *Sath*), *Lakcsát* (+1237/[1237–42]: *Lockath*), *Szabadcsát* (1225: *Zobodchat*), *Cserép* (1248/1326: *Cherep*), *Hetes* (1225: *Hetes*), *Lövő* (1221/1550: *Luen* [ɔ: *Lueu*]), *Mályi* (1234: *Mali*), *Noszvaj* (1248/1326: *Nozuey*), *Nyárágy* (1238/1377: *Narrag*), *Nyék* (1234: *Nek*), *Olaszegyház* (1221/1550: *Vlozyghaz*), *Panyittardja* (1248/1326: *Panith-tordia*), *Pély* (+1194/[1230 k.]: *Pel*), *Tarján* (1214/1500: *Tarian*), *Tárnok* (1220/1550: *Tauornuc*), *Tárnokbála* (1248/1326: *Tarnukbala*), *Tilaj* (1221/1550: *Tilos* [ɔ: *Tiloy*]), *Tóslak* (+1237/[1237–42]: *Thovsloch*).

A vármegye déli részének magyar lakosságára utalnak a mikronevek is: 1200 és 1250 között 13 új név jelenik meg ezen a vidéken, s valamennyi magyar névadás eredménye. A *Bála völgye* (1248/1326: *Balauelge*), *Bodzás-hegy* (1248/1326: *Bozyasheg* ~ *Bozyashegy*), *Farkas-kő* (1248/1326: *Forkosku*), *Füzér-kő* (1248/1326: *Fyuzerku*), *Hegyes* (1248/1326: *Hegus*), *Miklós luga* (1248/1326: *Myklousluga*), *Szaduszka feje* (1248/1326: *Zuduskafeye*) helynevek azonos oklevélben szerepelnek, és a vármegye délnyugati részén, Cserép közelében említik valamennyit. Egy alkalommal jelenik meg a *Sajó* víznév alakváltozata, a *Sajó vi-ze* (1248/1326: *Sayouvyze*) forma. A vármegyével összefüggő iratban ebben a korban említik először a preszláv ősiségű *Tisza* folyónevet is. A *Tisza* és 4 egyéb, *Pély* határában említett helynév, az *Elő-homok*, a *Vég-homok*, a *Szék* és a *Vajas-örény* korábbra keltezett hamis oklevélben is szerepel: +1194/[1230 k.]: *Tyciam; ad priorem homoc, Scecu, Weguhomoc, Woyos [E]uren*.

Merőben más a helyzet a vármegye másik felében, a lakatlan hegyvidéktől északra eső területeken. A XIII. század első felében megjelenő 42 névből itt 15 utal közvetlenül vagy közvetve szláv nyelvű népcsoport (egykori) jelenlétére. A *Csokva* (1221/1550: *Chokoha*), *Kazinc* ([1240]: *Cozonch*), *Mályin* (1254/1364/1399: *Malyn*), *Múcsony* (1219/1550: *Mulchun*), *Radostyán* (*1219/1550: *Zudesthan* [ɔ: *Hradesthan?*]), *Szalonna* (1249: *Zolovna*), *Vadna* (+1237/[1237–42]: *Wodna*), *Visnyó* (1239: *Wisna*) nevek bizonyára szláv eredetűek, egyik-másik mögött talán elsődlegesen szláv eredetű víznév húzódik. Véltetően metonimikus úton, magyar névadással keletkezett a *Tapolca* (1219/1550: *Taplucia*) és a *Tardona* ([1240]: *Turduna*) településnév, viszont ezek alapja kimutathatóan szláv víznév, így ez alapján a két név alapján a nevek keletkezésének idejére magyar lakosságot, azt megelőzően viszont szláv lakosságot kell feltételeznünk az általuk jelölt falvak környékére. Az egymás közelében fekvő *Beleta* (1219/1550: *Beleta*) és *Lánci* (1219/1550: *Lanczij*) kapcsán is felvetődött a szláv származtatás lehetősége, itt azonban valószínűbbnek tűnik a személynévi áttétel: a puszta személynéves névadás magyar névadókra utal, az alapjául szolgáló szláv eredetű személynév viszont egyaránt jelölhet szláv vagy más etnikumhoz tartozó névviselet. Szintén többféleképpen magyarázható *Arca* (1222/1550: *Harca*), *Cserne* (1236: *Cherne*) és *Miskolc* (1225: *Myschouch*) neve, mindhárom lehet magyar

és szláv névadás eredménye is. Megemlítem még itt a *Mocsolyás* (1221/1550: *Mochulas* ~ *Mochulae*) nevet, amely a tövéhez kapcsolódó képző miatt egyértelműen magyar névadói tevékenységhez köthető, a tövében rejlő szláv származású jövevényszó miatt mégis közvetett bizonyítékot szolgáltathat a magyar–szláv kölcsönhatás kérdésében. A kor többi településneve ezen a vidéken is a magyarból fejthető meg: *Bacsó* (1246/1437: *Bucco*), *Boldva* (1249: *Buldua*), *Borsod* (1213/1550: *Borsod*), *Császta* (1219/1550: *Shazka*), *Cseb* (1221/1550: *Shyub*), *Daróc* (1220/1550: *Drancy*), *Dédes* ([1240]: *Dedus*), *Dédesköve* (1247: *lapidis Dedus*, 1254/1364/1399: *Deduchkwe*), *Nagygyőr* (1248/1326: *Noggeurh*), *Ecseg* (1248/1326: *Echeg*), *Iván* (+1237/[1237–42]: *Ywan*), *Karácsony* (1234: *Karachan*) és *Karácson(y)falva* (+1237/[1237–42]: *Karachenfolwa*), *Kaza* (1231: *Kaza*), *Kiliáni* (1237/1244/1356: *Kyliani*), *Királd* (1246/1437: *Crald*), *Kondó* ([1240]: *Cundo*), *Lád* (1221/1550: *Lad*), *Lak* (1222/1550: *Loch*), *Marton* (1249: *Mortun*), *Németi* (1230/1285: *Nemty*) és *Német* (1219/1550: *Nemeth*), *Nyilas* (1221/1550: *Nylos*), *Páli* (1216/1387: *Pauli*), *Sasa* (1213/1550: *Susa*), *Simon* (1221/1550: *Simon*), *Szuhod* (1229: *Zymhud*), *Vámos* (1219/1550: *Vamus*), *Zsíros* (1249: *Ziros*).

A nem települést jelölő helynevek (13) a vármegye északi felében a *Ludna* ([1240]: *Lubna*), a Tardona határában említett *Holboka* ([1240]: *Holboca*) és a *Rakaca* (1249: *Rococha*) víznevek kivételével magyar névadás eredményének tekinthetők. E három név közül is az utóbbi kettő hangalakjából olyan hangtörténeti változásokra lehet következtetni (**Rakovica* > *Rakaca*, **Hlboka* > *Holboka*), amelyek magyar nyelvű névhasználókat feltételeznek. A *Ludna* származása, etimológiája meglehetősen homályos: KISS LAJOS szláv eredetűnek tartja, a korábbi *Lubna* forma alapján a cseh *Libina*, szlk. *Lubina* helynevek tövével hozza összefüggésbe (vö. FNEsz. *Harica*). Ugyanakkor érdemes közelebbről is megvizsgálni a többi, magyar származásúnak ítélt helynevet. Ezek közül négy, a *Lipóc pataka* ([1240]: *Lypouch potoka*), *Kamunuska pataka* ([1240]: *Kamunuska potoka*), *Rednik pataka* ([1240]: *Rednichpotoca*) és *Tardona pataka* ([1240]: *Turduna potoka* ~ *Turduna potoca*) bizonyára azonos módon jött létre: egy eredetibb, idegen eredetű víznévből kiegészüléssel, a *pataka* utótag hozzákapcsolásával. A földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülést a korabeli magyar uralkodó névmodellek követelheték meg: az ebben a korban adatolható újonnan megjelenő 21 mikronév között mindössze három olyan egyrészes név van, amelynek nincs kétrészes változata (*Hegyes*, *Liszkó*, *Ludna*). Mivel ezek a nevek azonos oklevélben szerepelnek, és későbbi adatuk nincs, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az oklevél írójának szerepét sem. A *Lipóc pataka*, *Kamunuska pataka*, *Rednik pataka* és *Tardona pataka* víznevek előtagjai minden bizonnyal szláv víznevek folytatói, és hasonló módon alakulhatott a *Rakaca* víznévnek ugyanebben a korban megjelenő alakváltozata, a *Rakaca pataka* (1249: *Rococha potoka*) és a *Holboka* víznévből létrejött *Holboka pataka* ([1240]: *Holboca potoka*) is. A

Rednik pataka előtagjának etimológiája bizonytalan. Ezeket a neveket — ahogy fentebb már utaltam rá — az utolsó névadási mozzanat alapján magyar névadókhoz kötjük, ugyanakkor előtagjuk a magyar név keletkezésének idejénél korábbi szláv névadói tevékenységet feltételez,¹¹ mégpedig ugyanazon a területen (a közezső lakatlan vidéktől északra), ahol azt a településnevek is mutatták. A nem települést jelölő nevek közül ezen a vidéken valószínűleg magyar származású a *Bata köve* ([1240]: *Bathakue*), az *Irmeg pataka* (1249: *Yrmeg potoka*), a *Medve-fő* ([1240]: *Medwefeu*) és a *Széles-Hárs-fő* ([1240]: *Zelushasfeu*).

5.3. A XIII. század második felében megjelenő neveket újra érdemes észak–déli tagolásban vizsgálni. A vármegye déli részében felbukkanó településnevek közül csak a *Pazsag* (1269: *Posog*) nevet tartja a vonatkozó irodalom szláv eredetűnek, a *Bála* (1265/1272: *Bala*), *Muhi* (1273: *Muhi*), *Recsk* (1284/1299: *Rekch*) és *Szomolya* (1275: *Zamala*) nevekkal kapcsolatban pedig a magyar és szláv származtatás egyaránt felvetődött. Megjegyzendő, hogy az öt településből négy egymáshoz viszonylag közel, a vármegye délnyugati részén feküdt. A déli területek többi településneve (41) magyar névadással jött létre *Ábrahámfalva* (1292>XIX.?: *Abrahámfalva*), *Apáti* (1261/1271: *Apati*), *Aranyos* (1285/1346: *Aranyas*) és *Kisaranyosd* (1291/1388: *Kys Aranasd*), *Bél* (1261/1271: *Beel*), *Bikk* (1292: *Byk*), *Bód* (1269: *Bold*), *Bökény* (1284/1299: *Buken*), *Cinegéd* (1300: *Cheneged*), *Csécs* (1280: *Chech*), *Csépes* (1281/1324: *Chepus*), *Farkaskorhi* (1296/XV.: *Forkoskorhy*) és *Farkaskorhija* (1296: *Forkoskurhya*), *Felnyék* (1291/1325: *Felneek*), *Geszt* (1292/1372/1380: *Kezth*), *Harsány* (1261/1271: *Harsan*), *Hejőtő* (1292: *Heyeuteu*), *Igrici* (*1280: *Igriczy*), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*), *Kisfalu* (1268: *Kysfolu*), *Kisgyőr* (1261/1271: *Kysgeur*), *Kövesd* (1275: *Kuesd*), *Kürt* (1261/1271: *Kyrth*), *Mezőbábolna* ([1280 k.]: *Mezeu Babuna*), *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky*), *Montaj* ([1257–62]>1412: *Monthay*), *Négyes* (1277/1325: *Neges*), *Novaj* (1275: *Nouoy*) és *Noé* (1288: *Nohe*), *Olaszi* (1275: *Vluosci*), *Ónod* (1296: *Olnod*), *Pap* (1261/1271: *Poph*), *Szalonta* (1275: *Zolonta*), *Szederkény* (1268: *Scederkyn*), *Szemere* (1261/1271: *Scemere*), az *Ostoros patak* forrásánál fekvő *Szölős* (1261/1271: *Sceleus*), a Szalonta szomszédságában fekvő *Szölős* (1293/1323: *Zeus*), *Tihamér* (1261/1271: *Tyhemer*), *Vajla* (1261/1271: *Wayla*), *Váralja* (1292: *Waralya*).

A folyamatos magyar névhasználatot ebben a korban is az újonnan megjelenő morfológiai változatok bizonyítják (pl. *Aranyos* ~ *Kisaranyosd*, *Bábolna* ~ *Mezőbábolna*, *Nyék* ~ *Felnyék*).

Dél-Borsod egyéb helynevei a XIII. század második felében döntően magyar névadói tevékenységről tanúskodnak: a 19 névből mindössze egy tekinthető szláv eredetűnek, a *Beretva* (1270: *Bertua*) víznév, illetve ekkor említik először

¹¹ A típus értékelhetőségéhez ld. BENKŐ 1948 és KNIEZSA 1948.

a vármegyével összefüggésben a *Hernád* (1261/1271: *Hornad*) preszláv származásúnak minősíthető folyónevet is.¹² A többi név magyar névadás eredménye: *Fehér-nád* (1293/1323: *Feyrnad*), *Fekete-sír* (1297: *Fekete Syr*), *Forró* (1284/1454: *Forrod*), *Fül-tó* (1268: *Fyltou*), *Hamis-tó* (1255: *Hamisthov*), *Hév-jó-tő* (1261/1271: *Heuiotheu*), a Korh határában említett *Hideg-kút* (1296: *Hydegkuth*), a Bogács határában említett *Hideg-kút* (1298: *Hydegkwth*), *Hosszú-verem* (1284/1454: *Hwzyverem*), a Noszkad határában említett *Kengyel-ér* (1284/1454: *Kengeler*), *Kevélyd halma* (1279: *Keweldholma*), *Kökény-kerek* (1269: *Kukenkerek*), *Köves-rév* (1298: *Kuesrew*), *Közép-bérc* (1298: *Kvzepberech*), *Külső-kerek-tó* (1255: *Cusekherekthou*), *Szenke halma* (1270: *Zenkeholma*), *Telek-ér foka* (1284/1454: *Thelukerfoka*), *Teremalja-tó* (1255: *Teremaliathou*).

A vármegye északi felében ebben a korban körülbelül hasonló arányok tapasztalhatók, mint a már bemutatott előző ötven évben. A déli részekhez viszonyítva nagyobb a szláv eredetű nevek hányada, a 61 névből 6 olyan van, amelyek bizonyára szláv tövek származékai: *Alacska* ([1280 k.]: *Olochka*), *Haraszti-ca* (1267>1353: *Herostouiche*), *Kurityán* (1299: *Korythan*), *Mercsej* (*1281/1792: *Medche*), *Parasznya* (1281/1341: *Perezne*), *Zsolca* (1281/1347: *Zolcha*). További négy helynév szláv és magyar töre egyaránt visszavezethető: *Barc* (1280: *Borch*), *Barca* (+1194/[1230 k.]: *Borcha*), *Szinye* (1282: *Scynne*), *Ruda* (1299: *Ruda*). Három név magyar névadással, metonimikusan jött létre, de az alapjául szolgáló víz-, illetve helynév szláv eredetű: *Ludna* (1267>1353: *Lubna*), *Rakaca* (1273>1435: *Rakocha*), *Lászó* (1298>1381: *Lazow*). A többi név — tehát a nevek nagy többsége — egyértelműen magyar névadás eredményeképpen jött létre: a Boldva mellett fekvő *Abod* (1284/1366: *Obud*), *Alzsolca* (1281/1347: ad *inferiorem Solcham*), *Arnót* (1281/1347: *Arnold*), *Balajt* (1263>1349/1393: *Balahth*), *Boskfölde* (1280>1413: *Boskfelde*), a Miskolc közelében fekvő *Besenyő* (1291/1388: *Besenew*), a Borsod közelében fekvő *Besenyő* (1293: *Besenew*), *Buska* (1294: *Buska*), *Damak* (1279/1312: *Domok*) és *Egyeddamak* (1279/1312: *Egeddomok*), *Dusnok* (1283: *Dumuk* [ɔ: *Dusnuk*]), *Edelény* (1299/1406: *Edelin*), *Finke* (1300: *Fynke*), *Hangács* (1300: *Hangach*), *Hegymege* (1272: *Higmugi*), *Hét* (1255/XV.: *Heg*), a Szuha melletti *Horvát* (1283: *Hurva*), a Kaza környékén említett *Horvát* (1281/XVIII.: *Horvath*), *Jákófalva* (1299/XIV.: *Jakowfalua*), *Karácsonyfalva* (+1237/[1237–42]: *Karachenfolwa*), *Kécs* (1256: *Keych*), *Kendkécs* (1279/1312: *Kondkech*) és *Váraskécs* (1279/1312: *Varaskech*), *Kovácsi* (1283/1464: *Kowachy*), a Dédes várától északra fekvő *Ludna* (1267>1353: *Lubna*), *Martonyi* (1283>1464: *Mortuny*), *Mile* (1283>1405: *Myle*), *Mogyorósd* (1292/1358//1406>1411: *Monyorosd*), a Szuha melletti *Nyárágy* (1299: *Naragh*), *Olán* (1269: *Olan*), *Ormos* (1275: *Vrmus*), *Ózd* (1272: *Ovzd*), *Pabar* (1273>1372/1377: *Pobor*), *Pác* (1275: *Pach*), *Sáp* (1277: *Sap*), *Szakácsi* (1300:

¹² A *Hernád* víznevet azonban már Anonymus is említi 1200 körül *Honrad* ~ *Honrat* formában.

Zakachy), *Szend* (*1273>1372/1377: *Zenthmartun*), *Szentjakab* (1273>1372/1377: *Zenth Jacab*), *Szentlak* (1273>1377: *Zenthlak*), *Szentpéter* (1281/1341: *Zenthpeter*), *Szinye* (1282: *Scynne*), *Szirák* (1261/1271: *Zyrakh*), *Telekes* (1272/1303: *Telekus*), *Tokaj* (1256: *Tokoy*), *Várkony* (*[1263]: *Warkun*), *Vármos* (1273>1377: *Warmus*), *Velez* (1294: *Welez*), *Ziliz* (1284/1366: *Selez*).

A terület mikronevei között alacsonyabb a szláv származékok, átvételek száma: a 36 névből 5 nagy valószínűséggel értékelhető szláv eredetűnek: *Holboka* (1298/1390: *Hulboca*), *Kurit* (1280>1413: *Koryth*), *Szuha* (1294: *Zuha*), *Varbóc* (1298/1390: *Worbouch*), *Vadna* (1281/1792: *Wnna*). Legtöbbjük hangalakja azonban már ebben a korban is, az első előfordulástól kezdve olyan változásokat tükröz, amelyek magyar névhasználati tevékenység következményei lehetnek: például a szláv etimon szó eleji mássalhangzó-torlódása az adatok szerint ekkorra már feloldódott a *Varbóc* víznév és a *Holboka* víznév, illetve hegynév hangalakjában. Talán e nevek csoportjába kerülhet a bizonytalan eredetű, de nagy valószínűséggel szláv *Lászó* (1298/1390: *Lazow*) és *Szinva* (1296: *Zynua*) is. Ebben az időszakban jelenik meg a *Ludna* magyar utótagú alakváltozata, a *Ludna pataka* (1281/1341: *Lubunapotaka*). (Tekintve, hogy ez a víz az előző pontban említett magyar utótagú, szláv víznévi előtagot tartalmazó nevek denotátumainak közvetlen környezetében folyik, elképzelhető, hogy nevének kétrészes alakváltozata az előző korszakban éppúgy használatban volt, mint a többi szomszédos pataké, csak épp nem maradt fenn róla adat.) Talán hasonló (szláv eredetű előtag + kiegészüléssel hozzacsatolt földrajzi köznév) szerkezetű a *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*) és a *Radik pataka* (1299/1406: *Radykpataka*) is. Akárcsak az előző korszakban, a XIII. század második felében is jelennek meg olyan nevek, amelyek töve (vagy egyik névrészenek töve) szláv eredetű jövevényszót rejt, vagy esetleg közvetlen szláv névadás eredményei. Ilyen például a *Nagy-láz* (1298/1390: *Noglaz*). (Ehhez ld. 3.3.)

Az említetteken kívül is nagyszámú magyar névadat jelenik meg a XIII. század második felében: *Borsó-hegy* (1298/1390: *Borsowhyg*), *Damak pataka* (1279/1312: *Domokpotoka*), *Disznópásztor völgye* (1283/1464: *Diznopasztorwolge*), *Galyahorka pataka* (1281/1341: *Galahurkapotaka*), *Hollófészek* (1298/1390: *Hollofezek*), *Holoró-harasz*t (1281/1341: *holorohorosth*), *Köves-bérc* (1298/1390: *Kuesbere*), *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*), *Mély pataka* (1281/1341: *Melpataka*), *Mile pataka* (1283/1464: *Milepothoka*), *Nádas-rét* (1281/1792: *Nadas reth*), *Negyven* (1281/1341: *Negewen*) és *Negyven pataka* (1281/1341: *Negewenpotaka*), *Ördög gátja* (1298/1390: *Vrdungata*), *Őr-hegy* (1279/1312: *Ewr-heg*), *Panyit köve* (1283/1464: *Ponitkewe*), *Sós-patak* (1281/1341: *Souspotak*) és *Sós pataka* (1281/1341: *Souspotaka*), *Szamár berke* (1281/XVIII.: *Zamarbereke*), *Szőlős pataka* (1281/XVIII.: *Zölőspataka*), *Telek* (1255/XV.: *telek*), *Telekes* (1298/1390: *Thelekus*), *Telekes-köz* (1298/1390: *Thelekuskuz*), *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere*). A lakosság magyar dominanciáját tükrözi mind a

magyar eredetű nevek magyar névváltozatainak a megjelenése (pl. *Sós-patak* ~ *Sós pataka*), mind pedig az eredetileg nem magyarok által használt nevek „magyarosítása” (pl. *Ludna pataka*).

5.4. A „Korai magyar helynévszótár” adatközléseinek felső időbeli korlátja az 1350-es év, ennek megfelelően a borsodi neveket is eddig az időbeli határig vizsgálom. A nagyobb vizek nevei az előző időszakok valamelyikében jelentek meg először, a XIV. század első felében sem új folyónév, sem pedig a régieknek újabb morfológiai változata nem bukkan fel.

A vármegye déli részében mind a településnevek, mind pedig az egyéb helyek nevei egyértelműsítik az előző korszakokban feltételezett tendenciákat: a lakatlan hegyvidéktől délre a XIV. század első felében már csak olyan nevek jelennek meg, amelyek magyar névadás eredményei. Településnevek: *Alkács* (1347: *Alkaacs*) és *Felkács* (1347: *Felkach*), *Alkemej* (1345: *Olkemey*), *Alsópalkonya* (1338: *Olsoupolkuna*), *Ároktő* (1332–5/PR: *Aruktu*), *Bedesfölde* (1332: *Bedesfeulde*), *Burok* (1332: *Burok*), *Daróc* (1301/1378: *Darolch*), *Déta* (1323: *Detha*), *Egyházasszemere* (1323: *Eghazaszemere*), *Felsőónod* (1343: *Felsewolnad*), *Gelej* (1323: *Geley*), *Keresztes* (1323: *terram Cruciferorum*), a Hejő mellett említett *Keresztúr* (1332: *Kerezthwr*), *Kesző* (1332–5/PR: *Kezu*), *Kisaranyos* (1325/1347: *Kysaranas*), *Kisgyőröd* (1319: *Kysgeurud*), *Leány* (1307>1430: *Le-an*), *Lövő* (1319: *Lewew*), *Mészalja* (1347: *Mezallya*), *Noszkadkeresztúr* (1332: *Nozkadkeresztur*), *Nyárád* (1317: *Narad*), *Odolmány* (1319: *Odolman*), *Orosz* (1323: *Wrusz*), *Ostoros* (1330/1771: *Ostoros*), *Oszlár* (1323: *Vzlar*), *Örös* (1319: *Ewres*), *Papi* (1332–5/PR: *Papy*), *Püspöki* (1332–5/PR: *Pyspeky*), *Sály* (1348: *Saal*), *Sejpestő* (1319: *Zelpestu*), *Szentistván* (1332–5/PR: *de S. Stephano*), *Szőged* (*1327/1373/1762: *Szeged*), *Tetes* (1319/1446: *Tetes*), *Valk* (1332–5/PR: *Wolk*), *Vatta* (1323: *Watha*). Egyéb nevek: *Bába öréme* (1332/1414: *Babawreme*), *Csincse pataka* (1334: *Chinchepotaka*), *Eger vize* (1317: *Eguruize*), *Holt-Nyárád* (1323: *Holthnarag*), *Kápás* (1326: *Capas*), a Szemere határában említett *Kengyel-ér* (1333: *Kengeleer*), *Lyukas-kő* (1333: *Lyukaskew*), *Nád-szék* (1332/1414: *Nadzek*), *Ostoros-völgy* (1332/1414: *Wstarazwelgh*), *Sámod réve* (1323: *Samudreui*), *Sebő kuta* (1301/1378: *Sebokuta*), *Száraz-ér* (1323: *Zarrazer*), *Szék* (1334: *Sceek*), *Székely út* (1333: *Zekuluth*), *Szemd* (1332/1414: *Zemd*), *Tanya* (1334: *Tanya* ~ *Thania*). Számos olyan névváltozat is keletkezett ebben a korszakban (vagy az ezt megelőző időkből, de adattal csak ebből a korból igazolhatóan), amelyek szintén mind azt bizonyítják, hogy magyar névhasználók alakították a korabeli magyar névadási normáknak megfelelően a helynevek alakját (pl. *Kács* ~ *Alkács* ~ *Felkács*; *Aranyos* ~ *Kisaranyos*, *Szemere* ~ *Egyházasszemere* stb.). A szláv eredetű *Palkonya* névnek is megjelenik ekkorra magyaros névváltozata, az *Alsópalkonya*. Egyetlen névadatot találunk csak ezen a vidéken, éppen *Palkonya* szomszédságában, melynek lokalizációja, olvasata egyaránt bi-

zonytalan: talán *Polká*-nak olvasandó (1334: *Polka*). Egyedül ezt az egy formát nem tudjuk biztosan magyar névadási tevékenységhez kötni.

Mindezekkel szemben az észak-borsodi településnevek között több olyan szláv eredetre visszavezethető helynév is van, amelynek első előfordulása a XIV. század első felére esik: 55 névből 6 biztosan ide sorolható, ezek *Dövény* (1325: *Dewen*), a Bódva melletti *Kazinc* (1323: *Kazinch*), *Berente* (1322/1323: *Berenthe*), *Garadna* (1303/1352//1450: *Garadna*), *Horsó* (1323: *Hurusou*), *Omány* (1301/1378: *Wman*), és néhány további névvel kapcsolatban magyar és szláv származtatás egyaránt felvethető, pl. *Arló* (1327: *Orl*), *Irota* (1320: *Irata*), *Galvács* (1332–5/PR: *Kaloach*), *Bábony* (1325/1347: *Babun*), *Boroszló* (1325/1347: *Babun*), *Domonyó* (1325: *Domonow*). Ez utóbbiak között vannak olyanok, amelyek vélhetően metonimikusan, pusztá személyneves névadással jöttek létre úgy, hogy a névadás alapja szláv személynév. Ez — mint fentebb említettem — a magyar–szláv érintkezésnek csak nagyon közvetett, esetleges bizonyítéka lehet. A *Varbó* (1303/1352//1450: *Warbo*) településnevet szintén metonimikus névadással hozták létre magyar névadók, az alapjául szolgáló szláv eredetű víznév a szintén ebben a korban megjelenő *Varbó pataka* (1303/1352//1450: *Warbopathaka*) víznév előtagja lehetett. (Ebben az esetben elvileg elképzelhető a fordított irányú névadás is: az elsődleges *Varbó* településnévről kapta a nevét a határában folyó patak.) Nem zárható ki, hogy e korszak nevei közül más is ide tartozhat, pl. a *Horsó* (1323: *Hurusou*, vö. szlk., cseh *hruška* ’körte’, ŠMILAUER 1970: 73) magyarázata szintén utalhat víznévi áttételre. A korszak településnév-anyagának jelentős hányada egyértelműen magyar névadással jött létre: *Alborsod* (1332–5/PR: *Alborsod*), *Alsóarnót* (1325/1347: *Alsoarnolth*), *Apátfalva* (1330/1771: *villa Abbatis*), *Arló* (1332–5/PR: *Orl*), *Nagyarl* (1301/1378: *Nagor*), *Kisarl* (1323: *Kysorl*) és *Olaszarl* (1301/1352: *Olosorl*), *Bolyok* (1320>1435: *Bolk*), *Csanyik* (1313: *Chenyh*), *Csernej* (1323: *Cherney*), *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*), *Felzsolca* (1317: *Felsolcha*), *Jenke* ([1320 k.]: *Junce*), *Jétyőfő* ([1317–42]>XVI.: *Jeteofü*), *Kálló* (1317: *Carlou*), *Kápolna* ([1317–42]>XVI.: *Kapolna*), *Kisfalud* (1327>1354: *Kysfalud*), *Kiszsolca* (1332–5/PR: *Minori Zolcha*), *Külsővámos* (1320/1358: *Vamus exterior*), a Sajó melletti *Lád* (1349: *Lad*), *Lőrincfölde* (1329/1406: *Leurenthfelde*), *Meszes* (1317: *Mezes*), *Nádasd* (1327: *Nadasd*), *Nagyzsolca* (1332–5/PR: *Nogsoltha*), *Barátinyárád* (1323: *Barathynarag*), *Nyomár* (1329/1406: *Nomar*), *Pálfalva* (1320/1358: *Paulfolua*), *Pap rétje* (1313/1339: *Poprethe*), *Petri* (1317: *Petri*), *Senye* ([1312 k.]: *Sene*), *Simók-földe* (1323/1470: *Symokfelde*), *Sinkó* (1301/1378: *Sinko*), *Szendrő* (1312: *Zundreu*), *Szentmárton* (1331: *Zenthmartun*), *Sziget* (1325/1347: *Zyked*), *Szirma* (1343: *Scirma*), *Várad* (1332–5/PR: *Warad*), *Várkond* (1332–5/PR: *Warkundi*) és *Kisvárkony* (1345: *Kysvarkun*).

Ha a korszak mikroneveit vesszük szemügyre, merőben más képet kapunk. A vármegye északi részének nevei ugyanis — éppúgy, mint a déliek — kizárólag

magyar nyelvi elemekből jöttek létre: *Balajt pataka* (1332: *Boluhtpataka*), *Békás-tó* (1315/1339: *Begas tow*), *Csókás* (1303/1352//1450: *Chokas*) és *Csókás-kő* (1315/1339: *Chokasku*), *Földvár* (1334: *Feldwar*), *Kalpi-bérc* (1301/1378: *Kalpi berch*), *Kék-mező* (1325/1347: *Kekmezeu*), *Kis-Galya* (1325/1347: *Kysgala*), *Köves út* (1325/1347: *Kuueswth*), *Kuna* (1303/1352//1450: *Kwna*), illetve *Kuna pataka* (1303/1352//1450: *Kwnapathaka*), *Lázár-harasz-bérc* (1301/1378: *Lazarharast Berch*), *Mély-patak-fő* (1303/1352//1450: *Melpothokfew*), *Mély-völgy* (1325/1347: *Mehuewlg*), *Mész* (1303/1352//1450: *Meez*), *Nagy-Galya* (1325/1347: *Noggala*), *Nagyút* (1301/1378: *Nogwtch*), *Nyíres* (1325/1347: *Nyires*), *Poklos-telek* (1325/1347: *Puklustheluk*), *Rakottyás* (1315/1339: *Rakatyas*), *Szinva pataka* (1303/1352//1450: *Zynopathaka*), *Sztan-fő* (1315/1339: *Stanfeu*), *Zakariás pataka* (1315/1339: *Zachariaspothoka*). Egyetlen kivétellel említhetjük a *Gony* nevet (1325/1427/1470: *Gon*), melynek helye, olvasata, eredete egyaránt bizonytalan.

6. A fentieket összegezve a következőket állapíthatjuk meg Borsod vármegye korai ómagyar kori etnikai összetételéről.

6.1. A vizsgált évszázadokban végig jelentékeny különbség mutatkozik a vármegye északi és déli területei között. Mindkét régióban a magyar lakosság dominanciájára lehet következtetni a helynevekből, a vármegye északi felében viszont nagyobb tömegű szlávtság is élhetett. Ennek a területnek a szláv előzményre visszavezethető névanyaga (legalábbis részben) vélhetően a vizsgált kornál régebbi időszakokból öröklődött át. Ez a feltevés két bizonyítékkal támasztható alá: egyrészt már a legkorábban kimutatható szláv eredetű nevek hangalakján, morfológiai szerkezetén is megfigyelhetők olyan jegyek (pl. hangtörténeti változások, magyar földrajzi köznévvvel történő kiegészülés), melyek bizonyosan magyar névhasználói tevékenység nyomai, másrészt pedig időben előre haladva egyre kisebb a szláv eredetű nevek aránya az újonnan megjelenő nevek között (vö. 6.3.). A megye északi részének népességére vonatkozóan ebből a két tényből az alábbiakra következtethetünk: 1. az okleveles kor előtti időkben ezen a vidéken bizonyára jelentős számban éltek szlávok, 2. a vizsgált korszakban a szlávok jelenléte egyértelműen nem bizonyítható (igaz, nem is zárható ki), 3. magyarokon és szlávokon kívül más népcsoportok megjelenésére a helynevek nem utalnak, 4. ebben a korszakban nem látszik biztosan újabb betelepülő szlávtság nyoma sem (még a tatárjárást követő időszakban sem).

A vármegye déli részén szláv lakossággal még kevésbé számolhatunk: csupán a vármegye déli szélein jelenik meg a vizsgált korszak elején néhány szláv és magyar eredetre egyaránt visszavezethető településnév.

6.2. Az aktuális névhasználók etnikai hovatartozását (a mai névanyag tanúsága szerint) a településneveknél és nagyobb vizek neveinél pontosabban tükrözi a mikronévhasználat. Ezeknek a neveknek az együttes tanulmányozása is a fenti

megállapításokat támogatja: a vármegye déli részében egyetlen kivétel (a *Beretva* víznév) mellett csakis magyar névadással létrejött neveket találunk 1000 és 1350 között. Az északi területeken minden harmadik mikronév származtatható közvetve vagy közvetlenül szláv¹³ előzményből, ám ezek nagy része (hangalakját és morfológiai szerkezetét tekintve) vagy csak magyar névhasználókhoz köthető, vagy nyelvi szerkezetük alapján magyar és szláv névhasználókra egyaránt utalhat. Olyan helynév ezen a vidéken sem adatolható, amelyből egyértelműen szláv etnikum jelenlétére következtethetnénk.

6.3. A korai ómagyar kort 50 éves periódusokra osztva az alábbi tendenciákat tapasztaljuk: a vármegye déli részén 1200-ig mindössze egy, 1250-ig további három, majd 1250 és 1300 között még mintegy féltucat szláv és magyar előzményre is visszavezethető név jelenik meg (közülük csak három helynév tűnik egyértelműen szláv eredetűnek). 1300 után csak magyar származású nevek első előfordulásai adatolhatók. A déli terület valamennyi mikroneve (a fent említett egy kivétellel) az egész korszakban magyar eredetű.

Észak-Borsod településnevei körében korszakról korszakra egyre kisebb arányban jelennek meg új névként azok a helynevek, amelyek végső fokon szláv előzményre mehetnek vissza (vagy szláv és magyar előzményre egyaránt visszavezethetők). A legkorábban adatolt településnevek körében 1200 és 1250 között az arányuk kb. 40%, 1250 és 1300 között mintegy 25%, 1300 és 1350 között 20%. Az egyéb denotátumot jelölő nevek között ez a csökkenés még egyértelműbb: 1200 és 1250 között kb. 60%, 1250 és 1300 között már csak 30% körül van azoknak az először megjelenő mikroneveknek az aránya, amelyek szláv etnikumra utalnak. 1300 után ilyen név már az északi régióban sem jelenik meg. A változásvizsgálat tehát szintén a 6.1. és 6.2. pontokban megfogalmazott feltevést erősíti: a vizsgált korszak elején felbukkanó nevek még magukon hordozzák a (talán csak korábban) itt élő szlávság nyomait, a XIV. századra viszont az új nevek semmilyen bizonyítékkal nem szolgálnak szláv jelenlétre.

6.4. Ami az okleveles kor előtti lakosságot illeti, arra a helynevekből csak nagyfokú óvatossággal lehet következtetni. A vármegye Árpád-kori helynevei alapján az 1200-as évet közvetlenül megelőző időkben csak magyar és szláv lakosokkal lehet számolni, az ennél régebbi korokra viszont csak a *Bódva*, *Hernád* és *Tisza* folyóneveink utalnak. Ezek eredete erősen vitatható, nagy biztonsággal csak annyit állíthatunk róluk, hogy preszláv ősiségűek.

¹³ Ide sorolom tehát azokat a neveket is, amelyeket az utolsó névadási mozzanat alapján magyar névadás eredményének tekinthetünk, de tövükben felismerhető egy eredetibb szláv helynév, pl. *Rakaca pataka*.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1966), *A magyar nyelv életrajza*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF (1984), *Sprachkontakt im Wortschatz*. Leipzig.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 101–5.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helységnévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 19–26.
- KRISTÓ GYULA (2001), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MOÓR ELEMÉR (1936), *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2002), *Deutsch-ungarische Sprachkontakte in Flurnamen. Namenkundliches Kolloquium der Gesellschaft für Namenkunde*. Leipzig, 2002. december 12.
- PÓCZOS RITA (2005), Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kori etnikai vizsgálatokban. *NÉ.* 27: 136–43.
- PÓCZOS RITA (2006), *Jövevénynév, jövevényszó*. Elhangzott a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Névtörténet — magyarságtörténet” szimpóziumában. Debrecen, 2006. augusztus 23–26. Megjelenés alatt.
- ŠMILAUER, VLADIMIR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.

- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–73), Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- UDOLPH, JÜRGEN (1990), *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alt-europäischen Hydronymie*. Heidelberg.

Kocán Béla

Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei

Kutatásaim középpontjában a történelmi Magyarország legkisebb vármegyéjének helynévkincse áll. E névanyagnak a forrásokban fellelhető legkorábbi adatoktól egészen napjainkig történő feldolgozását végzem. Az összegyűjtött helynévanyagot történeti-etimológiai szótár formájában szerkesztem meg, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének helynévkutató munkacsoportja által kidolgozott alapelvek szerint. Eddigi munkámban elsősorban Ugocsa vármegye korai ómagyar kori helyneveivel foglalkoztam, e névanyag alapján kíséreltem meg felülvizsgálni az eddigi történettudományi és nyelvtudományi kutatásokon alapuló nézeteket e terület múltjával kapcsolatosan.¹ Jelen dolgozatomban a vizsgált korpusz korai ómagyar kori szláv eredetű helyneveit veszem számba azzal a céllal, hogy minél pontosabb képet nyújthassak e névátvételekről, amelyeken eddig is mérvadó — esetenként ellentmondásos véleményektől sem mentes — település- és népiségtörténeti következtetések alapultak. Reményeim szerint e névtörténeti-etimológiai vizsgálatok hozzájárulhatnak a kérdéses terület Árpád-kori etnikai képének a pontosításához.

Az itt közreadott helynévszótárban azokat a neveket mutatom be, amelyek eredete a szlávból magyarázható, és 1350 előtt feltűnnek a forrásokban, ám ezek kontinuitását — ha van rájuk adat — a lehető legteljesebb adatolással igyekeztem napjainkig végigkövetni. A szócikkek szerkesztése és felépítése követi a Magyar Névarchívum Kiadványainak alapelveit (vö. HA. 1., 2., KMHsz. 1. stb.), néhol azonban minimális módosításokat alkalmaztam. A szócikkek három szerkezeti egységből épülnek fel: 1) a köznyelvi alakban megadott címszót a helynév lokalizálása követi, 2) a nyelvi adatoknak a betűhív, forráshoz kapcsolt közlése azonban a fenti módszertől némileg eltérő szerkesztés alkalmazását tette szükségessé: a névkincs viszonylagos bősége és a könnyebb kezelhetőség ugyanis megkívánta, hogy minden évszám után feltüntessem az aktuális forrásjelzetet, 3) ezt követi az etimológiákat, valamint a név- és nyelvtörténeti elemzést bemutató rész (ehhez TÓTH VALÉRIA szótárát tekintettem mintának: 2001),

¹ „Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei” című előadásom a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus „Névtörténet — magyarságtörténet” szimpóziumán hangzott el, és megjelenés alatt áll.

amely a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott leírási keret fogalmi apparátusán alapszik (1993).

Adattáram alapjául SZABÓ ISTVÁN „Ugocsa megye” című monográfiája szolgált (ezt a továbbiakban Sz.-szel jelölöm). Az itt fellelhető helynévanyagot azonban számos értékes forráskiadvány anyagával gyarapítottam, sőt jelentős mennyiségű kéziratos levéltári anyagot is felhasználtam.

A szótári részt az Ugocsa vármegye korai ómagyar korból adathozható településneveit, valamint az ebből az időszakból való teljes szláv eredetű helynévkincsét feltüntető térképmelléklet követi, amelyet SZABÓ ISTVÁN térképe (Sz. IV. sz. melléklet) alapján készítettem.

Atak ~ Aták 1. 'Feketepatak határában említett tó' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Sz. 345, Ortvay, Vízr. 1: 97, Károlyi 1: 23 [itt *Ataak*], L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Atthaak* szerepel]): *Ataab* [ɔ: *Ataak*], lac. 2. 'Salánk ÉNy-i határában említett patak' 1414 (Sz. 465), [1411–15] (Zs. 3: 1481), 1551 (Sz. 465): *Athaagh*, fl., 1414 (Sz. 465, Károlyi 2: 13, Zs. 4: 1948), 1551 (Sz. 465): *Athak*, fl., 1819–69 (Kat2): *Atok* P., 1872–84 (Kat3): *Attak*, fl.

Szláv eredetű helynév. KNIEZSA szerint a szláv *otok* 'sziget' szóból alakult, amely tulajdonképpen 'körül folyás' értelmű (Sz. 465).² A helynévnek nincs határozott korjelző értéke, legfeljebb az, hogy nyíltabbá vált, ami esetleg magyar névhasználókra utal. A 15. sz. elejétől a 19. sz. végéig folyóvíz megjelölésére is szolgált a név, emellett a 17. sz. második felétől a 19. sz. végéig földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolva birtokos jelzős szerkezetben erdőnévként (1669: *Atak erdeje*, Sz. 465) is feltűnik.

Beberke 1. 'a Borzsova bal oldali mellékága a vm. É-i részén, Rákóc, Rakasz, Alsósárad, Ölyves, Komját és Feketepatak határában említik' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 22, Ortvay, Vízr. 1: 116, Sz. 344), 1295/1812 (L1), 1434 (DL. 70874, Sz. 399), 1500 k. (Sz. 399), 1551 (Sz. 399), 1570 (Sz. 460), 1603 (Sz. 460), 1667 (Sz. 460), 1879 (Sz. 460): *Beberke*, fl., 1390 (Sz. 426, Zs. 1: 1554): *Buberke*, 1359 (DL. 70637), 1359 (A. 7: 536), 1359/1365 (DL. 38175), 1359/1571 (DL. 38584): *Buburke*, fl., 1782–85 (Kat1), 1819–69 (Kat2), 1864 (L15), 1865 (K2, K12): *Berberka*. 2. 'Alsósárad határában említett földterület' 1865 (L2, K2): *Berberka*.

Szláv eredetű helynév, KNIEZSA ISTVÁN szerint a szláv *bebrъka* < *bebrъ* ~ *bobrъ* 'hód' szó származéka (Sz. 344). Az alapszóval számos szláv nyelvben alakultak helynévi származékok, pl. ukr. *Бобрук* hn., or. *Бобрин* hn. stb. (vö. ŠMILAUER 1970: 37). KISS LAJOS szerint tulajdonképpeni jelentése 'hódos'

² SZABÓ ISTVÁN Ugocsa vármegye monográfiájában az egyes helyneveket KNIEZSA ISTVÁN névfejtése alapján rá történő hivatkozással magyarázza (Sz. XI). Ezeket az etimológiákat azonban KNIEZSA másutt nem publikálta.

(FNESz. *Beberke*). A magyarban túlnyomóan palatális alakjai adathatók, amely palatalizáció útján alakulhatott ki, és talán magyar névhasználatra utal. A névben többször előforduló *u* hangértéke nehezen állapítható meg. A 14. század végéig a víznév névbokrosodása következtében kialakult **Beberkés** (1390: *Bu-berkes*, Sz. 426) és **Beberke vize** (1336/1342: *Beberkewyze*, Sz. 426) alakok is jelentkeznek a vármegye névanyagában. A 19. századi forrásokban földterületet is jelöl a név. A 18. század második felétől a szó belsejében néhány adatban in-etimologikus *r* hang szerepel, amelynek megjelenése talán a második szótagbeli *r* hatásával magyarázható (NYIRKOS 1987: 138–45).

Bel(y)va 'a Szalva vizének bal oldali mellékága Ugocsa vm. ÉNy-i részén, Salánk és Feketepatak mellett említik' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Sz. 344, L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Belwa* szerepel]): *Belua*, fl., 1551 (Sz. 466): *Belywa*, fl., 1780 (Sz. 466): *Bélyva*, 1900 k. (Sz. 344): *Bejva*.

Eredete bizonytalan, alakja szláv eredetre vall, mivel az *-ava*, *-ova* birtokjelölő funkciójú szláv képző víznevek képzésére gyakran használatos (vö. KNIEZSA 1965/2003: 326, ŠMILAUER 1970: 28–9, BENKŐ 2003: 137). BENKŐ LORÁND szerint a szláv formáns nemcsak személynévi birtoklást fejezhet ki, hanem szláv eredetű víznevek esetében különféle szláv természeti nevekhez kapcsolódhat, így többféle jelentésű köznévvvel (növénynév, ásványnév, térszinformanév) is szerepel (i. h.). KNIEZSA a szláv *Bělava*, *Bělova* vagy *Běl'ava* helynevekkel, végső soron pedig a *bělъ* 'fehér' szóval hozza összefüggésbe a helynevet, amely eredendően a víz színét jelölhette (Sz. 344, vö. KNIEZSA 1942: 40, ld. még ŠMILAUER 1970: 38, itt szláv helynévi származékok is). Az adatok *l*-je [*l*] és [*ly*] ejtészváltozatot egyaránt jelölhet, emellett valószínűleg magyar névhasználókra utal a helynév hangszerkezete, mivel a szótagszerkezete megváltozott a két nyílt szótagos tendencia hatására: eredeti, három szótagos alakjában nem fordul elő.

Borzs(o)va 'folyó Ugocsa vm. É-i határszélén, Ölyves, Kis- és Nagycsongova, Komját, Salánk, Feketepatak és Szőlös mellett említik' 1295 (ÁÚO. 5: 136–7, Károlyi 1: 22–3, Sz. 344, Ortway, Vízr. 1: 149, L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Borfwa*]), 1351 (DL. 70629): *Borsua*, fl., 1336/1342 (Sz. 426): *Burzva*, fl., 1351/1389 (Sz. 427), [1411–15] (Zs. 3: 1481), 1414 (Károlyi 2: 14, Zs. 4: 1948, Sz. 465), 1414/1627 (Zs. 4: 2503), 1434 (DL. 70874, Sz. 398), 1500 k. (Sz. 398): *Borswa*, fl., 1351/1385 (DL. 38159): *Bwrsva*, fl., 1357 (Sz. 427), 1439 (Sz. 460), 1570 (Sz. 460), 1783 (Sz. 460), 1789 (Sz. 460): *Borsva*, fl., 1357 (Sz. 427), 1802–11 (Görög), 1806 (Lipszky, Mappa), 1819–69 (Kat2), 1848 (T1), 1851 (Fényes 1: 225, 2: 243, 3: 178, 4: 5), 1865 (K11), 1872–84 (Kat3): *Borsova*, [1411–15] (Zs. 3: 1481): *Borwa*, fl., [1411–15] (Zs. 3: 1481): *Borsswa*, fl., 1414 (Zs. 4: 1948), 1627 (Sz. 465), [1671] (Sz. 466): *Borsowa*, fl., 1439 (DL. 38276): *Borsva*, fl., 1747 (UC. 15: 58), 1864 (L13, L14, L15), 1865 (K10, K11, K14): *Borzsova*, Fl., 1782–85 (Kat1): *Borsa*, Fl., 1864 (P. 16, 34,

44, 38, L16), 1865 (P. 26, 29, 35, K12), 1899 (L5): „a *Borzsa* folyótól, a folyó pedig szomszéd ’s határos Beregh megyében fekvő Borzsává nevű Kárpáti hegy bérczétől, mellynek több forrásaiból ered” (P. 16), 1865 (L3): *Borzsa*. Mai népi neve: *Borzsova* ~ *Borzsa*.

Etimológiája bizonytalan. Egyes névfejtések szerint a helynév egy néhai földvárról kapta nevét (FNESz. *Borsova*), amely viszont KISS LAJOS szerint személynévből származtatható (i. h.). A várnak MELICH is személynévi eredetét vallja (1907: 47, EtSz. *Bors*). Újabban ezzel ellentétben BENKŐ megállapította, hogy a névátviteli folyamat éppen fordított irányú lehetett: a folyó adott nevet a torkolatánál lévő várnak (2003: 136). Ezt azzal a névtani univerzáléval támasztja alá, miszerint a nagyobb vizek és települések névazonossága esetében a vizek az elsődleges névadók. A névadás motivációja megfejtetlen, véleménye szerint kizárható a személynévi eredeztetés, mivel több helyen is él víznévként (lásd például az abaúji *Bózsza* víznevet, ehhez vö. TÓTH V. 2001: 32). BENKŐ álláspontja az, hogy inkább a szláv természeti nevek körében kellene vizsgáldni, közelebbről is a víznevek között. A szláv nevekben kedvelt *-ova* képző (ld. ŠMILAUER 1970: 28–9) gyakran kapcsolódik ásványnevekhez, térszíni formát jelölő közszavakhoz is (i. m. 138). Az adatok alapján *Borsva* ~ *Borzsva* > *Borzsova* ~ *Borzsa* fejlődési sor mutatható ki: a *Borsva* ~ *Borzsva* a 13. század végétől egészen a 18. század végéig adatolható, a *Borzsova* változat a 14. század második felében egyszeri említésként, majd a 19. századtól tömegesen jelentkezik, s ezzel párhuzamosan használatos a 18. század végétől napjainkig a *Borzsa* forma. A szomszédos Szabolcsban 1409-ben említenek egy települést Demecser határában (*Borsowa*), amelynek eredete tisztázatlan (vö. Németh P. 48, MIKESY 1947: 55).

Csong(o)va 1. ’a Borzsova bal oldali mellékága Komját határában’ 1434 (DL. 70874, Sz. 399): *Chongwa*, riv., 1551 (Sz. 399): *Chongowa*. 2. ’település Ugocsa vm. É-i részén a Csongova partján, Komját szomszédságában’ [? 1268] (ComMarmUg. 166), 1275 (ComMarmUg. 225), 1351 (DL. 38161, Sz. 96, ComMarmUg. 166), 1351/1458 (DL. 38162): *Chungua*, t., 1274 (ComMarmUg. 225): *Chyngua*, 1351 (Cs. 1: 432), 1397 (Sz. 96, ComMarmUg. 166), 1430 (F. 10/7: 235), 1430/1431 (DL. 70863, 70870), 1431 (F. 10/7: 322, DL. 70870), 1436 (DL. 70878), 1441/1450 (DL. 70896): *Chongwa*, poss., 1351 (Sz. 415): *Chungva*, 1351>1389 (DL. 38160), 1389 (ComMarmUg. 166): *Chungwa*, 1389 (ComMarmUg. 166), 1471 (DL. 70956): *Chwngwa*, poss., 1430 (DL. 70858): *Czvngwa*, poss., 1430 (F. 10/7: 232): *Czimngwa*, poss., 1458 (Cs. 1: 432): *Cungua*, 1458 (DL. 38162): *Tangua*, 1520/1520–1600 (DL. 71166): *Chyongowa*, 1564 (ComMarmUg. 166, 225): Kett *Chyongowa*, 1633 (ComMarmUg. 166): *Csongva*, 1880 (K19): *Csongova*. Mai népnyelvi alakja: *Csingova*. — A 13. századból való adatok ide sorolása kérdéses, lehet, hogy ezek az Alsó-Fehér megyében található *Csongová*-hoz tartoznak (vö. Lipszky, Mappa).

A településnév metonimikus névadással keletkezhetett a vele azonos, a 15. sz. első feléből adatolt pataknévből. A víznév morfológiai szerkesztéssel keletkezett a szláv nyelvekben: SZABÓ ISTVÁN és KISS LAJOS szerint a magyar *Csenge* pataknévnak a szláv *-ova* helynévképzős származéka (Sz. 415, FNEsz. *Nagycsongova*), amely hangrendi kiegyenlítődés útján alakult mélyhangúvá. A településnév a képző alapján tartható a szláv rétegbe sorolhatónak, azonban a név szerkezetét érintő két nyílt szótagos törvény hatása (*Csongova* > *Csongva*) azt mutatja, hogy szlávok által továbbképzett magyar eredetű név gyorsan viszszerkeztülhetett a magyarba. A 18. sz. végétől kezdődően a falu két részre osztódhatott, és ennek következtében kiegészült a *kis* és a *nagy* helyzetviszonyító névrésszel. Az azonban nem állapítható meg pontosan, hogy az Árpád-kori *Csong(o)va* ezek közül melyikre vonatkozhatott.

Dabolc 1. 'település Ugocsa vm. D-i részén, Halmi szomszédságában' 1323 (Sz. 319, F. 8/2: 423, ComMarmUg. 176, EH. 1: 372): *Debouch*, 1348 (EH. 1: 372), 1393 (ComMarmUg. 176), 1393>1498 (DL. 71068), 1436 (DL. 70878), 1443 (DL. 70892): *Dabolch*, 1409 (Zs. 2/2: 7105, EH. 1: 372 [itt *Baboch* alak szerepel]), 1464 (DL. 70920): *Daboch*, 1414 (Cs. 1: 432): *Daboucz*, 1426 (Szirmay 165, ComMarmUg. 176), 1604 (Szirmay 59, ComMarmUg. 176), 1806 (Lipszky, Mappa), 1819–69 (Kat2), 1839 (EH. 1: 372), 1865 (P. 23, 49, 59), 186[5] (K17): *Dabólc*, 1451 (Cs. 1: 432, Károlyi 2: 287, 289), 1471 (DL. 38622), 1476 (DL. 70979), 1478 (DL. 70985, Z. 11: 228, 229), 1479 (DL. 70989), 1491 (DL. 71033), 1492 (DL. 71039), 1495 (DL. 71058), 1499 (DL. 71074), 1500 (DL. 71077), 1525 (DL. 71193), 1564 (ComMarmUg. 176), 1675 (UC. 6: 77 c), [1680 k.]: (UC. 6: 77 d), 1691 (UC. 11: 49 f), 1692 (UC. 11: 49 h), [1750] (ComMarmUg. 176): *Dabocz*, 1475 (Z. 11: 164), 1509 (DL. 71106): Alexius de *Dobolcz*, 1478 (DL. 38401), 1479 (Z. 11: 239), 1482 (DL. 70997), 1773 (Lex. 283, ComMarmUg. 176), 1782–85 (Kat1), 1851 (Fényes 1: 237, EH. 1: 372), 1863 (EH. 1: 372), 1865 (P. 23, 57), 186[5] (K17), 1881–1910 (EH. 1: 372), 1888 (Hnt. 285), 1892 (Hnt. 1062), 1895 (Hnt. 272), 1898 (Hnt. 136), 1900 (Hnt. 189), 1902 (Hnt. 530), 1907 (Hnt. 204), 1910 (ComMarmUg. 176), 1913 (Hnt. 488): *Dabolcz*, 1528 (ComMarmUg. 176, EH. 1: 372), 1585 (T3), 1636 (T2), 1662 (T4), 1664 (T7): *Dabotz*, 1564 (ComMarmUg. 176), 1683 (T10): *Dobocz*, 1675 (UC. 6: 77 c): *Babocz*, 1802–11 (Görög): *Dabóltz*, 1873 (Hnt. 252), 1877 (Hnt. 177, EH. 1: 372), 1897 (ComMarmUg. 176), 1882 (Hnt. 174), 1921 (EH. 1: 372), 1926 (Hnt. 326), 1933 (Hnt. 631), 1937 (Hnt. 620), 1941–1944 (Hnt. 45), 1942 (Hnt. 79), 1944 (Hnt. 170, EH. 1: 372 [itt 1940–44-es keltezéssel]): *Dabolc* | **Rom.** 1926 (Hnt. 326): *Dabolť*, 1933 (Hnt. 635): *Dobolt*, 1933 (Hnt. 631), 1937 (Hnt. 620), 1942 (Hnt. 79), 1974 (ComMarmUg. 176): *Dobolť* | ~i 1512 (EH. 1: 372), 1513 (EH. 1: 372): *Dabolczy*. Mai népi neve: *Dabóuc*. 2. 'település Rakasz környékén, helyét pontosan nem ismerjük'

1351 (DL. 38161, ComMarmUg. 174, EH. 1: 372, Cs. 1: 432, Sz. 96), 1351/1458 (DL. 38162), 1458 (DL. 38162): *Dubouch* poss. in c-tu de Vgacha, intra metas ... Rakaz, 1351>1389 (DL. 38160): *Doboth*, 1389 (ComMarmUg. 174): *Daboch*, poss. ~ *Doboch*, poss. 3. 'Rakasz környékén említett hegy' 1338/1339 (Gy. 1: 533, ComMarmUg. 174): *Dubouch*, mo. GYÖRFFY Bereg megyében tárgyalja, de nevét összefüggésbe hozza **Dabolc 2.** településsel (i. h.).

Szláv eredetű helynév, amely **Dubovec* formában rekonstruálható. Ennek ősszláv töve a **dǫbъ* 'tölgy' fanév (FNESz. *Dabolc*, KNIEZSA 1943–44/2001: 169). E tőhöz kapcsolódott az *-ovъ* + *-ьсѣ* képző(bokor), amely a szlávban igen gyakori és jellegzetes helynévképző (ld. ŠMILAUER 1970: 28–9, 55, az utóbbi helyen megtalálhatók a közszó szláv nyelvekben előforduló helynévi származéka is). A hegynév etimonja közvetlenül utalhat tölgyfás területre, amely hegynevek esetében gyakori szemantikai tartalom. A településnévi használata is ilyen mikronévi előzményen alapulhat. A szlávból denazalizált forma került át a magyarba. A településnév második szótagjában az *ó* után zárt szótagi helyzetben már a 15. századtól megjelenik az inetimologikus *l* hang (vö. NYÍRKOS 1987: 127–30, 134), amely az írott nyelvi forrásokban a későbbi századokban már folyamatosan jelen van. Hivatalos formáját ebben az alakban rögzítették.

Esztegő ? ~ Isztegő ? 1. 'a Batár jobb oldali mellékága, Királyháza, Gődényháza, Csepe, Csoma, Gyula és Batár határában említik' 1262 (Sz. 357, Ortvay, Vízir. 2: 424 [itt *Ysteger* és *Yzteger* alakban is], Szirmay 149 [itt *Yztegen*], F. 7/3: 44, 45 [itt *Yzteger*]): *Izteger*, fl., 1262/1604 (Sz. 357): *Istegeu*, fl., 1337 (Sz. 315): *Izthegeu*, fl., 1441 (Sz. 315): *Ezthege*, 1465 (Sz. 290), 1470 (Sz. 290), 1476 (DL. 70980, Sz. 315), 1476/1582 (DL. 3081), 1481 (Sz. 315): *Ezthegeu*, fl., 1573 (Sz. 315), 1583 (Sz. 315): *Ezthegeő*, 1692 (Sz. 363), 1768 (Sz. 315), 1780 (Sz. 315), 1851 (L6), 1864 (L9), 1865 (K3): *Esztegő*, 1782–85 (Kat1): *Estegy* bach, 1864 (L9), 1865 (K4): *Eszegő*, 1887 (Sz. 315): *Veszttegő* p., 1931 (L10): *Vestegő*. 2. 'Csepe határában említett hely' 1476 (DL. 70980, Sz. 315): *Ezthegeu*, t., 1865 (L8, P. 59): *Esztegő*, d. SZABÓ szerint az első előfordulás helyes alakja az átiratban szereplő *Istegeu*, nem pedig az *Izteger* forma (Sz. 357).

Bizonytalan eredetű helynév. Az alapszó származása nincs tisztázva, talán szláv eredetű. KNIEZSA szerint esetleg valamilyen **stegava* alapszóból származik; vö. le. *stęzyca* 'patak' (< **stęg-ica*), le. *stęga* 'szalag, öv' (Sz. 290). ORTVAY szerint ilyen nevű patakot a megye területén nem ismernek (Vízir. 2: 424). Ha szláv eredetűnek is tartjuk, itteni előfordulásai alapján elmagyarosodott helynévről van szó, mivel már a korai adatokban is magyar szóvégi *ő* szerepel, ami egyúttal bizonytalanná is teszi a szláv eredeztetést. A 15. század második felében, majd a 19. században mikronévként is feltűnik a forrásokban Csepe területén.

File-lucska 'Feketepatak és Salánk határában említett hely' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Sz. 344, Ortvay, Vízir. 1: 116), 1295/1812 (L1): *Fyleluchka*, loc., 1551 (Sz. 466): *Fylelwchka*, loc.

A *File* személynévnek és a szláv *lucska* 'kis rét' földrajzi köznévnél az összetétele (vö. FNEsz. *Lucska*, vö. még Sz. 344). Az alapjául szolgáló személynév már jóval korábbról adatolható: 1138/1329: *File* (ÁSz. 308). A helynévben a *lucska* névrész akár jövevényszó is lehetett a terület magyar nyelvjárásában — bár szótáraink nem tartalmazznak ilyen elemet —, ebben az esetben magyar névnek tekinthetjük. Talán Salánk határában is e területre utalnak a 18. század végéről fennmaradt mikronevek: 1780: *Széle Lutska*, *Szélye Lutska* (Sz. 466).

Gérce 1. 'Terebes határában említett vár' 1342 (DL. 70998, Sz. 389, ComMarmUg. 181, EH. 1: 453): *Gerche*, castr. 2. 'település Ugocsa vm. DK-i részén' 1393 (Sz. 389–90, ComMarmUg. 181), 1393>1498 (DL. 71068), 1471 (DL. 70956), 1492/1498 (DL. 71068), 1492/1506 (DL. 71101), 1493/1498 (DL. 71068), 1493>1506 (DL. 71101): *Gerche*, 1405 (Zs. 2/1: 4006): *Geerche*, poss., 1405, 1471 (Cs. 1: 433): *Gerch*, 1430 (DL. 70858): *Geeche*, poss., 1430 (DL. 70858): *Geetche*, poss., 1430 (F. 10/7: 232): *Geercze*, poss., 1430 (F. 10/7: 235), 1430/1431 (DL. 70863, 70870): *Geecze*, poss., 1430 (F. 10/7: 235), 1430/1431 (DL. 70863, 70870), 1431 (F. 10/7: 322, DL. 70870): *Gerecze*, poss., 1430/1431 (DL. 70863, 70870): *Gecche*, 1430/1431 (DL. 70870): *Hecche* [ɔ: *Gerche*], 1431 (F. 10/7: 322, DL. 70870): *Geccze*, poss., 1492/1493 (DL. 71047): *Gercze*, 1492/1493 (DL. 46222): *Gerce*, 1549 (Szirmay 155, ComMarmUg. 181), 1828 (EH. 1: 454): *Gércze*, 1564 (ComMarmUg. 181): *Geerczye*, 1865 (P. 52): *Gérci*.

Szláv eredetű helynév, KNIEZSA és mások a szláv *gorica* 'kis hegy' (< *gora* 'hegy') szóból eredeztetik (1943–44/2001: 169, vö. FNEsz. *Gérce*). SZABÓ ezzel szemben a *Gércse* ~ *Gérce* személynévi eredetet valószínűsíti (Sz. 389), ilyen név azonban az ÁSz. anyagában nem szerepel. Kronológiai és névrendszertani érvek alapján az Avas lábánál épült vár (ehhez ld. még Sz. 389) lehet az elsődleges a településnévhez képest. A metonímián alapuló hegy > vár > településnév alakulás akár a szláv, akár a magyar nyelvben végbemehetett, de a helynév szótagszerkezetének a legrégebbi alakokban is megmutatkozó módosulása magyar névhasználókra utal. *Gérce* falu később két részre oszlott, és a 15. században neve kiegészült az *alsó*- és *felső*- névrésszel, később ezeket fölváltotta a *kis*- (adattaimban a 15. század második felétől) és a *nagy*- (a 18. sz. végétől) előtag.

Ilonok 1. 'Feketepatak határában említett erdő' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Sz. 344, L1 [itt az 1295/1812-es évi átiratban *Ilonnuk* szerepel]): *Ilounuk*, s. 2. 'a Szalva patak jobb oldali (fő)ága, forrásvidéke Nagycsongova közelében található, Szőlős határában említik' 1509 (Sz. 427): *Ilonok*.

Az adatok kronológiai viszonya és névrendszertani érvek alapján feltételezhető, hogy elsődlegesen egy *Ilonok* víznév létezett, amely névbokrosodással számos helynévnek az alapját képezte. Legkorábbi említése az **Ilonok öréme**: 1295: *Ilounukeurene* (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Sz. 344, Ortway, Vízr. 1:

393). Az *Ilonok* egy szláv **Ilonьnikъ* helynév átvétele, amelynek alapja az őszláv **ilъ* 'iszap, sár' jelentésű szó (FNESz. *Ilonokújfalú*). A közszóból számos szláv nyelvben alakultak helynévi származékok, pl. ukr. *Ловець* hn., or. *Иловка* hn. stb. (ld. ŠMILAUER 1970: 83). A víznév kiegészült formája (*Ilonok pataka*) a 14. század közepétől egészen a 19. század végéig adatolható. Az erdőnév metonimikus névadással keletkezett a víznévből. A helynév hangszerkezete magyaros formát mutat, amely a *v* kiesésével és hangrendi kiegyenlítődéssel alakult.

Iza vize 'Szőlős határában említett vízfolyás' 1336/1342 (Sz. 427): *Izawyze*, fl., 1351 (Sz. 427): *Izavyze*, 1351 (DL. 70629): *Izauize*, fl., 1351/1385 (Sz. 427, DL. 38159 [itt *Izarvize* alak szerepel]), 1351/1389 (Sz. 427): *Izarvyze*. Iza 1351 (DL. 70629), 1351/1385 (DL. 38159): *Iza*, fl.

Névrendszertani érvek alapján a későbből adatolható *Iza* pataknév az elsődleges helynév. A magyar helynévkincsben ismeretes az erdélyi *Iza* folyó, amely a Felső-Tisza mellékveze (ld. KNEZSA 1942: 8); etimológiai tekintetben az ugozsai *Iza* (vize) minden bizonnyal ezzel a névvel függ össze. KNEZSA ismeretlennek tartja az etimológiáját (Sz. 427, KNEZSA i. h.). KISS LAJOS az erdélyi *Iza* folyóról azt tartja, hogy valószínűleg az ősi indoeurópai **eis-* ~ **ois-* ~ **is-* 'hevesen, gyorsan mozgó' tő rejlik benne; eredeti alakja **Isā* lehetett (vö. FNESz. *Iza*). Feltehetőleg e sajátosság jutott kifejezésre az itt tárgyalt víznév esetében is. A víznév preszláv eredete honfoglalás kori szláv jelenlétre utal, akiktől a magyarság e nevet átvehette, az átvétel időpontja azonban bizonytalan, ezt nyelvi jegyek nem mutatják. A név a magyarban a *vize* utótaggal egészült ki.

Kalista 'Akli határában említett hely' 1337 (Sz. 274): *Kalysta*, volitabrum porcorum.

A szláv eredetű magyar nyelvjárási *kalista* 'pocsolya, tócsa' főnévből (vö. FNESz., TESz. *kalista*) alakult. KNEZSA szerint ez a 'sár' jelentésű *kalъ* szónak *-išče* (< **-iskjo*) helynévképzős származéka (SzlJsz. 1: 245, ŠMILAUER 1970: 87, itt a közszó több szláv nyelv helynévi származékaiban szerepel, és lásd a szláv formáns helynévképzői produktivitását is: 28–9). A szó a TESz. szerint a délszlávból és a szlovákból is átkerülhetett a magyarba többszörös átvétellel. Az is elképzelhető azonban, hogy az itt szereplő nevet helynévként vette át a magyarság.

Komját 'település Ugocsa vm. É-i részén a Borzsova folyásánál' 1341 (ComMarmUg. 216): *Comjath*, 1345 (Sz. 395–6, ComMarmUg. 216): *Kumjath*, 1365 (DL. 70647): *Kumyath*, 1409 (Zs. 2/2: 7105), 1431 (Cs. 1: 434), 1436 (DL. 70878), 1509 (DL. 71106): *Komyath*, 1434 (DL. 70874): *Comyath*, 1434 (DL. 70874), 1436 (DL. 70878): *Kompyath*, 1509 (DL. 71106): *Kamyath*, 1564 (ComMarmUg. 216): *Komjath*, 1670, 1671, 1673 (UC. 157: 73), 1819–69 (Kat2): *Komiáth*, 1672 (UC. 39: 10, 159: 32), 1686 (UC. 47: 37), 1687 (UC. 11: 48 o, 47: 38), 1773 (Lex. 284, ComMarmUg. 216), 1802–11 (Görög), 1805

(Szirmay 86, ComMarmUg. 216), 1806 (Lipszky, Mappa): *Komjáth*, 1673 (UC. 27: 6), 1747 (UC. 15: 58): *Komjath*, 1686 (UC. 11: 48 k), 1699 (ComMarmUg. 216), XVII. vége (UC. 37: 7), 1701 (UC. 11: 26), 1706 (Károlyi 5: 433), 1746 (UC. 165: 14), 1865 (P. 25), 1882 (Hnt. 345), 1888 (Hnt. 384): *Komját*, [XVII. vége] (UC. 38: 68): *Komiat*, [1750] (ComMarmUg. 216): *Komjat*, 1819–69 (Kat2): *Komiath*. Mai népi neve: *Komját*. Komjáti 1339 (ComMarmUg. 216): *Komiaty* ~ *Komyati*, 1713 (UC. 12: 7): *Komjáti*, 1782–85 (Kat1): *Komiathy*, 1880 (K19): *Komyathi*. | **Szláv** Kumnjata 1910 (ComMarmUg. 216): *Kumnyata*, 1911 (ComMarmUg. 216): *Kumnjata*.

KNIEZSA bizonytalan eredetű helynévként tartja számon: a magyar *Komját* és a kisor. *Komñata* megfelelés miatt a szláv *komnata* 'lakó- és hálólhelyiség, szoba' szóból való eredetére gondol (1943–44/2001: 176, Sz. 396). KISS LAJOS a *Komjáti* ~ *Komját* ~ *Komjatna* ~ *Kajmáti* neveket ugyanerre az alapszóra vezeti vissza cseh helynévpárhuzamok alapján (vö. FNESz. *Komjáti*). A 14. század első felétől szereplő *Komjáti* alakváltozat többesszámmal ellátott szláv formára mehet vissza (FNESz. i. h.).

Lekence 'Terebes határában említett patak' 1341 (DL. 70998): *Lekenche*, fl. Már korábbról is adatolható a **Lekence-fő** névben: 1319 (Z. 1: 164, AOkt. 5: 181, Sz. 283): *Lekenchefeu*, 1319/XV. (Sz. 283): *Lekenczeffew*.

Szláv eredetű helynév, nyelvi előzménye — KISS LAJOS szerint — a szláv **Lьknica*, amely a **lьkna* 'ingovány, kis vízfolyás' jelentésű szóból alakult helynévképzővel (KISS L. 1997: 203). Fonotaktikai szerkezete magyar hangfejlődést mutat (**Leknica* > **Lekenica* > **Lekenca*), és a magyar nyelvű névhasználatokra utal az is, hogy hangrendi kiegyenlítődésen ment át.

Long 'Gődényháza határában említett erdő' 1262 (Szirmay 149, F. 7/3: 45, Sz. 358): *Longh*, s., 1262 (Szirmay 150, F. 7/3: 45): *Long*, s.

Szláv eredetű helynév. Alapszava az összláv **logъ* 'rét, berek' közszó, amelyből valamennyi szláv nyelvben alakultak helynévi származékok (vö. FNESz. *Long*, ŠMILAUER 1970: 114). KNIEZSA szerint a névben megőrzött szláv nazális alapján 11. század előtti névátvétel lehet (1943/2003: 71, 1938/2000: 385). E helynévnek a korai szlávásra utaló bizonyító erejét gyengíti azonban az a tényező, hogy egyszeri említésként szerepel, valamint egy eredetiben nem ismert oklevélnek Fejér-féle kiadásában találjuk meg, amely elírásoktól sem mentes (KNIEZSA 1938/2000: 385).

Pasonca ? 'Feketepatak és Komját határában említett patak' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 22, Sz. 344, Ortway, Vízr. 1: 115–6, L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Pafoutha* és *Pafwutha* szerepel]): *Pasuncha*, fl., 1434 (DL. 70874, Sz. 399): *Pasnycha*, fl., 1500 k. (Sz. 399): *Pasumcha*.

Bizonytalan etimológiájú helynév. Szláv eredetre utalhat azonban a *-nca* ~ *-nica* névvégződés, amely egy szláv *-nica* helynévképző megfelelője is lehet (ŠMILAUER 1970: 29). A szó tövét azonban nem tudjuk azonosítani.

Pusztinca vize 'Szőlős mellett említett patak' 1336/1342 (Sz. 426): *Puztin-chawyze*, fl., 1351/1385 (DL. 38159, Sz. 426 [itt *Pustinchavize* alak szerepel]): *Pustinchavyze*, fl., 1351 (DL. 70629): *Pustinchauize*, fl., 1351/1389 (Sz. 426): *Pustinchevize*.

A helynév elsődleges *Pusztinca* alakja az ősszláv *pustь* 'puszta' jelentésű szó szláv *-nica* képzős származékából való (vö. ŠMILAUER 1970: 29, 148, Sz. 426). A közszóból az egyes szláv nyelvekben különféle képzőkkel keletkeztek helynevek. Egy szláv **Pustinica* névből magyar hangfejlődéssel *Pusztinca* alakult, ezt később a vize földrajzi köznévvvel kapcsolták össze.

Rednek 'a Borzsova bal oldali mellékága, Feketepatak, Salánk és Komját határában említik' 1295 (Károlyi 1: 23), 1295/1812 (L1): *Radnuk*, fl., [1411–15] (Zs. 3: 1481), 1414 (Sz. 465, Károlyi 2: 14, Zs. 4: 1948), 1414/1627 (Zs. 4: 2503), 1551 (Sz. 465): *Rednek*, fl., 1414 (Zs. 4: 1948), 1414/1627 (Zs. 4: 2503): *Reednek*, 1434 (DL. 70874, Sz. 398): *Radnok*, fl., 1628 (Sz. 465): *Redmecz*.

Eredete bizonytalan, hangalakja szláv származásra vall. A magyar nyelvterületen másutt is előfordul hasonló vízrajzi és településnév (vö. FNESz. *Ajkarendek*, *Rendek*, TÓTH V. 2001: 127 *Rudnok*), így etimológiája is bizonyosan azokéval függ össze. A *Rednek* (víz)név szláv eredetű, eredetével kapcsolatosan két felfogás alakult ki, így tövében talán 1) az ősszláv **rudь* 'vörös', **ruda* 'érc' (vö. FNESz. *Ajkarendek*, TÓTH V. i. h.) vagy 2) az ősszláv **Rybьnikъ* helynév rejlik, amely a **rybьnъ* 'halas' (< **ryba* 'hal') szó származéka (vö. FNESz. *Rendek*). Az itt tárgyalt víznév etimonja az adatok tanúsága szerint inkább az ősszláv **ruda* 'érc'-ből való, amelynek számos szláv nyelvben vannak helynévi származékai (ŠMILAUER 1970: 154–5). A víznév adatsorában a 15. századtól a *Rednek* névváltozat dominál, amely hangrendi átcsapással alakulhatott ki.

Szalva 1. 'Ugocsa vm. ÉNy-i részén lévő patak, amely a Felsőárad és Veresmart közti területéről ered, Rakasz, Szőlős, Verbóc, Feketepatak és Salánk határában említik' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Ortway, Vízr. 2: 432, Sz. 345 [itt *Zalva* alakban], L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Zalwa* szerepel]), 1351/1385 (DL. 38159), 1357/1399 (DL. 70702), 1359 (DL. 70637), 1390 (Zs. 1: 1554, Sz. 426 [itt *Zalva* alakban]): *Zalua*, fl., riv., 1351 (DL. 70629): *Zolua*, fl., 1351/1385 (DL. 38159), 1357 (DL. 38170), 1357/1379 (DL. 38171), 1357/1389 (DL. 38160, Sz. 426 [itt *Zalva* alak szerepel]), 1359 (A. 7: 536), 1359/1365 (DL. 38175): *Zalna*, fl., 1782–85 (Kat1), 1819–69 (Kat2): *Salva* bach, 1806 (Lipszky, Mappa), 1819–69 (Kat2), 1864 (K20, L16), 1872–84 (Kat3), 1887 (Sz. 426, 468), 1944 (Hnt. 429): *Szalva*, 1808 (Lipszky, Rep.): *Salwa*, riv. (szlk.), 1865 (K7), 1882 (L12), 1925 (Sz. 426): *Salba*, 1923 (Sz. 468): *Solva*. 2. 'Salánk határában említett erdő' 1865 (L3): *Szalva*, e. 3. 'Szőlős határában említett építmény' 1802 (Sz. 435), 1807 (Sz. 435): *Szalva*, kocsma.

Szláv eredetű vízrajzi név, a szláv **solb* 'só' szónak az -*ava*, -*ova* szuffixummal képzett származéka (KNIEZSA 1942: 9, BENKŐ 2003: 137), a szláv formáns gyakori helynévképző (ŠMILAUER 1970: 28–9). A közszből a szláv nyelvekben különböző formánsokkal alakultak helynevek, vö. ukr. *Солона* hn., or. *Солоня* hn. (i. h. 167). A *Szalva* névvel etimológiailag összefügg a szomszédos Bereg megyében található *Szolyva* településnév, amelyet KISS LAJOS egy régi szláv patak névre vezet vissza, a víznév etimonját pedig a fent említett töből származtatja (vö. FNESz. *Szolyva*). A *Szalva* legelső adatai is már elmagyarosodott alakra utalnak: ezt mutatja szótagszerkezetében a két nyílt szótagos tendencia következtében kialakult forma.

Szedlice 'Keresztúr határában említett mező' 1332 (Sz. 503): *Sedlice*, camp.

Szláv eredetű név. A mikronév alapja a **Sedlce* (tkp. 'kis falu, falucska') > **Sedlec* volt, amely KISS LAJOS szerint az -*ice* végű szláv helységnevek analógiájára alakult (vö. FNESz. *Szedlice*). KNIEZSA a *Sedlice*-t a szláv *seděti* 'ülni' igéből eredezteti (Sz. 503). Az itt tárgyalt helynév mezőnév ugyan, de (etimológiája alapján) eredetileg kisebb települést jelölhetett.

Szemerdek 1. 'Ugocsa vm. ÉNy-i részén lévő vízfolyás, Szőlös és a Kis-Tisza között ered, Szőlősvégárdó, Fancsika, Izsóteleke, Mátyfalva, Újhely, Karácsfalva, Keresztúr és Verbóc határában említik' 1344 (DL. 62701): *Zemurduk*, fl., 1354 (DL. 70633, A. 6: 223), 1410–20 k. (Sz. 541), 1411 (Zs. 3: 709), 1424 (DL. 38245, Sz. 377), 1570 k. (Sz. 412), 1620 k. (Sz. 412), 1637 (Sz. 412), 1717 (Sz. 541), 1887 (Sz. 412): *Zemerdek*, fl., 1410–20 k. (Sz. 541), 1522 (Sz. 380), 1642 (Sz. 331), 1645 (Sz. 425), 1655 (Sz. 504), 1717 (Sz. 541), 1755 (Sz. 541), 1802–11 (Görög), 1819–69 (Kat2), 1852 (K1), 1864 (L17), 1865 (K6, K9, K15), 1875 (L7): *Szemerdek*, fl., 1411 (Zs. 3: 497, Sz. 412 [itt *Zemewdeő* alak szerepel]) *Zemvrdeő*, fl., 1642 (Sz. 491), 1644 (Sz. 491), 1645 (Sz. 491), 1646 (Sz. 491): *Zeömerdeők*, 1644 (Sz. 491), 1645 (Sz. 491), 1646 (Sz. 491): *Szömördök*, 1819–69 (Kat2): *Szemerdk* B., 1864 (L11): *Szemerdelk*, 1865 (K9): *Szemerdek*, 1872–84 (Kat3), 1887 (Sz. 425, 541): *Szemerdek* p., 1923 (Sz. 491): *Simirdjug*. 2. 'Fancsika határában említett mező' 1739 (Sz. 331): *Szemerdek*. Szemerdek vize 1336/1342 (Sz. 425): *Zumurdukwyze*, fl., 1351 (DL. 70629, Sz. 425 [itt *Zemerdukvize* alak szerepel]): *Zemerdukuize*, fl., 1351 (DL. 70629, Sz. 425 [itt *Zemerdekvice* alakban]): *Zemerdekuize*, fl., 1351/1385 (DL. 38159, Sz. 425): *Scemerdukvyze*, 1351/1389 (Sz. 425), 1390 (Zs. 1: 1554, Sz. 425 [itt *Zemerdekwyze* alakban]): *Zemerdekuyze*, 1390/1402 (Sz. 425): *Zmerdek vise*, 1522 (Sz. 508): *Zemerdekvice*.

Szláv eredetű vízrajzi név. KNIEZSA ISTVÁN szerint a szláv *smьrdьkь* < *smьrděti* 'büzlteni' szóból származik, tehát a név a víz sajátosságát (szagát) fejezte ki, vö. ukr. *Смердох* hn., or. *Смердячая* hn. (Sz. 331, ŠMILAUER 1970: 165, itt a közsőznak további szláv helynévi származékai is találhatók). A víznév legkoráb-

bi adatai elmagyarosodott alakot mutatnak, mivel a szó eleji mássalhangzó-torlódás már feloldódott (sajátos, hogy egy a 14–15. század fordulójáról való adatot azonban *szm-* szókezdettel jegyezték le). Emellett a 17. században labiális magánhangzót tartalmazó alakok is megjelennek a név adatsorában. Legkorábbi előfordulásától a *vize* földrajzi köznévvvel kiegészült változatban is szerepel.

Terebes ’település Ugocsa vm. déli határában a Túr medrének jobb oldalán’ 1216 (Kniezsa 1943–44/2001: 169, F. 7/3: 20, EH. 2: 1061), 1315 (EH. 2: 1061), 1315/1320/1325 (AOklt. 4: 50), 1315/1360 (AOklt. 4: 50), 1315/1325/1360 (AOklt. 4: 50), 1319 (AOklt. 5: 181), 1397>1498 (Zs. 1: 4743, 4801), 1405 (Zs. 2/1: 4006, ComMarmUg. 213), 1409 (Zs. 2/2: 7105), 1464 (DL. 70920), 1479 (DL. 45792), 1492/1493 (DL. 46222), 1492/1498 (DL. 71068), 1492/1506 (DL. 71101), 1493 (DL. 46222), 1493/1498 (DL. 71068), 1493>1506 (DL. 71101), 1498 (DL. 71068, 71072), 1598 (Dávid 505, EH. 2: 1061), 1618 (Sz. 369), 1683 (T10), 1691 (UC. 11: 49 f), 1692 (UC. 11: 49 h), 1773 (Lex. 283, ComMarmUg. 213), 1782–85 (Kat1): *Terebes*, v., poss., 1219 (Szirmay 130, ComMarmUg. 213 [itt *Terebes* szerepel]): *Terebus*, v., 1319 (Z. 1: 164, AOklt. 5: 181, ComMarmUg. 213, EH. 2: 1061): *Therebe*, 1319 (Z. 1: 164, AOklt. 5: 181, ComMarmUg. 213, Cs. 1. 435 [itt *Terebes* alakban], EH. 2: 1061), 1341 (DL. 70998), 1341/1342 (DL. 70998), 1342 (DL. 70998), 1393 (ComMarmUg. 213), 1393>1498 (DL. 71068), 1397>1498 (DL. 71068), 1402/1498 (Zs. 2/1: 1740), 1425 (DL. 70838), 1441/1450 (DL. 70896), 1450 (DL. 70896), 1478 (DL. 70985, Z. 11: 227, 229), 1478/1496 (DL. 71061 [itt *[There]bes* alakban]), 1479 (DL. 70990), 1482 (DL. 70997), 1491 (DL. 71033), 1492/1493 (DL. 71047), 1493/1493–1513 (DL. 71047), 1498 (DL. 71070, 71072), 1499 (DL. 71074), 1499/1505 (DL. 71099), 1506 (DL. 71101), 1513 (DL. 86743), 1523 (DL. 71174), *XVI. közepe (UC. 100: 20): *Therebes*, poss., v., 1528 (ComMarmUg. 213, EH. 2: 1061): *Terbes*, 1564 (ComMarmUg. 213): *Therebess*, 1585 (T3), 1636 (T2), 1662 (T4), 1664 (T7): *Trebes*, ? 1680 (T9), 1690 (T8), 1700 (T5), 1760 (T6): *Derebes*. Mai népi neve: *Terebes*. | **Rom.** 1921 (EH. 2: 1061), 1926 (Hnt. 390): *Turul lung*, 1932 (EH. 2: 1061), 1933 (Hnt. 785), 1937 (Hnt. 768), 1942 (Hnt. 249, EH. 2: 1061), 1974 (ComMarmUg. 213, EH. 2: 1061): *Turulung*.

Szláv névátvétel. A helynév alapja a szláv *Trěbešb*, a *trěbiti* ’irtani’ szó származéka, tulajdonképpen ’irtvány’ értelmű (Kniezsa 1943–44/2001: 169, FNESz. *Túrterebeš*). Más névfejtések tévesen személynévre (Sz. 95, 526), illetve rutén szóalakra vezetnek vissza (P. 68). A településnév hangalakja magyar etnikumra utal, mivel már a legkorábbi adatokban is feloldódva jelenik meg a szó eleji mássalhangzó-torlódás (*tr* > *ter*). A 14. század elejétől **Túrterebeš** alakban is szerepel, hivatalos neveként is ez a Túr mellékére utaló névszerkezet rögzült.

Torna ’a Batár bal oldali mellékveze, Gödényháza és Nagytarna határában említik’ 1262 (Szirmay 149, Sz. 358, EH. 2: 1008, F. 7/3: 45 [itt még *Thornio*

alakban is], Ortway, Vízr. 2: 265 [itt *Thornio* és *Tornia* alakban is]): *Thornia*, aqua, 1802 (Sz. 438): *Tarna*.

Szláv eredetű helynév, egy szláv **Tbrnava* víznév átvétele, töve a szláv **tbrnъ* 'tüske, tövis, kökény' közszó, amely valamennyi szláv nyelv helynévi származékai között megtalálható, vö. ukr. *Терн* hn., or. *Терновка* hn. (vö. FNESz. *Torna*, KNIEZSA 1942: 26, ŠMILAUER 1970: 186). A magyar átvételt az mutatja, hogy a két nyílt szótagos tendencia a név végének átalakításával hatott a névalakra (l. KISS L. 1995: 5).

Túr 'Ugocsa vm. D-i részén lévő patak, a Tisza bal oldali mellékvíze' 1181/1288/1366/XVI. (RegArp. 1: 44), 1216 (F. 7/3: 20), ? 1745 (T11), 1782–85 (Kat1), 1848 (T1), 1851 (Fényes 4: 199), 1865 (P. 26, 31, 33, 37, 52, 54, K8), 1876 (L4): *Tur*, +1294/1550 (RegArp. 2/4: 130), 1319 (Z. 1: 164, AOkl. 5: 181), 1602 (UC. 87: 46): *Thur*, fl., 1341 (DL. 70998), 1450 (DL. 70896), 1461 (Z. 10: 159), 1468 (Z. 10: 444), 1476/1478 (Z. 11: 179), 1478 (Z. 11: 206): *Thwr*, fl., 1688/1689 (Károlyi 4: 566), 1802–11 (Görög), 1808 (Lipszky, Rep.), 1819–69 (Kat2), 1851 (Fényes 1: 22, 42), 1854 (K13), 1865 (P. 56, L18), 1872–84 (Kat3), 1876 (L4): *Túr*, fl. Mai népi neve: *Túr*.

Szláv eredetű víznév; az összláv **turъ* 'östulok' fn.-ből alakult birtokképzős **Turjъ* helynév tulajdonképpen értelme az 'östuloknak a [patakja]' (KNIEZSA 1943/2003: 74–8, FNESz. *Túr*). Alapszava a szláv nyelvekben többféle helynévi származékban kimutatható, pl. ukr. *Турець* hn., or. *Туровка* hn. (ŠMILAUER 1970: 185). A helynév hangtani jellege nem kor- és etnikumjelző, így az sem állapítható meg pontosan, hogy a magyarba mikor kerülhetett át. Emellett azt sem tudjuk meghatározni, hogy a folyásának melyik szakaszán kaphatta a nevét. Vö. **Turc.**

Turc 1. 'a Túr jobb oldali mellékága Ugocsa vm. DK-i határszélén' 1319 (Z. 1: 164, AOkl. 5: 181, Sz. 283, 522, ComMarmUg. 212 [itt *Turuch* alak szerepel], EH. 2: 1061 [itt a ComMarmUg.-ból átvett *Turuch* alakban adatolt]): *Thuruch*, fl., 1319/XV. (Sz. 283): *Thwrcz*, fl., 1319/1532 (Sz. 283): *Thurch*, fl., 1349 (Szirmay 158, F. 9/1: 755): *Thurcz*, fl., 1802–11 (Görög): *Turtz* P., 1806 (Lipszky, Mappa): *Turcz* R., 1865 (P. 55): *Turc*, p. Mai népnyelvi alakja: *Turci-patak* (vö. KOCÁN 2004: 104). 2. 'település Ugocsa vm. DK-i részén a Turc partján' 1375 (DL. 72387), 1499/1505 (DL. 71099): *Twrcz*, poss., 1378 (DL. 26566, DocVal. 282, ComMarmUg. 212), 1446/1483 (DL. 13959), 1500 (DL. 38436): *Thwrch*, poss., 1385 (Sz. 522, Z. 4: 299, 302–3), 1670, 1671, 1673 (UC. 157: 73): *Turch*, poss., 1446/1483 (DL. 13959, Cs. 1: 436 [itt 1446–83. évi keltezéssel]), 1471 (Z. 11: 84, ComMarmUg. 212), 1473 (Z. 11: 135), 1478 (Z. 11: 236), 1478/1496 (DL. 71061), 1488 (Károlyi 2: 531, Cs. 1: 436, ComMarmUg. 212), 1489 (DL. 71018), 1492 (Károlyi 3: 7), 1498 (DL. 71068), 1499 (DL. 71074), 1525 (DL. 71193), 1526 (DL. 82725), 1564 (ComMarmUg. 212):

Thwrcz, poss., 1478 (Z. 11: 223): G[regorio O]lah *i[n T]hurch*, 1478 (DL. 70985, Z. 11: 229, ComMarmUg. 212): *Thvrch*, 1483/1568 (DL. 13959): *Thyrch*, 1488 (Károlyi 2: 532, ComMarmUg. 212), 1493 (DL. 24590), 1494/1519 (DL. 24590), 1500/1519 (DL. 24590), 1602 (UC. 87: 46), 1602/1768 (UC. 99: 62), XVII. (UC. 114: 45): *Thurcz*, poss., 1489 (DL. 71018): *Thwroc*, 1598 (Dávid 505, EH. 2: 1061), 1670 (UC. 157: 73), 1670–1689 (UC. 159: 41), 1672 (UC. 6: 77 b, 46: 33), 1673 (UC. 27: 6), [1674–1675] (UC. 31: 1), 1675 (UC. 6: 77 c, 44: 74, 118: 13), 1676 (UC. 39: 71), 1678 (UC. 90: 45), 1680 (UC. 44: 72), [1680 k.] (UC. 6: 77 d), 1691 (UC. 11: 49 f), 1692 (UC. 11: 49 h), [1696] (UC. 3: 17), [XVII. vége] (UC. 46: 39, 40), 1704 (UC. 64: 17), 1713 (UC. 34: 45), 1715 (UC. 89: 55), 1773 (Lex. 283, ComMarmUg. 212, EH. 2: 1061), 1788 (UC. 159: 20), 1851 (Fényes 4: 224, EH. 2: 1061), 1858 (EH. 2: 1061), 1863 (EH. 2: 1061), 1865 (P. 51, 68), 1888 (Hnt. 697), 1892 (Hnt. 1624), 1893 (EH. 2: 1061), 1895 (Hnt. 633), 1898 (Hnt. 736), 1900 (Hnt. 795), 1902 (Hnt. 1400), 1907 (Hnt. 1037), 1913 (Hnt. 1251): *Turcz*, 1670 (UC. 157: 73), 1670, 1671, 1673 (UC. 157: 73): *Furcz* [o: *Turcz*], 1670 k. (UC. 44: 58): *Turocz*, [XVII. második fele] (UC. 108: 51): *Sturcz*, 1694 (UC. 149: 42): *Turcs*, 1696 (UC. 47: 19): *Tures*, [1750]: *Turetz*, 1782–85 (Kat1): *Turoz*, 1802–11 (Görög): *Turtz*, 1805 (Szirmay 8, ComMarmUg. 212): *Túrcs*, 1805 (Szirmay 154, ComMarmUg. 212 [itt *Turcz* szerepel]), 1806 (Lipszky, Mappa), 1819–69 (Kat2), 1839 (EH. 2: 1061), 1865 (P. 45): *Türcz*, 1865 (P. 57): *Türtz*, 1865 (P. 55), 1873 (Hnt. 1380), 1877 (Hnt. 943, EH. 2: 1061), 1882 (Hnt. 899, EH. 2: 1061 [itt *Turcz* alak szerepel]), 1897 (ComMarmUg. 213), 1909 (EH. 2: 1061), 1913 (EH. 2: 1061), 1921 (EH. 2: 1061), 1926 (Hnt. 389), 1933 (Hnt. 784), 1937 (Hnt. 767), 1941–1944 (Hnt. 222), 1942 (Hnt. 248), 1944 (Hnt. 589, EH. 2: 1061 [itt 1940–1944. évi keltezéssel]): *Turc*. Mai népi neve: *Turc*. | **Rom.** *Turt* 1909 (EH. 2: 1061), 1921 (EH. 2: 1061), 1925 (EH. 2: 1061), 1926 (Hnt. 389), 1933 (Hnt. 784), 1937 (Hnt. 767), 1974 (ComMarmUg. 213, EH. 2: 1061): *Turt*, 1942 (Hnt. 248, EH. 2: 1061): *Turt*. 3. 'Terebes határában említett földterület' 1865 (M. 55): *Turc*. 4. *Turc* határában említett bányatelep' 1892 (Hnt. 1624), 1898 (Hnt. 736), 1900 (Hnt. 795): *Turcz*.

A szláv eredetű víznév keletkezett elsődlegesen, morfológiai szerkesztéssel: egy **Turьcbь* alakra vezethető vissza (FNESz. *Turc*, KNIEZSA 1943–44/2001: 169), amely a szintén szláv eredetű **Túr** folyónévnek az összláv *-bcb* kicsinyítő képzős származéka (ŠMILAUER 1970: 28–9), azaz a helynév a 'Kis-Túr' szemantikai tartalmat fejezi ki (ld. még Sz. 283, 522). A településnév másodlagosan, metonimikus névátvitellel keletkezett. Néhány adatban az *r* és a *c* között *o* bontóhang jelenik meg.

Verbőc 1. 'Ugocsa vm. ÉNy-i részén lévő patak, Szőlős környékén ered, Feketepatak, Salánk és Verbőc határában említik' 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, Ortway, Vízr. 2: 413, Sz. 345 [itt *Werbeuch* alakban], L1 [itt az 1295/1812-es

átiratban *Werbewch* szerepel]): *Werbevch*, fl., 1410–20 k. (Sz. 541): *Verbeuch*, fl., 1819–69 (Kat2): *Verbőcz* P., 1864 (L16), 1865 (K14), 1878 (K18): *Verbőcz* P., 1865 (K14): *Verbőcz* B. 2. 'település Ugocsa vm. ÉNy-i részén Feketepatak mellett' 1251 (F. 4/2: 96, ComMarmUg. 218): *Vrbeuch* in Comitatu de Vgocha, t., 1260 (ÁÚO. 7: 538), 1261 (OkISz. 537): *Erbeuch*, t., 1295 (ÁÚO. 5: 136, Károlyi 1: 23, ComMarmUg. 218, Ortway, Vízr. 1: 116, L1 [itt az 1295/1812-es átiratban *Werbewch* szerepel]), 1341 (DL. 38153): *Werbeuch*, 1295 (ÁÚO. 5: 136): *Werheuch* [ɔ: *Werbeuch*], 1295 (Károlyi 1: 23): *Werbevch*, t., 1300 (F. 6/2: 252, RegArp. 2/4: 239 [itt *Werbelch* szerepel]): *Verbelch* vocatam in Comitatu de Vgocha, t., 1334 (F. 8/3: 748, ComMarmUg. 218 [itt *Verbentz* alak szerepel]): Nicolaus filius Mykou de *Verbeutz*, 1334 (Mező, Patr. 380, ComMarmUg. 218 [itt 1332/1337. évi keltezéssel]): Symon plebanus de *Werbuchz*, 1334 (F. 8/3: 750), 1416 (F. 10/5: 673–5, 733, 737), 1419 (Zs. 7: 314, 456), 1420 (F. 10/6: 260), 1428 (F. 10/6: 925), 1429 (Mező, Patr. 380, DL. 38252, F. 10/7: 111): *Verbeuch*, poss., t., 1372 (DL. 38187, Cs. 1: 436), 1411 (Zs. 3: 250), 1414 (Károlyi 2: 14, ComMarmUg. 218), 1416 (Zs. 5: 2352), 1424 (DL. 38245), 1434 (DL. 38262), 1524 (DL. 38466): *Werbewch*, poss., 1372 (DL. 38188), 1429 (DL. 38252), 1479 (DL. 38412): *Verbech*, 1396 (F. 10/2: 378), 1416 (Szirmay 79, F. 10/5: 673, ComMarmUg. 218), 1429 (Szirmay 79, ComMarmUg. 218, Mező, Patr. 380, F. 10/7: 111): *Verbeucz*, poss., 1416 (F. 10/5: 675): Michaël Presbiter, filius Daudid de *Werweuch*, 1419 (Zs. 7: 456), 1440 (DL. 38278), 1446 (DL. 38286, 38287): *Werbewch*, v., 1420 (F. 10/6: 261): *Verbeöch*, poss., 1434 (DL. 38262): *Wrebewch*, 1446 (DL. 38284): *Werbeolcz*, 1446 (DL. 38285), 1551 (Szirmay 80, ComMarmUg. 218–9): *Werbewcz*, poss., 1460 (DL. 38329), 1511 (DL. 38452): *Werbeucz*, 1469 (DL. 38360), 1478 (DL. 70985): *Verbecz*, 1471 (DL. 105506): *Werbewlch*, 1474 (DL. 38374), 1475 (DL. 38381, 38382, 38386), 1500/1501 (DL. 38438), 1502 (Szirmay 14, ComMarmUg. 218), 1514 (DL. 71133, 86745), 1519 (DL. 71154), 1521/1525 (DL. 71190), 1550 (Károlyi 3: 260): *Werbewcz*, 1478 (Z. 11: 231, ComMarmUg. 218), 1482 (DL. 38421): *Werbevcz*, 1492 (DL. 71039): *Verbeocz* ~ *Werbeuocz*, 1524 (DL. 30351): *Werbewlcz*, 1564 (ComMarmUg. 219): *Werbeocz*, 1577 (ComMarmUg. 219): *Verbeőcz*, 1583 (ComMarmUg. 219): *Werbeoch*, 1598 (Dávid 505): *Verbőcz*, 1644 (Sz. 492), [XVII. második fele] (UC. 108: 51), 1670 (UC. 157: 73), 1672 (UC. 8: 3), 1693 (UC. 15: 48, 111: 21), 1696 (UC. 47: 19), [XVII. vége] (UC. 15: 47, 38: 68), 1706 (Károlyi 5: 416), 1739 (UC. 15: 59 a, b, 60 a, b, 148: 1, 2), 1744 (UC. 165: 13), 1746 (UC. 165: 14), 1747 (UC. 15: 58), 1773 (Lex. 284, ComMarmUg. 219), 1851 (Fényes 4: 292), 1864 (L17), 1865 (P. 69, K5, K9, K15, K16), 1888 (Hnt. 722), 1892 (Hnt. 1657), 1895 (Hnt. 655), 1898 (Hnt. 773), 1900 (Hnt. 832), 1902 (Hnt. 1453), 1907 (Hnt. 1128), 1910 (ComMarmUg. 219), 1913 (Hnt. 1301), 1926 (Hnt. 394), 1933 (Hnt. 795): *Verbőcz*, 1670, 1671, 1673 (UC. 157: 73), 1672 (UC. 45: 42 a), 1673 (UC. 27: 6), 1739 (UC. 15: 60

a), [1750] (ComMarmUg. 219), 1782–85 (Kat1): *Verbocz*, 1802–11 (Görög), 1819–69 (Kat2): *Verbőtz*, 1806 (Lipszky, Mappa), 1865 (P. 25): *Verböcz*, poss., 1872–84 (Kat3): *Verböc*, 1873 (Hnt. 1447), 1877 (Hnt. 994), 1882 (Hnt. 951), 1897 (ComMarmUg. 219), 1926 (Hnt. 394), 1933 (Hnt. 795), 1937 (Hnt. 779), 1941–1944 (Hnt. 232), 1942 (Hnt. 258), 1944 (Hnt. 616): *Verböc*. Mai népi neve: *Verbőüc*. | **Szláv** Verbovec 1925 (ComMarmUg. 219): *Verbovce*, 1930 (ComMarmUg. 219), 1933 (Hnt. 795), 1937 (Hnt. 779): *Vrbovec*, 1942 (Hnt. 258), 1979 (ComMarmUg. 219): *Verbovec*, 1972 (ComMarmUg. 219): *Verbovec*.

Névrendszertani érvek alapján elsődlegesnek a pataknevet tarthatjuk, amely szláv jövevénynév. Ez a *vrba* 'fűz' fanévnek szláv *-vrbь* képzős származéka, a magyarba egy szláv **Vrbovce*-féle helynév kerülhetett be, amely hangrendi kiegyenlítődéssel alakult (FNESz. *Verböc*, Sz. 538, TÓTH V. 2001: 158). Az összsláv közszó valamennyi szláv nyelv helynévi származékai között előfordul, pl. ukr. *Берічка* hn., or. *Беріовка* hn. (ŠMILAUER 1970: 195). A településnév a víznévből metonimikus névadással keletkezett másodlagosan. Az első előfordulásban a szó eleji mássalhangzó-torlódás még nem oldódott fel, ennek ellenére hangrendje miatt a névalak magyar névhasználókhoz köthető.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 18*. München, 1985.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- Dávid = DÁVID ZOLTÁN, *Az 1598. évi házösszeírás*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Bp., 2001.
- DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2). Bővített kiadás*. In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003. május.
- DocVal. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. Bp., 1941.

- EH. = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II*. Csíkszereda, 2003.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. In: Arcanum Adatbázis Kft. *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0*. CD-ROM, 2005. május.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Görög = *Magyar Átlás az az magyar, horvát, és tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös tábláji*. Közre bocsátotta: GÖRÖG, folytatta és végezte MÁRTON JÓ'SEF. Viennae, 1802–1811.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- Hnt. 1873, 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902, 1907, 1913, 1926, 1933, 1937, 1941–44, 1942, 1944 = Magyarország helységnévtára a megfelelő évből. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- K1 = *Tiszakeresztúr kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4992. 1852.
- K2 = *Alsósárad kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4431. 1865.
- K3 = *Csepe kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4289. 1865.
- K4 = *Csoma kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4134. 1865.
- K5 = *Egres kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 3034. 1865.
- K6 = *Fancsika kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 3964. 1865.
- K7 = *Felsősárad kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4642. 1865.
- K8 = *Fertőszalmás kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 1679. 1865.
- K9 = *Karácshalva kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 2061. 1865.

- K10 = *Nagycsongova kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 4547. 1865.
- K11 = *Nagykomját kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 571. 1865.
- K12 = *Ölyvös kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 4557. 1865.
- K13 = *Fertősalmás kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 1678. 1854.
- K14 = *Salánk kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 4305. 1865.
- K15 = *Szőlősvégardó kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 3249. 1865.
- K16 = *Verbőc kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 589. 1865.
- K17 = *Akli kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 4424. 186[5].
- K18 = *Feketepatak kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 4181. 1878.
- K19 = *Nagyszőlős kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 3751. 1880.
- K20 = *Nagyszőlős kataszteri térképe*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1on. No. 3750. 1864.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezte GÉRESI KÁLMÁN. Bp., 1882–1897.
- Kat1 = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85*. In: Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- Kat2 = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. In: Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- Kat3 = *A harmadik katonai felmérés. 1872–84*. In: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára (1353 színes szelvény).
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1997), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 199–211.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000), *Magyarország népei a XI. században*. Újra-kiadása KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2003), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. In: KNEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp. 59–114.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–44/2001), *Kelet-Magyarország helynevei*. Újra-kiadása KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp.

- KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003), A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Bp. 255–349.
- KOCÁN BÉLA (2004), Aklihegy helynevei. *NÉ.* 26: 101–5.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- L1 = *Feketepatak határjárása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. 1295/812.
- L2 = *Alsósárad birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4427. 1865.
- L3 = *Salánk birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4301. 1865.
- L4 = *Fertősármás határleírása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 1681. 1876.
- L5 = *Kiscsongova határleírása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4484. 1899.
- L6 = *Királyháza határleírása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 2057. 1851.
- L7 = *Tiszakeresztúr határleírása*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 3110. 1875.
- L8 = *Csepe birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4285. 1865.
- L9 = *Csepe jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4290. 1864.
- L10 = *Csepe jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4290. 1931.
- L11 = *Fancsika jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 3960. 1864.
- L12 = *Felsősárad jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4642. 1882.
- L13 = *Nagycsongova jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4548. 1864.
- L14 = *Nagykomját jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 572. 1864.
- L15 = *Ölyvös jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4559. 1864.
- L16 = *Salánk jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 4307. 1864.
- L17 = *Verbőc jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 590. 1864.
- L18 = *Fertősármás birtokrészleti jegyzőkönyve*. Kárpátaljai Állami Levéltár. 125Φ/1оп. No. 1674. 1865.
- Lex. = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapestini, 1920.
- Lipszky, Mappa = *Mappa Transilvaniae et Partium regni hungariae repertoriumque locorum objectorum*. Erdély és a részek térképe és helységnévtára. Készült LIPSZKY JÁNOS 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. HERNER JÁNOS. Szeged, 1987.

- Lipszky, Rep. = LIPSZKY JÁNOS, *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810). Lipszky Digitalis*. In: Arcanum Adatbázis Kft., DVD-ROM, 2005.
- MELICH JÁNOS (1907), A -va végű folyónevekről. *MNy.* 3: 47.
- Mező, Patr. = MEZŐ ANDRÁS, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp., 2003.
- MIKESY SÁNDOR (1947), Borzsova. *MNy.* 43: 55–6.
- Németh P. = NÉMETH PÉTER, *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.
- NYÍRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimológikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- Oklsz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- Ortvay, Vízr. = ORTVAY TIVADAR, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I–II*. Bp., 1882.
- P. = MIZSER LAJOS, *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helységnévtárában*. Nyíregyháza, 1999.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
- Sz. = SZABÓ ISTVÁN, *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1*. Bp., 1937.
- Szirmay = SZIRMAY, ANTONIUS, *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Pestini, 1805.
- SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. 2. kiadás. Bp., 1974.
- T1 = Görög 2b; Pest. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1848.
- T2 = Janssonius 3a; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1636.
- T3 = Mercator 1a; Duisburg. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1585.
- T4 = Speed 1b; London. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1662.
- T5 = Visscher 2a; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1700.
- T6 = Wolf 1b; Augsburg. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1760.
- T7 = Blaeu 4; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1664.
- T8 = Ram 1; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1690.
- T9 = Wit 2a; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., ?1680.
- T10 = Pitt 2a; Amsterdam. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., 1683.
- T11 = Seutter 4b; Augsburg. In: *Atlas Hungaricus 1528–1850*. CD1/2. Bp., ?1745.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.

- UC. = *Urbáriumok és összeírások a magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones). Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban.* In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2004. március.
- Z. = *A zichi és vásnokeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

1. térkép. Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településnevei
a szláv eredetű makro- és mikrotoponimákkal (utóbbiak félkövér kiemeléssel)

Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs

Egy mikrotáj történeti helynévanyaga

Vasvár keleti határa az Árpád-korban

1. Györffy György halála után a korábbinál is reménytelenebb helyzetbe került a Vas megyei középkorkutatás, az ábécé végén álló megye történeti földrajzának elkészülte a bizonytalan távoli jövőbe tolódott ki. Magunk — mint régész-történész kutatópáros — a vasvári múzeum munkatársaiként a Magyar Millennium megyei ünnepségsorozathoz kapcsolódva indítottunk el egy hosszú távú kutatási programot, amelynek célja a középkori vármegye történetének feldolgozása. Ez a munka elképzelhetetlen a történeti földrajz nélkül, így a kutatás megalapozásaként elsőként ennek elkészítésére kellett vállalkoznunk. Az MTA Történettudományi Intézetének Középkori Osztályával együttműködve, Györffy György kéziratok hagyatékára támaszkodva fogtunk bele a munkába. Első lépésként egy kisebb mintaterület komplex feltárását végeztük el, aminek leginkább az volt a célja, hogy menet közben kidolgozzuk saját munkamódszerünket. Az alábbiakban ennek a munkának az — elsősorban történeti névtani vonatkozású — eredményeit mutatjuk be.

2. Mintaterületként egy általunk jól ismert és a megye korai története szempontjából is fontos mikrotájat választottunk ki: Vasvár, az egykori megyeközpont közvetlen környékét. Mivel a város körül több tájtípus található, és a birtokviszonyok is elég változatosak, ezért igyekeztünk egy viszonylag zárt, egységes területet kijelölni. Erre legalkalmasabbnak a Sár-víz medencéje mutatkozott, amely Vasvárral átellenben, a Vasi-Hegyhát déli oldalában hosszan terül el. Alaposabb vizsgálódásokhoz azonban még ez a terület is nagynak mutatkozott, így a medence keleti felét választottuk, amelyet markáns határvonal, egy mesterséges építmény, az ún. Vasvári-sánc választ el a medence többi részétől. A határvonal történeti szempontból különös jelentőséggel bír, hiszen a Vasvári-sánc a korai magyar határvédelem egyik belső vonala volt (KISS-TÓTH 1987), s így a közvetlenül mögötte fekvő terület is stratégiai jelentőséggel bírt.

2.1. Maga a mikrotáj — mesterséges határáról függetlenül is — zárt természetföldrajzi egység, lényegében egy vízgyűjtőterület, melynek vizeit a Sió-Verona — középkori nevén Vér vize — patak gyűjti össze, és vezeti bele a Sár-vízbe. A terület határa északon és keleten a Hegyhát vízválasztója, délen pedig maga a Sár-víz, illetve annak területünk határán délnek forduló keskeny, mocsaras völ-

gye. A mintegy száz négyzetkilométernyi területen ma Vasvár egy kisebb része — az egykori Szentmihályfalva — mellett négy falu: Oszkó, Olaszfa, Pácsony és Győrvár található. A 13. században ez még további négy nagyobb birtokot (Kozmafa, Karakó, Szarakad, Lapsa), összességében pedig mintegy tizenöt kisebb-nagyobb birtokrészt foglalt magában.

2.2. A vizsgált terület forrásadottságai viszonylag jónak mondhatók, hiszen két fő birtokosa a vasvári káptalan és a Nádasd nemzetség különböző családjai után gazdag okleveles anyag maradt fenn, amely jórészt publikálva is van (VSz., UB., RVK.). Tovább javította ezeket a kedvező adottságokat egy szerencsés véletlen is: Györffy György kéziratos hagyatékából előkerült annak a Győrvár és Dobra cseréjéről szóló 1266. évi — eddig csak tartalmi átiratban ismert — oklevélnek a teljes szövege, amely a környék legrészletesebb határjárását tartalmazza.¹ Ez a határjárás lényegében a mikrotáj történeti földrajzának kulcsát adta a kezünkbe.

2.3. A kedvező forrásadottságoknak köszönhetően feldolgozások tekintetében is jól áll a terület, és birtoktörténetét — legalább vázlatos szinten — megfelelően ismerjük. A vasvári káptalan első birtokrészét, a későbbi Szentmihályfalvát még III. Béla idején kapta, aztán ezt a birtokot bővítette több lépcsőben Pácsony, Lapsa és Olaszka birtokokkal, a 13. század végére nagy kiterjedésű, összefüggő birtoktestet hozva létre vidékünkön (SILL 1977).

Oszkó, a legnagyobb határral rendelkező birtok oklevelekkel igazolhatóan a 13. század végén a Nádasd nemzetség kezén volt, de a nemzetség itteni birtoklása minden bizonnyal jóval korábbi időkre nyúlik vissza. A század végén a nemzetség oszkóinak is nevezett ága — Ítemer fia Péter és gyermekei — vásárlásokkal és cserékkel igyekezett megszerezni magának a birtok nagy részét, ebből jött létre a — középkorban Hosszú- vagy Egyházasoszkónak nevezett — későbbi Felsőoszkó. A birtok kisebb része a nemzetség másik ágának, a Nádasdi családnak a kezén maradt, ebből alakult ki a — középkorban Átaloszkónak nevezett — későbbi Alsóoszkó (KARÁCSONYI 1995: 841–52).

Győrvárt mint királynői birtokot 1266-ban IV. Béla király cserélte el a szentgotthárdi apátsággal Dobra földjéért, a falu ettől kezdve a középkor végéig az apátság birtokában maradt (KALÁSZ 1932: 144–5).

Van néhány kisebb birtok a területen, amelynek pontos helymeghatározásával vagy birtoktörténetével még adós maradt a kutatás: ilyen Szarakad, Karakó, Márkusföldre, Kozmafa; de olyan birtokrészek elkülönítése sem volt egyértelmű, mint Lakpácsony és Várnépepácsony. A mikrotáj vázlatos történeti földrajzának megrajzolására — részben ezen kérdések tisztázásával — már nagyrészt a jelen kutatás eredményeire támaszkodva került sor (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2002: 29–36).

¹ Az okleves és helynévi adatokat ld. az Adattár megfelelő címszavánál.

3. Feltáró munkánk komplexitása abban rejlik, hogy az okleveles adatok mellett igyekeztünk maximális módon felhasználni a 18–19. századi kézíratos térképek adatait, a helynévgyűjtések anyagát és a régészeti terepbejárások során tett megfigyeléseket. A munka menete a következő volt: 1. Modern 1:10 000 méretarányú térképen rögzítettük a kézíratos térképek adatait, mindenekelőtt a vízrajzot, úthálózatot, birtokhatárokat és a fontosabb dűlőneveket. 2. A helynévi adatokat összevetettük és szükség esetén kiegészítettük a helynévgyűjtések és a modern térképek névanyagával. 3. Az általunk készített térképen megpróbáltuk azonosítani a középkori határjárások vonalát. 4. A terepen is bejártuk a határjárások nyomvonalát, és pontosítottuk a térképet. (A terepbejárások során az elpusztult települések nyomát is megpróbáltuk felkutatni.) 5. Az adatok összegzéseként elkészítettük a történeti földrajz és a helynévtár névcikkeit, megrajzoltuk a hozzájuk kapcsolódó térképeket.

4. A kutatás számos eredményt hozott a régészet, a történettudomány és a történeti névtan vonatkozásában. A régészeti és történeti eredményekre itt csak röviden utalunk, azokat külön tanulmányban szeretnénk részletesen kifejteni. A történeti névtan területére vonatkozó megfigyeléseinket is csak vázlatosan foglaljuk össze, most elsősorban a névanyag publikálását tűztük ki célul; annak részletes feldolgozását már névtanos szakemberrel közösen szeretnénk elvégezni.

4.1. Régészeti szempontból a legfontosabb eredménynek — amellet, hogy számos régészeti objektumot azonosítottunk a területen — azt tartjuk, hogy több oklevelesen jól adatolható településnyomot (pl. Lapsa, Lakpácsony) azonosítottunk, tehát az itt előkerült cseréptöredékek datálásához a történeti adatok nyújthatnak támpontot. Ez komoly segítséget jelenthet a Nyugat-Dunántúl bizonytalan Árpád-kori cserépkronológiájának pontosításához.

4.2. Történeti szempontból a legfontosabb eredménynek — a mikrotáj részletes történeti földrajzának megrajzolása mellett — azt tartjuk, hogy a kutatás révén némi bepillantást nyerhettünk az okleveles kor előtti birtokviszonyokba is. Erre a legjobb példa Győrvár esete. Ezt a települést a már említett 1266. évi adat alapján királynői birtokként könyvelték el, most pedig — egy a munka során pontosan behatárolt okleveles adat révén (hogy tudniillik a Pácsony 1224. évi határjárásában említett „Márton comes határa” Győrvárra, illetve annak egy részére vonatkozik) — kiderült, hogy a tatárjárás előtt magánbirtok volt, sőt — egy helynévi adat (a győrvári *Hencse-dűlő*) alapján — feltehető, hogy az volt már a 12. század végén is. Az egymásba kapcsolódó történeti és helynévi adatok tehát új távlatot nyitottak Győrvár történetében.

4.3. A történeti névtant illető megfigyeléseink három fő probléma körül összpontosulnak: az egyik az okleveles anyag mellett az élő, illetve helynévgyűjtésekben és a térképeken dokumentált (modern) helynévanyag felhasználhatósága

az Árpád-korra vonatkozóan; a másik a helynevek kronológiájának kérdése; a harmadik pedig a történeti adatok és az etimológia kapcsolata.

4.3.1. A modern helynévanyagot a történeti névtan nyelvész kutatói általában a történeti nevek azonosításához vagy párhuzamok, analógiák adatolására szokták felhasználni; a történészek sokkal szabadabban kezelik ezt az anyagot, sok esetben komoly bizonyító erőt tulajdonítva neki. Magunk elsősorban olyan, sejtetően személynévi eredetű helyneveket kerestünk, amelyekkel az Árpád-korra vonatkozó forrásbázisunk bővíthető. Természetesen ez a kísérlet erősen szubjektív alapokon nyugszik (bár mondhatnánk azt is, hogy eddigi tapasztalatainkra épülő intuíciónk szolgáltatotta ehhez az alapot), de hogy mégis eredményes, azt két helynév is bizonyítja: az egyikről közvetlen okleveles adatok igazolják Árpád-kori eredetét, a másik esetében ugyanez közvetett adatokkal bizonyítható.

A *Csoma* dülönév Oszkó nyugati határában több változatban is ismert, és viszonylag nagy területet fed le. A helynév első írásos említése 18. századi peres iratokban fordul elő. Már a kutatás kezdetén ismert volt számunkra, hogy a faluban birtokos Nádasd nemzetségnek a 13. század végén volt egy *Csama* ~ *Csoma* nevű tagja (KARÁCSONYI 1995: 850–2). Az adatok összegyűjtése során kiderült, hogy Csoma birtoka több-kevesebb pontossággal be is határolható: egy 1291-ben kelt határjáró oklevél ugyanis megemlíti Csoma földjeit. A határjárásból annyi kiderül, hogy a birtokrész Oszkó nyugati felére esik, tehát a mai *Csoma-dűlő* környékére. Az okleveles adatokból azt is megtudjuk, hogy Csoma fia Márton 1298-ban eladta itteni birtokát, és így a család a továbbiakban nem birtokolt Oszkón. A helynév tehát 1298 előtt keletkezett, és vagy az általunk ismert Csomától származik, vagy az ő egyik, azonos nevű felmenőjétől (Csomáról egyelőre annyit tudunk, hogy a nemzetség mákfai ágához tartozott, közvetlen hozzátartozói közül csak gyermekeit, Mártont és Borsot ismerjük, akiknek feltehetően nem volt fiúgyermekük, így velük a család a 14. század elején ki is halt; ld. UB. II, 278–9, 321, 332).

A győrvári *Hencse* dülönévre már a történeti eredmények kapcsán utaltunk. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a helynév is hasonló jellegzetességeket mutat, mint a Csoma név: viszonylag nagy területet jelöl, több névváltozatban is él, és nagyon stabil helynév: a legkorábbi kéziratok térképektől a kataszteri térképeken és iratokon át napjainkig ismert; középkori említése viszont nincs, sőt ebben az esetben *Hencse* nevű birtokosra sincs közvetlen adatunk. Itt a véletlen adta kezünkbe a megoldást.

A mikrotáj történeti földrajzának feldolgozásával párhuzamosan készítettünk el egy tanulmányt a megye nyugati részén a gyepű felbomlásával kialakuló nagybirtokokról (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006). A legkorábbi határjárások és összeírások számbavétele során jutottunk el a szentgotthárdi apátság 1198. évi birtokösszeírásához, ahol az adományozók között együtt szerepel Dénes és

Hencse ispán (*comes Dionisius ... Henche comes*, UB. I, 32–3), akik ugyanazon prédiumon tettek adományokat, tehát minden bizonnyal rokonok voltak. A vasvári káptalan 1217. évi birtokösszeírásából tudjuk, hogy a Győrvárral szomszédos Pácsony birtok egy része (Lakpácsony) is egy bizonyos Dénes ispán adományából származik (amelyet ezért egy alkalommal *Déneslaka* néven is említenek: 1377: *Dyenuslaka*, RVK. 166, 167). A két adomány közel egy időre esik (a szentgotthárdi 1198 előttre, a vasvári 1217 előttre datálható), így nem lehet véletlen a két név egymás melletti szereplése. Ezt erősíti az a tény is, hogy a *Hencse* név viszonylag ritkának mondható, az „Árpád-kori személynévtár” is csak néhány ide kapcsolható adatot hoz (ezek egy része az általunk azonosított személyre, illetve ennek egyik közvetlen leszármazójára vonatkozik, továbbá szerepel még néhány adat tipikusan német nyelvi környezetből, ld. ÁSz. 376–7).

A *Hencse* név egyediségének köszönhetően sikerült azonosítani a személyeket, akik nagy valószínűséggel nem mások, mint a Héder nemzetség alapítóinak, Hédernek és Wolfernek a fiai, tehát Hencse és Dénes unokatestvérek (az összegyűlt adatok alapján a nemzetség családfáját pontosítani kell, erre azonban itt nem térünk ki). Hencsét a genealógiai irodalom *Aenz ~ Hencz* néven ismeri (KARÁCSONYI 1995: 597–617), ennek magyaros alakja a *Hencse*. Hogy az azonosítás nem légből kapott, azt a helynévi adatok is alátámasztják: bizonyára ugyancsak nem véletlen, hogy a nemzetség nevét őrző — és az Árpád-korban igazolhatóan a nemzetség birtokában lévő — Somogy megyei Hedrehely közelében is feltűnik a *Hencse* helynév (ld. Cs. 2: 577, 612).

A *Csoma* és a *Hencse* helynév tehát kétségtelenül a mikrotáj Árpád-kori névanyagához tartozik. De vannak további nevek is, amelyekről sejthető, hogy ugyancsak ehhez a réteghez tartoznak. Ilyen mindenekelőtt a *Sámogy ~ Zámogy* dúlónév Pácsony és Olaszfa területén (*Sámogy*: VMFN. 221/64, 65, 70, 73; 222/116; 224/73; *Zámogy*: VMFN. 222/95, 99, 100, 102, 110), amelyről egyelőre nehéz eldönteni, hogy egy név két variánsa lehet-e, vagy esetleg egy helynév-, illetve személynévpár (vö. *Sumudi*, *Zamudi*, *Semudi*, *Somudi*, ÁSz. 691). Ebbe a körbe tartozhat még az olaszfai *Csorma* (VMFN. 222/119, 121, 122, 123, 124) és az oszkói *Csepe-völgye* (VMFN. 216/103, 109) helynév is. Külön figyelmet érdemel a győrvári *Boda-vár*, illetve *Boda-hídja* (VMFN. 224/45, 54) helynév, amelyek személynévi tagjáról nem feltétlenül gondolnánk, hogy Árpád-kori eredetű, egy fontos momentum azonban mégis erre utalhat. Győrvár és Hegyhátszentpéter határán, közvetlenül a Vasvári-sánc tövében egy forrás környékére (amelyhez egy elsüllyedt várról szóló helyi hagyomány is kapcsolódik) vonatkoznak a nevek, ahol terepbejárásaink során egy nagyobb kiterjedésű Árpád-kori falu maradványait sikerült megfigyelni. A falu nem illik bele a mikrotáj általunk ismert 13. század végi településszerkezetébe, azonosításában és pontos datálásában fontos szerepet játszhat a helynév, ami azonban még további kutatásokat igényel.

4.3.2. A helynevek kronológiájának meghatározása kutatásunk egyik kulcskérdése volt, hiszen munkánk jellegéből adódóan elsősorban történeti forrásként kívántuk hasznosítani a mikrotáj névanyagát.

Közvetlen történeti adatokkal egyetlen helynévi réteg korát sikerült pontosabban behatárolni, ezek az írott forrásokban is szereplő személyek nevéből keletkezett helynevek. Mivel a források a 13. század végétől állnak nagyobb számban rendelkezésünkre, ez a réteg a 13–14. század fordulójára datálódik: a *Márkusföldé*-nek nevet adó Halastói vagy Oszkói Márkus 1269–1292 között szerepel a forrásokban, a *Csoma* dűlő névadójáról már említettük, hogy a rá vonatkozó egyetlen adat 1291-ből származik, 1293-tól már csak fiai szerepelnek, *Kozmafalva* névadójának, Oszkói Kozmának a fiait pedig 1334-ben említik egy oklevélben, de maga Kozma is feltűnik még 1340-ben (ha ez az adat nem téves, akkor Kozma egy emberöltővel később élt Márkusnál és Csománál).

Figyelmet érdemel, hogy ezek a nevek kivétel nélkül a Nádasd nemzetség oszkói birtokának területére vonatkoznak, kialakulásuk pedig egybeesik a nemzetségi birtok felosztásával, tehát egyidősek a birtok törzsének két részre bomlásával, Általoszkó (Alsóoszkó) és Hosszúoszkó (Felsőoszkó) kialakulásával. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a nevek végleges alakja már ebben a korban rögzült volna, csupán arra utal, hogy a névadás mögött rejlő motiváció a 13–14. század fordulójának birtoktörténetében gyökerezik. Ezt jól mutatják az első említések adatai: *Általoszkó* (1340), *Hosszúoszkó* (1355), *Márkusfölde* (1394), *Kozmafalva* (1417), *Csoma* (18. sz., ez a név azonban kivételnek számít, mivel már a 13. században elvesztette birtokjogi jelentőségét, így okleveles rögzítése nem volt indokolt).

Történeti névtani szempontból talán nem érdektelen felhívni a figyelmet arra, hogy itt egyazon korban élt személyek nevéből képződtek különböző módon (puszta személynévből, *-falva*, illetve *-földe* utótaggal) helynevek, ami arra figyelmeztet, hogy a helyneveknek csupán a képzés módja szerint történő kronologizálása nem célravezető. (A fenti adatsorból levonható következtetéseket még tovább sarkítja az a momentum, hogy a Márkusföldének nevet adó Márkus másik birtokának, a közeli Halastónak közvetlen szomszédságában egy kicsi település a mai napig a puszta személynévből való *Márkus* nevet viseli, vö. ZMFN. 4/1.)

Feltételezésünk szerint ennél a helynévi rétegnél korábbinak kell lenniük azoknak a személynévi eredetű helyneveknek, amelyek névadójára vontakozóan már nem rendelkezünk közvetlen forrásokkal. Ezt a feltevésünket támasztották alá a Hencse helynévvel kapcsolatos eredményeink. Ebbe a helynévi körbe tartozik a már említett *Boda*, *Csepe*, *Csorma*, *Sámogy* ~ *Zámogy* mellett az egyes oklevelesen is adatolt helynevekben rejlő személynevek, mint a *Márkuszgáta*, *Se-ludgáta* (vö. *Sileu*, *Silleu*, ÁSz. 715, mint halásznév is), *Gubese* útja (vö. *Gebse*, *Guebsa*, ÁSz. 326); de ide tartoznak a településnevekben feltételezhető további

személynevek, mindenekelőtt a *Pácsony* névben sejthető *Pács* személynév (ld. erről bővebben az etimológiai résznél), a Győrvár név alapját képező *Győr* személynév és a korszakunkban víznévként feltűnő *Kalocsa* is. Ezek a nevek legalább a 13. század első feléig vagy a 12–13. század fordulójáig mehetnek vissza, de akár 11. századi személyek is rejtőzhetnek mögöttük. Azonosításukra természetesen nagyon kicsi az esély, de egy-egy hozzájuk kapcsolható család- vagy birtoktörténeti adat újabb részleteket tárhat fel a mikrotáj mikrotörténetében.

Mintaterületünkön teljes egészében hiányoznak az ún. korai helynevek: nincsenek törzs- vagy vezérneves helynevek, és nincsenek a népesség etnikumára vagy foglalkozására utaló nevek sem. Hogy ez részben a véletlennek — és a mintaterület kis méretének — köszönhető, az mutatja, hogy a mikrotáj közvetlen határán két népnévi helynév is feltűnik: délen a Sár-víz völgyében *Németi* (1255: *Nempti*, KritJegyz. 1058, ma Gösfá), északkeleten pedig az erdős dombhát túloldalán *Csehi* (1217: *Ceeh*, UB. I, 73, ma Csehi és Csehimindszent). A két adat, ha mást nem is, de azt kétségtelenül jelzi, hogy vidékünk a kora Árpád-korban rendkívül színes etnikai képet mutathatott (ezt a képet még tovább tarkítják a közeli Zala-völgyben sűrűn felbukkanó olasz-vallon nyomok, ld. alább az etimológiai résznél), így területünk szláv eredetű földrajzi neveinek (*Oszkó*, *Olaszka*, *Karakó*) sincs abszolút kronológiai értéke, nem tartoznak feltétlenül a magyar megtelepedés előtti szláv szubsztrátumhoz.

Mindezek után időrendi támpontként nem marad más számunkra, mint a természeti nevek, bár ezeknek szokás legkevesbé kronológiai értéket tulajdonítani. Esetünkben azonban legalább egy olyan név van, amely alkalmas erre, ez a *Sár* víznév (1236: ad aquam *Sar*, UB. III, 257) és a belőle származó település- (1230: villa *Saar*, UB. I, 125) és területnév (1233: terra eorum nomine *Sar*, UB. I, 153).

Bevezetőnkben említettük, hogy mintaterületünk a Vasi-Hegyhát oldalában nyugat-keleti irányba folyó Sár-víz patak medencéjének részét képezi. A medencét a Vasvári-sánc osztja egy nyugati és egy keleti részre (ez utóbbi az általunk vizsgált terület), és ehhez harmadik egységként csatlakozik a medence délkeleti csücskében derékszögben délnek forduló patak völgye. Az Árpád-korban mind a medence nyugati felére (ma Hegyhátszentpéter, Andrásfa, Petőmihályfa), mind pedig a patak völgy felső, a medencével érintkező szakaszára (ma Lakhegy, Gösfá, Vasboldogasszony) egyaránt használták a *Sár* nevet,² területünkön azonban — eltekintve magának a pataknak a nevéől, amely Győrvár 1266. évi határjárásában szerepel — nem fordul elő a *Sár* név.

² Az 1236: predium ... *Sar* (UB. III, 257) például egyértelműen Hegyhátszentpéter–Petőmihályfa területére lokalizálható, az 1265: terra *Sar* (UB. I, 320) pedig Gösfá–Lakhegy területére (a további adatokat ld. Cs. 2: 791).

Korábbi kutatásainkból egyértelművé vált számunkra, hogy a korai (11–12. századi) birtokok egy része vízgyűjtő területenként szerveződött, nevüket a folyóvízről vették, sőt központi településük is — amely nem feltétlenül a víz mentén feküdt — ezt a nevet viselte.³ Kézenfekvő tehát, hogy esetünkben is eredetileg a medence egésze egy birtoktestet alkotott, és a *Sár* nevet viselte. Területünk akkor szakadt ki ebből az egységes birtoktestből, amikor a Vasvári-sánc felépült: ezt a történeti kutatás a 10. század második felére teszi (KISS-TÓTH 1987). A *Sár* név használata tehát az ezt megelőző időszakra nyúlik vissza, az a név pedig, amely területünkön a *Sár* helyébe lépett, közvetlenül ez után alakulhatott ki.

Létezett-e azonban olyan név, amely mintaterületünk egészét jelölte, egyáltalán lehetett-e valamikor egységes birtoktömb a vizsgált terület? Véleményünk szerint igen. A bevezetőben említettük, hogy egyik határának mesterséges volta ellenére is zárt természetföldrajzi egységről, egy kisebb vízgyűjtőről van szó, amelyet a sánc felépítése után feltehetően még egy ideig egységként kezeltek, és egységesen neveztek meg (az egységként való kezelést többek között stratégiai szempontok is indokolhatták, az egységes elnevezést pedig az újonnan kialakult területi egység esetében természetes módon fennálló megnevezési kényszer is magyarázhatja).

Arra a kérdésre, hogy mi lehetett ez az elnevezés, természetesen csak találgathatjuk a választ. Az általunk ismert nevek közül kettő jöhet számításba, az egyik a terület legnagyobb kiterjedésű — és egyben legkorábbi adatolt — birtoka, *Oszkó*, a másik a legszövevényesebb határral rendelkező birtok, *Győrvár*. Azt, hogy mi ez utóbbit javasoljuk megoldásként, elsősorban az indokolja, hogy ennek a birtoknak a határa a mikrotáj négy — három természetes és egy mesterséges — határvonala közül hárommal: a Vasvári-sánccal, a *Sár-víz* patakkal és a Hegyhát keleti vízválasztójával egybeesik. Természetesen sokat nyom a latban az is, hogy a birtok 1266. évi határjárása szerint határa több olyan birtoktestet fog közre (Szarakad, Karakó, Pácsony), amelyek ekkor már más birtokos kezén vannak, de láthatóan Győrvár területéből szakadtak ki; ezt a feltételezést erősíti az a tény is, hogy a 13. század közepén messze Győrvár határától, Olaszkától északra is feltűnik a *Győr* név (1258: terra *Geur*).

A fentiek alapján a következőképpen képzeljük el a mikrotáj birtokszerkezetének és vele párhuzamosan (birtok)névrendszerének kialakulását. 1. A Vasvári-sánc felépülésével területünk kiszakadt *Sár* birtok területéből, és a 10–11. század fordulóján a *Győr* nevet kapta. 2. A közvetlen katonai fenyegetés megszűntével művelés alá vonták a mezőgazdaságilag hasznosítható területeket, azaz a patak völgyeket, amelyekből kialakultak az egyes birtokok magjai: a leendő *Oszkó*, *Olaszka*, *Karakó*, *Szarakad*, *Pácsony*, *Lapsa* és maga a szűkebb értelemben

³ Vö. 1208: terram nomine *Lyndwa* (UB. I, 55–6), a későbbi felsőlendvai uradalom; 1213: terram de *Dobra* (UB. I, 64–5), a későbbi dobrai uradalom (KISS-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006).

vett Győr(vár). Természetesen ezek a nevek nem feltétlenül származnak ebből a korból, de bizonyára vannak köztük ilyenek is (pl. a szláv nevek utalhatnak a folyamattal párhuzamosan lezajlott telepítésre). 3. Területünk a 11–12. században bizonyára a közeli vasvári várhoz tartozott mint várföld, amelyet várnépek műveltek. A 13. század elé datálható személyneves helynevek őrizhetik azoknak a várjobbágy családoknak, illetve családfőknek a nevét, akik a birtokok használati jogát élvezték (ilyennek tartjuk mindenekelőtt az 1217 előttre datálható *Pács* névben rejlő *Pács* személynevet, de ide soroljuk — megint csak intuíciónkra hivatkozva — a *Sámog*y névben sejthető *Sámu(el)* személynevet is). 4. A 12. század második felétől indult meg és egy bő évszázadig tartott a terület eladományozása, melynek eredményeként egyrészt rögzültek az előző korszak birtoknevei, másrészt sok esetben — az eladományozás folyamatának megfelelően — megkettőződtek a nevek (a legtipikusabb példa: *Lakpács*ony és *Várnépepács*ony, de hasonló elkülönülésre — magánbirtok és várföld — utal a *Lukiszarakad* ~ *Nagyszarakad* névpár, és megkülönböztető előtagja lehetett egykor a két *Lapsá*-nak is, melyek közül az egyik már 1217 előtt a vasvári káptalan birtokába került, a másik pedig egészen 1254-ig várföld maradt). A folyamat részeként új mikronevek is létrejöttek, amelyek a nemzetségi vagy a nagycsaládi birtokon belül az egyes családtagokra utalnak (pl. *Hencse* és *Csoma*). 5. A 13. század folyamán — a 14. század első évtizedeivel bezárólag — két ellentétes irányú folyamat játszódott le: egyrészt az előző korszakban szétdarabolódott kisebb birtokrészek egyesültek, s ezzel funkciójukat veszítették a megkülönböztető előtagok (pl. *Lakpács*ony ~ *Várnépepács*ony: *Pács*ony), másrészt a nagyobb méretű nemzetségi, illetve nagycsaládi birtokok felosztódtak, és az egyes birtokrészek megkülönböztető előtagot vagy új nevet kaptak (pl. *Oszkó*: *Általoszkó* ~ *Hosszúoszkó* ~ *Kozmafalva* ~ *Márkusfö*lde, de ilyen *Olaszka* esete is, ahol egy 13. századi birtokosztály képezi a későbbi *Nagyolaszka* és a káptalani *Olaszka* elkülönülésének alapját).

A folyamat eredményeként a 14. század elejére létrejött az a település- és birtoknévrendszer, amely a középkoron és újkoron át egészen a 19–20. századig fennmaradt, lényeges változást már csak a modern közigazgatási- és helynévrendezés hozott benne. A középkorban és a kora újkorban legfeljebb a nevek előtagjai változtak (ld. pl. *Hosszú*-, *Egyház*as-, majd *Felső*oszkó), de legkésőbb a 17–18. századra ezek is állandósultak; az alaptagok azonban változatlanul élnek mind a mai napig (*Olaszfa* élő nyelvi alakja ma is *Oloszka*). Ezekben az alaptagokban csak rendkívüli esetekben történt változás. Ilyen *Szarakad* esete, ahol egy 14. századi birtokper után — mondhatni „adminisztratív úton” — cserélték le az addigi nevet a korábban csak víznévként használatos *Kalocsa* névre (birtokjogi iratokban a *Szarakad* név a 14. század után már nem fordul elő, ettől függetlenül dűlőnévként — ha torzult formában is — napjainkig fennmaradt, ld. Adattár). Gyakoribb változás a nevek eltűnése, melynek oka leginkább a funk-

cióvesztés (pl. *Márkusfölde*, melynek birtokjogi különállása a 15. század elején megszűnt).

4.3.3. A helynevek etimológiája kapcsán csak óvatos észrevételeket tettünk (a *Csoma* és a *Hencse* helynév magyarázata annyira kézenfekvő, hogy azokat nem is kezeltük etimológiai problémaként), ezek feldolgozása a névtanos kollégákra vár. Korábbi, *Oszkó* nevének megfejtésére tett — eléggé reménytelen — kísérletünk (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1998, részletesebben ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2002: 22–8) tapasztalatai arra figyelmeztettek bennünket, hogy csak azokhoz a kérdésekhez szóljunk hozzá, ahol a történeti adatok segíthetik az etimológia megfejtését. Területünkön két olyan helynév van, melynek megfejtéséhez újabb adalékokkal szolgálhatunk, az egyik *Olaszka*, ahol közvetlen és közvetett adatok is előkerültek, a másik *Pácsony*, ahol inkább csak közvetett adatokat és analógiákat hozhatunk fel.

Olaszka nevét a korábbi kutatás — mind a névtani, mind a történeti — egyértelműen az *Olaszi*-típusú, azaz a neolatin népességre utaló helynevek körébe sorolta annyi megszorítással, hogy ebben az esetben szláv névadással van dolgunk (FNESz.), ami a történészeket arra készítette, hogy egyenesen Magyarország egyik legkorábbi vallon települését lássák benne (SZÉKELY 1972: 61). Az etimológiát látszólag a történeti adatok is alátámasztották, hiszen a vallon települések olyan jellegzetes ismérvei is ráillenek a falura, mint a királyi birtok (1340: possessionem domini regis *Noguluzka* vocate) és a Szent Miklós tiszteletére épült templom (1258: in medio ville *Vhuzka* secus terram ecclesie sancti Nicolai), sőt a közeli Zala-völgyből, a Kemendi vár környékéről további vallon adatok is — Olaszfalu, Ollár, Alibánfa — ismertek (PAIS 1964: 293).

Kutatásunk kezdetén mi is elfogadtuk ezt a feltevést, és bízunk benne, hogy a feltáró munka során további vallon nyomokra bukkanunk. A helynévi anyag összegyűjtése után azonban egyetlen olyan nevet sem találtunk, amely neolatin nyelvű népességre utalna (csupán a középkorból nem adatolható, de ma élő *Verna* víznév sejtetett ilyet), sőt a történeti adatok is egyre inkább a feltevés ellen vallottak. A királyi birtoklásról kiderült, hogy viszonylag későn és másodlagosan, a helyi birtokos család 14. század elején történt kihalása után jött létre. A helyi birtokosok viszont — Potacha fia Dénes unokái és Vida fiai — kétségtelenül a tatárjárás előttre vezették vissza itteni birtoklásukat, ami azt jelenti, hogy *Olaszka* viszonylag korán kiszakadt a királyi- vagy várbirtokból, ami erősen megkérdőjelezi a királyi hospes telepítés valószínűségét. Területünkön egyébként — a szabad birtokosok mellett — csak várnépekre utaló nyomok vannak, hospesek csupán Szentmihályfálván bukkannak fel (1217/1412: hospites eiusdem monasterii), ami azonban a megyeközpont városias településrészén nem számít rendkívülinek.⁴

⁴ BÁNDI ZSUZSANNA egy 14. század elejére datálható vasvári vonatkozású *villa Gallicorum* adatot Olaszkával hozott kapcsolatba (1987: 13), ami azonban nyilvánvaló tévedés, az adat Vasvár egyik részére, feltehetően az ekkor kialakuló Zsidóföldre utal (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2001: 75).

A helynév etimológiája tehát — szláv eredetének elfogadása mellett — egyértelműen felülvizsgálatra szorul, s mivel további történeti adatok nem remélhetők, segítséget csak a helynévi párhuzamok nyújthatnak. Magunk a legközelebbi párhuzamot Nyitra megyében találtuk meg, ahol Krakó (Krakóván) birtok határjárásaiban bukkan fel az *Olesca* ~ *Holuska* pataknév (Gy. 4: 328, 415–6). Bár a nevek összekapcsolását kissé bizonytalanná teszi az, hogy a víznév — ellentétben a Vas megyei helynévvel — minden bizonnyal *s*-sel hangzott, de a *Krakó* ~ *Karakó* névvel való együtt szereplése (az Olaszkával közvetlen szomszédos egyik birtok is a *Karakó* nevet viseli) mindenesetre elgondolkodtató.

Pácsony-t — *Oszkó*-val és *Karakó*-val együtt — már KNIEZSA ISTVÁN is (1938: 426) a szlávokra utaló Vasvár környéki „sűrűbb nyomok” között sorolta fel (Olaszkat bizonyára azért nem kapcsolta ide, mivel maga is a vallonokra utaló névmagyarozatot vallotta), és a név szláv eredetét a mai névtudomány is elfogadja (FNESz.). Míg azonban *Oszkó*, *Olaszka* és *Karakó* esetében — ha a bennük rejlő etimont nem is tudjuk minden esetben megfogni — legalább morfológiai szempontból egyértelmű, hogy szláv képzésű helynevek, addig ez *Pácsony*-ról közel sem mondható el. Ennek kapcsán felmerülő kételyeink a mikrotáj történeti földrajzának felvázolása során csak tovább erősödtek: *Oszkó*, *Olaszka* és *Karakó* ugyanis egy tömbben fekszik, és hasonló birtoktörténeti pályát futott be (viszonylag korán, nagyobb birtoktestként szakadtak ki a királyi- vagy várbirtokból), ellenben *Pácsony* ezen a tömbön kívül fekszik, és más utat járt be (két kisebb részletben, részben magánbirtokosi közvetítéssel került egyházi kézre), így elképzelhető, hogy neve a mikrotáj névrendszerének egy másik kronológiai rétegéhez tartozik.

A *Pácsony* név vizsgálatára azonban leginkább a vele szomszédos *Hencse* névvel kapcsolatos felfedezésünk szolgáltatott indokot, tudniillik igyekeztünk további személyneveket felkutatni a környező birtoknevekben. Vizsgálódásaink során (amelyek elsősorban a Héder nemzetség birtokaira és az országhatár menti területekre terjedtek ki) jutottunk el a szentgotthárdi apátság 1187. évi pápai birtokmegerősítéséhez, amely az apátság törzsbirtokait sorolja fel, köztük *Pacfalua* birtokot (UB. I, 28, sajnos az oklevél csak kivonatos formában, egy 18. századi forráskiadásból ismert; a későbbi adatok: 1350: *Bochfalua*, 1548: *Pachfalwa*, 1593: *Pathffalwa*, 1620: *Poczfalua*, KALÁSZ 1932: 134). A birtok a későbbi *Pócsfalua* ~ *Potschendorf* (ma Rosendorf, Ausztria) községnek felel meg, melynek nevében a *Pócs* vagy *Pács* személynév rejlik. A két földrajzi név között természetesen közvetlen kapcsolatot nem lehet kimutatni, hisz a szentgotthárdi apátsági birtok — miként társai: *Nagyfalva* (*Mochfalva*), *Badafalva*, *Gyanafalva* — feltehetően egyik első telepésének nevét őrzi; de arra ráirányítják a figyelmet, hogy kereshetünk személynevet is a *Pácsony* névben.

Földrajzi neveink között nem ritkák az olyan *-ny* végződésű alakok, amelyekben személynevek fedezhetők fel (pl. *Sótony* ~ *Solt*, *Ládony* ~ *Lád*), s bár a

névtani irodalom csak köznevek kapcsán veti fel az *-n ~ ny* helynévképző funkcióját (pl. *hárs: Harsány*), példáink alapján ez elképzelhető a személynevek esetében is (PÓCZOS 2001: 84–5, 147–8). A *Pács* és a *Pócs* személynevek viszonylag korai időszakból adathozhatók, és nem számítanak ritkának (ÁSz. 610, 642), így képezhetik az alapját egy ilyen típusú helynévnek.

Mint korábban utaltunk rá, személynévi eredetűnek tartjuk a *Sámogy* dülő nevét is, amely a két Pácsony (Várnépe- és Lakpácsony) között terül el. Ebben az esetben egy klasszikus — és talán archaikusnak is mondható — helynévképzővel van dolgunk, ami talán megerősíti előző feltevésünket, és megengedi azt a feltevést, hogy a két helynevet egy kronológiai rétegbe soroljuk.

5. A rövid áttekintésünkben megfogalmazottakat nem tekintjük végleges eredményeknek, inkább mint munkaanyagot tesszük közzé, számítva a történeti névtan művelőinek reakcióira. Célunk, hogy Vas vármegye esetében a történeti földrajz elkészítése és a korai helynévanyag feldolgozása párhuzamosan történjen, és így a rokon tudományágak egymás munkáját segítsék.

Maga az adattár sem lezárt egység, elsősorban a publikált anyagot és a Györffy-féle cédulák adatait tartalmazza. A Vas megyei Árpád-kori okleveles anyag teljes feltárásával — ha nem is jelentős mértékben — egyes címszavak még bővíthetnek. Nem volt lehetőségünk minden esetben az eredetivel egybevetni az oklevélkiadások olvasatait, így a jövőben ezek is pontosításra kerülhetnek még. Az Adattár közreadásánál a „Korai magyar helynévszótár” és „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza”-nak címszószerkezetét egyesítettük, az adatsornál a helynévszótár szempontjait követtük (tehát csak a helynévi adatokat — de azokat teljességre törekedve, beleértve a mikroneveket és a modern névanyagból visszakövetkeztethető korai neveket is — soroltuk fel), a leíró résznél pedig a történeti földrajzét (ismertettük valamennyi történeti adatot, azokat is amelyek nem tartalmaznak konkrét helynevet; a határjárások közlését itt nem tartottuk szükségesnek). Az Adattárban való tájékozódást térképek segítik, amelyek — az áttekinthetőség kedvéért — különválasztottuk a birtok- és településneveket, valamint a mikroneveket.

Adattár

[Árok] 'földsánc Vasvár és Győrvár között' 1217/1412: *super materiam magnam* (UB. I, 73), 1266/1270/1391: *per fossatum ... ad unum magnum fossatum* (DL. 42.500 = 91.981), 1334: *ad magnum fossatum* (VSz. 21: 443, 443–4).

1217-ben Szentmihályfalva északi határának kiindulópontjaként említik. 1266-ban mint Győrvár nyugati, 1334-ben pedig mint Szentmihályfalva nyugati határa szerepel.

Magyar nyelvű említése nem maradt fenn, az újkortól napjainkig *Római sánc* néven ismert. Eredeti nevét a középkori *Árok-köz* (1300 k.: *Aruckuz*, UB. II, 335–6) területnév (a sánctól nyugatra eső terület) és a vasvári *Árok-hegy*, a sánc kiindulási pontja és néhány további vasvári és hegyhátszentpéteri dűlőnév őrizte meg (VMFN. 214/56: *Felső-árok-hegy*, 214/57: *Alsó-árok-hegy*, 214/193: *Árokmellék*; 226/59: *Árokmellék*, 226/66: *Árokmelléki-rét*).

Általoszkó 'Oszkó település és birtok része' 1334: *Altalozko* (VSz. 21: 443–4); 1340: *Altalvzkou*, v. (VSz. 21: 598–9).

1334-ben Szentmihályfalva északi részén, Szentmihályfalva, Oszkó és Pácsony hármasság határánál említik a Vasvárról Általoszkóra vezető utat. 1340-ben a káptalani Olaszka északi határában említik az Olaszkáról Általoszkóra vezető utat.

A Nádasd nemzetség által birtokolt Oszkó azon kisebb része, amely a nemzetséghez tartozó Nádasdy család kezén volt. Később a Gersei Pethő, majd a Festetics család birtokába került. 1941-ig Alsóoszkó néven önálló község, majd Felsőoszkóval egyesült **Oszkó** (bővebben ld. ott) néven.

Bél pataka 'patak Vasvár belterületén' 1334: *Beelpathaka*, fl. (VSz. 21: 443–4).

A Vasvár területén két ágból összefolyó patak (ma Szentkúti-patak) nyugati ága, élő helynévi nyoma nem maradt.

Bór-kút 'völgy Vasvártól K-re' 1334: *Boorkuth*, vallis (VSz. 21: 443–4).

Ma is élő helynév a Vasvárról Oszkóra vezető út mentén, *Borkút-lap* formában (a VMFN. nem ismeri).

Bükkfa 'fa Szarakad határában' 1334: *ad arbores vulga (!) bik* (UB. III, 169–70).

Csipkés pataka 'patak Vasvár belterületén' 1334: *Chipkespathaka*, fl. (VSz. 21: 443–4).

A Vasvár területén két ágból összefolyó patak (ma Szentkúti-patak) keleti ága, élő helynévi nyomát mutatja néhány földrajzi név (VMFN. 214/132: *Csipkés-kert*, 214/133: *Csipkés-kerti út*).

[Csoma] 'Oszkó Ny-i oldalán fekvő határrész' 1291/1360/1378: de terris Chama, szn. (UB. II, 265–6), 1293: Martino et Bors filii Chame (UB. II, 278–9), 1298/1381: Martinus filius Chama de Makwa (UB. II, 321).

1291-ben egy oszkói birtokrész határjárása során említik Csoma földjeit, 1293-ben fiai, Márton és Bors adják belejegyzésüket egy oszkói birtokeladáshoz, 1298-ban pedig Márton is eladja itteni birtokrészeit.

Oszkó határába olvadt, ma több dülönév is őrzi emlékét Oszkó és Pácsony határában (VMFN. 216/129: *Csoma*, 221/19: *Csoma-erdő*).

Csorda út 'út Szarakad határában' 1255: *Charadaoth*, via (KritJegyz. 1058).

Gát 'hely Olaszka határában' 1258: *Gat*, locus (HO. V, 29–30).

A mai olaszfai *Sipos-tó*-val (VMFN. 222/33) azonosítható.

[Gubesa útja] 'út Győrvár ÉNy-i határában' 1266/1270/1391: via *Gubesa* (DL. 42.500 = 91.981).

1266-ben Győrvár határjárásában, egy szakaszon a birtok nyugati határáként említik.

A Vasvári-sánc keleti oldalán mint É-ről D-re (azaz a sánccal párhuzamosan) futó út, folytatása a Sár-víz pataktól délre, Lakhegy határában ugyanebben a időszakban szerepel (1265: ad viam *Gubese*, UB. I, 320–1).

Győr 'Olaszka ÉK-i határában említett hely' 1258: *Geur*, t. (HO. V, 29–30).

Nem azonos a korabeli és a későbbi Győrvárral, egy korábbi, nagyobb kiterjedésű Győr(vár) terra emlékét őrizhette meg. Később Olaszka határába olvadt, élő helynévi emléke nem maradt.

Győrvár ~ Györgyvár 'település és birtok Vasvártól D-re' 1255: *Geruar*, t. (KritJegyz. 1058), 1266/1270/1391: *Gerguar*, t. (DL. 42.500 = 91.981), 1270/1391: *Gurguar*, t. (UB. III, 275–6 = DL. 42.500 = 91.981), 1329: *Gurwar* (UB. IV, 58–9), 1332: *Gurguar*, p. (UB. IV, 110–1), 1334: *Gewrguar* (VSz. 21: 443, 443–4), 1338/1377: *Giurguar*, p. (UB. IV, 254), 1338: *Gyurgvar*, t. (VSz. 21: 597).

Pácsony 1224. évi határjárásában említik Márton comes határát (*ad metam Martini comitis*, HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424), amely Győrvár területére tehető, a birtok ekkor tehát — legalább részben — magánkézben van. Közvetett adatokkal az is igazolható, hogy ez így volt már a 12. század végén is (vö. **Hencse**).

1255-ben Szarakad határában említik Győrvárt, 1258-ban Olaszka északi határában Győr terrát, ez utóbbi azonban nem esik a későbbi Győrvár területére (vö. **Győr**).

1266-ban mint királynői földet IV. Béla, felesége és fiuk, Béla herceg cserébe a stájer határon fekvő Dobra birtokért a szentgotthárdi apátságnak adja az oklevélben leírt határokkal. A határjárás a későbbi Győrvárnál jóval nagyobb te-

rületet foglal magában és körülöleli a vasvári káptalan (pácsonyi) birtokait. Ez lesz az alapja a káptalan és az apátság későbbi pereskedéseinek.

A csereadományt 1270-ben V. István, majd 1326-ban I. Károly is megerősítette (UB. III, 212).

1332-ben a vasvári káptalan és a szentgotthárdi apátság pereskedik Pácsony birtok felett, a perben a szentgotthárdi apát csak az 1266. évi csereadományról szóló oklevelet tudta felmutatni.

1334-ben Szentmihályfalva és Lapsa határjárása Pácsony, Győrvár és Lapsa hármashatárától indul, és megemlíti a Győrvárról Vasvárra vezető nagy utat is.

1338-ban a zalai konvent úgy járta meg Győrvár határát, hogy azon nem volt jelen a vasvári káptalan képviselője, és így Győrvárhoz csatolták Lapsa birtok felét és Várnépepácsonyt. A káptalan tiltakozására a zalai konvent érvénytelenítette a határjáró oklevelet. Ugyanekkor a káptalan Tatamér fehérvári prépostnak is beszámolt az ügyről, segítségét kérve jogaik érvényesítésében.

Győrvár és Györgyvár alakja is ismert, de a korai adatok és az Olaszka határában említett Győr terra alapján a Győr(vár) alak tekinthető elsődlegesnek. Első ismert határjárása az ekkor már a vasvári káptalan birtokában lévő Pácsonyt és a részben a már magánkézen lévő Karakót is körülzárja, így feltételezhető, hogy korábban nagyobb területet jelölt. 1266-ban a szentgotthárdi apátság kapta meg a korábbi királynéi birtokot, és ettől kezdve a középkor végéig az apátság kezén maradt. Ma Pácsony egy részét (**Várnépepácsony**-t, a későbbi Újmajort) is magában foglalja.

[Hencse] 'Győrvár Ny-i oldalán fekvő határrész', középkori említése nem ismert.

Feltehetően annak a Hencse ispánnak a nevét őrzi, aki a Pácsonyt a vasvári káptalannak adományozó Dénes ispán testvére vagy unokatestvére lehetett (ld. **Pácsony** alatt). A szentgotthárdi apátság 1198. évi birtokösszeírása szerint Dénes és Hencse (*comes Dionisius ... Henche comes*, UB. I, 32–3) együtt adományozott birtokot az apátságnak. A két közeli rokon feltehetően itt is együtt birtokolt, valamikor a 12. század végén. A *Hencse* névnek ma is számos változata él Győrváron, valamint a szomszédos Pácsonyban és Hegyhátszentpéteren (VMFN. 224/28, 31, 32, 71, 221/55, 226/6).

Kalocsa kuta 'forrás Szarakad határában' 1334: *Kalachakutha*, fons (UB. IV, 169–70).

A későbbi Kalocsa major helyén eredő forrással azonos, melynek neve ma már nem ismert. Kalocsa birtoknak ez az újabb neve a korábbi **Szarakad** nevet váltotta fel (ld. bővebben ott).

Karakó 'birtokrész Olaszka határában' 1255: *Corkoy*, t. (KritJegyz. 1058), 1298: *Korkou*, p. (UB. II, 320), 1298 k.: *Korkou*, p. (UB. II, 319), 1300 k.: *Crokoy*, t. (Smič. VII, 418–9), 1309: *Korokov* ~ *Korokow* (AOkl. II, 740).

1255-ben Szarakad határjárásában említik. Mochia comes felesége, Olaszкаи Potacha fia Dénes leánya a vasvári domonkos konvent kiküldöttei előtt kelt dátum nélküli, de 1298-ra tehető végrendeletében olaszкаи és karakói birtokait a vasvári káptalanra hagyja. Férje 1298-ban a pannonhalmi konvent előtt hasonló módon rendelkezett Karakó birtokról, amelyet királyi adományból birtokolt (nyilván felesége családtagjainak birtokrészeiről van szó), egyúttal átiratta felesége végrendeletét, részletezve felesége birtokainak eredetét (részben anyja, Margit asszony első és második házasságából származó nászajándéka, részben saját nászajándéka és leánynegyede).

Olaszкаи Vida fia Bocholer végrendeletében (1300 k.) itteni birtokát — más birtokaival együtt — fele részben feleségére, fele részben leányára hagyja.

1309-ben a győri káptalan átírja az Olaszka 1244. évi felosztásáról szóló oklevelet, azt Olaszkára és Karakóra egyaránt vonatkoztatva.

A 13. század végéig önálló birtok, amely a vasvári káptalan birtokszerzései révén Olaszka határába olvadt, később vagylagosan a káptalan olaszкаи birtokait is jelölte (1437: *Olozka sive Karako*, VSz. 27: 145–6). Emlékét a mai napig dúlónév őrzi Olaszfán (VMFN. 222/59: *Karakó-külső*).

Kentesbokor 'bokor Vasvártól K-re' 1334: *Kentesbokor*, dumus (VSz. 21: 443–4).

[Kozmafalva] 'település és birtok Oszkó és Olaszka között' 1334: Johannes filius *Cosme* de Ozko (VSz. 21: 443, 443–4), 1334: Dyonisius et Iohannes filii *Cosme* de Ozko (UB. VI, 168–9, 169–70), 1340: *Cosme* nobili de eadem Vzkou (VSz. 21: 598–9).

1258-ban Olaszka északi határában említik Ivachin fiainak földjét (*usque terras filiorum Ivachini*, HO. V, 29–30), amely a későbbi Kozmafával azonos.

1334-ben Oszkói Kozma fia János királyi emberként szerepel. Ugyanebben az évben Kozma fiai, Dénes és János mint Szarakad birtokosai tűnnek fel. 1340-ben a káptalani Olaszka birtokának északi szomszédja Kozma, oszkói nemes.

Kozmát és fiait oszkóinak nevezik, tehát a birtok eredetileg Oszkó része, birtokosai azonban nem tartoztak a birtoktest jelentős részét kezükben tartó Nádasd nemzetséghez. A névadó Kozma feltehetően az 1258-ban említett Ivachin fia vagy unokája. Oszkói Kozma leszármazottainak birtoka előbb Kisoszkó (1406/1411: *Kisozko*, RVK. 244), majd Kozmafalva (1417: *Kuzmafalva*, ZsO. VI, 866) néven szerepel a forrásokban. 1941-ig Kozmafa néven önálló község, majd Olaszkával egyesült Olaszfa néven.

Kökényes völgye 'völgy Vasvártól K-re, Lapsa határában említik' 1334: *Kekenesuelge*, vallis (VSz. 21: 443–4).

Ma is élő földrajzi név Vasvár és Oszkó határában (VMFN. 214/119: *Kökényes*).

Lakpácsony 'Pácsony birtok része' 1340: *Lokpachun*, t. (VSz. 21: 598–9).

A vasvári káptalan **Pácsony** birtokának (bővebben ld. ott) azon része, amelyet a káptalan 1217. évi birtokösszeírása szerint egykor — mint prédiomot — Dénes ispán adományozott az egyháznak; ezért alkalmilag Déneslaka néven (1377: *Dyenuslaka*, RVK. 166, 167) is említik.

Lapsa 'birtok és falu Pácsontól Ny-ra' 1217/1412: *Lapsa*, pred. (UB. I, 73), 1224: *Lapsa*, v. (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424), (1254): *Lapsa*, t. (ÁÚO. VII, 151, HO. IV, 27), 1266/1270/1391: *Lapsa*, v. (DL. 42.500 = 91.981), 1334: *Lapsa*, p. (VSz. 21: 443, 443–4), 1338/1377: *Lapsa*, p. (UB. IV, 254), 1338: *Lapsa*, p. (VSz. 21: 597).

Mint prédiom már szerepel a káptalan 1217. évi birtokösszeírásában. 1224-ben mint *villa*-t említik Pácsony határjárásában.

1254-ben a káptalan a vasvári váralján fekvő területéért, amit a király a domkosoknak ad, cserébe kapja még a két ekényi Lapsa várföldet. Pácsonnyal együtt ezt a birtokot jelölte az 1266-ban Győrvár északi határában név nélkül említett két káptalani határjel egyike, annál is inkább, mivel a határjárás folyamán név szerint is megemlítik.

1334-ben határát — Szentmihályfalvával együtt — részletesen leírják. 1338-ban a vasvári káptalan a szentgotthárdi apátsággal pereskedik Lapsa egy részéért.

Eredetileg — Pácsonyhoz hasonlóan — két részből, egy prédiumból és egy várföldből állt, de helynévi elkülönülésüknek nem maradt nyoma. Idővel mindkét birtokrész a vasvári káptalan kezére került, területük Pácsony határába olvadt. Helynévi nyoma nem maradt.

Lyuk(i)szarakad 'Szarakad birtok része' 1266/1270/1391: *Lyuk Zarakad*, t. (DL. 42.500 = 91.981), 1300 k.: *Luky Zarakad*, t. (Smič. VII, 418–9).

Szarakad (bővebben ld. ott) birtok kisebb, Ny-ra eső része. Nagyjából a későbbi Kalocsa majornak felel meg, területe ma Győrvár része.

[Márkus(földe)] 'Oszkó birtok része' 1292: *Markys de Ozkou* (UB. II, 275–6).

1292-ben Oszkói Márkus ad át egy vitatott földrészt Itemer fia Péternek, amelynek határát leírják, a határtól keletre Márkus földjei fekszenek.

Ez lehet a későbbi Márkusfölde, amit azonban csak a 14. század második felétől említenek ezen a néven (1394: *Markusfelde*, DL. 7926). A birtok ekkor a Halastóiak kezén van, így valószínű, hogy Márkus azzal a Halastói Márkussal azonos, akit 1269-től többször is említenek az oklevelek (*Markys filius Zoym de Holostou*, UB. II, 351).

Miután Alsóoszkóval közös birtokos kezére került (1411: *ZsO.* III, 1406), a falu határába olvadt (ennek ellenére területe az újkori Felsőoszkó keleti határába lokalizálható). Helynévi nyoma nem maradt.

Márkus gáta 'tó Pácsony és Győrvár határában' 1224: *Marcusgatha*, lacus (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424).

Halastó a Vér vize egyik mellékágán, helyén később is halastó volt (sőt napjainkban ismét megújították), amelyre a *Halastó* földrajzi név is utal (VMFN. 224/72).

Megye 1. 'határjel Pácsony határában' 1224: *iuxta spinas super mege* (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424). 2. 'határjel Olaszka határában' 1340: *ad signum, vulgo mege dictum* (VSz. 21: 598–9).

Monymalató 'domb Győrvár határában' 1224: *Mugmulothou*, monticulum (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424, a helyes olvasat: RVK. 4).

1224-ben (Várnépe)pácsony határjárásának kiinduló pontja.

Fontos sarokhatárpont Győrvár, Pácsony és Szarakad hármas határában. A középkorban többször is említik (1377: *Munimulato*, RVK. 166, 1378: *Moninalato*, RVK. 170). Ma Győrvár területén fekszik, feltehetően a *Láncsöcs* (VMFN. 224/87) nevű dombbal azonos.

Nagyolaszka 'Olaszka település része' 1340: *Nogvluzka ... Noguluzka*, p., v. (VSz. 21: 598–9).

Olaszka (bővebben ld. ott) település nagyobb, 1340-ben királyi kézen lévő részét jelöli. Később magánkézre kerül, és határai is némileg módosulnak, birtokosairól a *Petőolaszka* (VMFN. 222/5) nevet viselte. Ma Olaszfa része.

[Nagy]szarakad 'Szarakad birtok része' 1300 k.: *magnam Zaragad*, p. (Smič. VII, 418–9).

Szarakad (bővebben ld. ott) birtok nagyobb, K-re eső része.

[Nagy-tó] 'tó Pácsony és Győrvár határán' 1224: *magnum stagnum* (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424).

1224-ben (Várnépe)pácsony határának délnyugati sarokpontja, a határjárás mint Márton comes határát említi.

Jól azonosítható vízállásos hely a mai Győrvár belterületén, a *Nagy-tó* elnevezés ma is élő földrajzi név (VMFN. 224/6).

Nyír 'fa Oszkó határában' 1266/1270/1391: *nyr*, a. (DL. 42.500 = 91.981).

Nyúlvár 'domb Szarakad határában' 1334: *Nyuluar*, montic. (UB. III, 169–70).

Olaszka 'település és birtok Vasvártól DK-re' 1244/1309: *Oloska* (HO. IV, 30–1, ÁÚO. VII, 183–4), 1255: *Olozka ... Olozca(m)*, t. (KritJegyz. 1058), 1258: *Vluzka*, t. (HO. V, 29–30), 1266/1270/1391: *Oluzka*, t., v. (DL. 42.500 = 91.981), 1291: *Olozka*, de (KritJegyz. 3695), *Olozka*, p. (UB. II, 319), 1298: *Olozka*, p. (UB. II, 320), 1300 k.: *Alazca* (Smič. VII, 418–9), 1300 k.: *Oluzka*, de (UB. II, 337), 1309: *Oluska* (AOkl. II, 740), 1310: *Oluzka*, p. (VSz. 21: 98), 1311: *Wlutzka ... Oluzka*, p. (UB. III, 47–8), 1311: *Olozka ... Oluzka*, t. (UB. III,

49–50), 1311: *Vluzka*, p. (UB. III, 51–2), 1328: *Olaszka* (UB. III, 23–4), 1332: *Vluzka* (UB. IV, 111), 1334: *Olozka* (UB. IV, 169–70), 1340: *Vluzka*, p. (VSz. 21: 598–9).

1244-ben a tatárjáráskor elhunyt Potacha fia Dénes földjein pereskednek Dénes unokái (Chepan, Dénes, László, Pál, Loránd, Miklós) és veje, Isou, aki a földet visszaváltotta Márton mestertől, aki azt adományba kérte el a királytól, valamint János, Dénes sógora. Isou és János költségeik és egyéb címeken megkapták Dénes földjeinek egyharmadát a rajta álló kúriával, a gyümölcsös harmadát és a szőlő felét, valamint öt szolgát.

1255-ben Szarakad határjárásában említik. 1258-ban ugyancsak Dénes unokái és Vida fiai (Lőrinc, Bocholer, Kemény) osztják két részre, ekkor határait is leírják, és említik a Szent Miklós tiszteletére emelt templomát.

Mochia comes felesége, Olaszka fia Dénes leánya a vasvári domonkos konvent kiküldöttei előtt kelt dátum nélküli, de 1298-ra tehető végrendeletében olaszka és karakói birtokait a vasvári káptalanra hagyja. Férje 1298-ban a pannonhalmi konvent előtt hasonló módon rendelkezett az Olaszka körül fekvő Karakó birtokáról, egyúttal átiratta felesége végrendeletét, részletezve felesége olaszka birtokainak eredetét (részben anyja, Margit asszony első és második házasságából származó nászajándéka, részben pedig saját, előző — Izsóval kötött — házasságából származó nászajándéka és leánynegyede).

Vida fia Bocholer 1300 k. kelt végrendeletében olaszka birtokának felét feleségére, felét leányára hagyja.

1309-ben a győri káptalan a vasvári prépost és kanonokok kérésére átírja a vasvári káptalan 1244. évi oklevelét Olaszka és Karakó birtokokról.

1310-ben Gyöngyösmelléki Pongrác visszaadja a vasvári káptalannak azt a korábban általa elfoglalt olaszka birtokrészt, amelyet Mochia comes felesége adott az egyháznak, fenntartva a jogot, hogy azt bíró előtt perelje vissza. 1311-ben azonban az országbíró a vitatott részt — a győri káptalan jelentése alapján, amely a birtokrész helyzetét leírja — a káptalannak ítélte.

1326-ban a kemendi várnagy és olaszka királyi, valamint káptalani jobbagyok nyugtatják Dénes fia Kona Miklóst a nekik okozott károk megtérítéséről.

1328-ban királyi és káptalani részét említik, 1340-ben leírják a káptalani rész határát, amely Nagyolaszka királyi birtokkal határos, a két településnek közös (Szent Miklóshoz címzett) plébániatemploma van.

A 13. században magánkézen van, rokon családok osztóznak rajta. A század végére egy része magánadományból a vasvári káptalan kezére kerül a szomszédos **Karakó**-val (ld. ott) együtt, ez a későbbi *Káptalanolaszka* (VMFN. 222), amit Karakó néven is említenek. Nagyobb része (**Nagyolaszka**) a 14. század elején királyi birtok (nyilván a helyi birtokos családok, Potacha unokái és Vida fiai, kihalásával), majd ismét magánkézre kerül, és birtokosairól a *Petőolaszka* nevet

kapja. A modern korban Olaszka néven önálló község, majd 1941-től Kozmafával egyesülve az Olaszfa nevet viseli.

Oszkó 'település és birtok Vasvártól K-re' 1217/1412: *Vzkow*, t. (UB. I, 73, a helyes olvasat: RVK. 3), 1250 k.: *Vscoy*, de (DL. 94.035), 1266/1270/1391: *Ozkou*, t. (DL. 42.500 = 91.981), 1291/1360/1378: *Ozkou*, p. (UB. II, 265–6), 1292: *Ozkou*, t. (UB. II, 275–6), 1293: *Wzkou*, t. (UB. II, 278–9), 1293: *Wzkou* (UB. II, 279), 1293: *Ozkou* (UB. II, 290–1), 1298/1381: *Ozkow*, t. (UB. II, 321), 1302: *Uzquo*, de (UB. III, 12), (1313): *Vzkou*, de (DL. 93.968), 1334: *Ozko*, de (UB. IV, 168–9, 169–70), 1334: *Ozko*, de, t. (VSz. 21: 443, 443–4), 1340: *Vzko* ... *Vzkou*, de (VSz. 21: 598–9).

1217-ben mint a vasvári káptalan birtokának (a későbbi Szentmihályfalvának) a szomszédját említik először, a birtokos megnevezése nélkül. 1266-ban Győrvár határjárásánál szerepel (valójában mint Pácsony északi szomszédját) ugyancsak birtokos nélkül. Egy 1250 körülre datálható, tanúkat felsoroló oklevélben egy bizonyos Mihály szerepel Oszkói előnévvel, ami azonban már kétségtől arra utal, hogy a birtok magánkézben van.

1291-ben a Nádasd nemzetséghez tartozó Itemer fia Péter rokonaitól, Razlaus fiától és László fia Istvántól szerzett meg egy darab földet, amelynek határait leírták.

1292-ben Péter Márkus comestől vásárol meg egy olyan földdarabot, amely az ő rokonságához tartozó Herena-tól et Guge-től jutott Márkushoz, és amelyen aztán a nádor előtt pereskedtek, majd békésen megegyeztek úgy, hogy Márkus 7 márkáért átadja azt Péternek. Ebből az alkalomból a Péter (Oszkó) és Márkus birtoka (a későbbi **Márkusföldre**) közötti határt is leírták.

1293-ban nádasdi Itemer fia Imre és fiai adták el itteni birtokrészüket Péternek (az eladáshoz hozzájárulnak Chama fiai, Márton és Bors). Ugyanebből az évből fennmaradt egy kötelezvény a vételár visszafizetéséről (a birtokbaiktatás megghiúsulása esetén) és egy csereszerződés is, amely szerint azonban Itemer fia Imre és fiai átadják oszkói birtokrészeiket Péternek, aki cserébe Deregne-i örökölt birtokából ad nekik hasonló nagyságú és értékű részt.

1298-ban Makwa-i Chama fia Márton adja el itteni birtokrészét Péter fiainak: Bálintnak, Benedeknek és Péternek.

1302-ben Oszkói Péter özvegye és fiai, Bálint, Beke és Pető gersei birtokukról rendelkeznek.

Egy 1313-ra datálható oklevél Péter fia Bálintot Mákfainak nevezi és felsorolja több oszkói jobbágját.

1334-ben Szentmihályfalva és Lapsa határjárásánál említik a királyi Vasvárról Általoszkóra vezető utat, illetve Szentmihályfalva, Pácsony és Oszkó hármas határát (ld. **Vár-tető**).

1340-ben a káptalani Olaszka határjárásánál említik Olaszka, Oszkó (Oszkói Péter fia Pető, valamint Beke fiai, Beke és István birtokának), továbbá a későbbi

Kozmafalva (Oszkói Kozma birtokának) hármaskörét, valamint az Olaszkáról Általoszóra vezető utat.

A terület legnagyobb kiterjedésű birtoka, amelynek nagyobb része a 13. század végétől már biztosan a Nádasd nemzetség kezén van, két kisebb részét — **Márkusföldé-t** és **Kozmafalvá-t** — azonban idegen családok birtokolták. A nemzetség Oszkóinak nevezett ága (Itemer fia Péter és leszármazottai) a 13–14. század fordulóján igyekezett megszerezni magának a birtok nagyobb részét, ebből alakult ki a későbbi — a középkorban Hosszúoszkó (1355: *Huzywuzkow*, DL. 94.088) vagy Egyházassoszkó (1501: *Eghazasozko*, DL. 93.689) néven ismert — *Felsőoszkó*. A nemzetségi birtok kisebb része a Nádasdy család kezén maradt, ez a későbbi — a középkorban **Általoszó** néven ismert — *Alsóoszkó*. Alsó- és Felsőoszkó 1941-ben egyesült Oszkó néven.

Pácsony 'birtok és falu Vasvártól D-re' 1217/1412: *Pachun*, pr. (UB. I, 73), 1224: *Pachun*, t. (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424), 1266/1270/1391: *Pachon*, v. (DL. 42.500 = 91.981), 1332: *Pachon*, p. (UB. IV, 110–1), 1332: *Pachon*, p. (UB. IV, 111), 1334: *Pachun*, t. (VSz. 21: 443, 443–4).

Egy része (Lakpácsony) már 1217-ben a vasvári káptalané, egy későbbi (1224) adat szerint Dénes ispán adománya, másik részét (Várnépepácsonyt) mint lakatlan várföldet 1224-ben kapta a káptalan királyi adományként, azzal az indoklással, hogy minden oldalról a káptalan birtokai veszik körül (*quia undique ipsorum terra includitur*), ebből az alkalomból határait is leírják.

1255-ben Szarakad határjárásánál említik névtelenül mint a vasvári káptalan földjét. 1266-ban név nélkül mint káptalani birtokot említik Győrvár északi határában, majd ismét a keleti határrészen, ahol a falu név szerint is szerepel.

1311-ben a vasvári káptalan a kapornaki konvent előtt kijelenti, hogy amikor a magyarok és németek közötti harc során templomuk leégett, ott többek között a Várnépepácsonyra vonatkozó olevelei elégték.

1332-ben a vasvári káptalan és a szentgotthárdi apátság pereskedik Pácsony birtok felett, a perben a szentgotthárdi apát csak az 1266. évi csereadományról szóló oklevelet tudta felmutatni. Ugyanakkor megjárják Várnépepácsony határát II. András király 1224. évi adománylevele alapján.

1334-ben Szentmihályfalva és Lapsa határjárása Pácsony, Győrvár és Lapsa hármaskörétől indul.

1338-ban a zalai konvent úgy járta meg Győrvár határát, hogy azon nem volt jelen a vasvári káptalan képviselője, és így Győrvárhoz csatolták Lapsa birtok felét és Várnépepácsonyt. A káptalan tiltakozására a zalai konvent érvénytelenítette a határjáró oklevelet. Ugyanekkor a káptalan Tatamér fehérvári prépostnak is beszámolt az ügyről, segítségét kérve jogaik érvényesítésében.

1340-ben a káptalani Olaszka határjárásánál említik a káptalan Lakpácsony nevű birtokát.

A birtok eredetileg két részből állt, egy prédiumból, amely magánadományként már a 12. század végén a vasvári káptalan birtokába került (**Lakpácsony**), és egy várföldből, amely 1224-ben királyi adományként jutott a káptalan kezére (**Várnépepácsony**). A két birtokrész különállása egészen a legutóbbi időkig megmaradt, az újkortól Pácsony és Pácsony-Újmajor néven különítették el őket. Újmajor 1951-ben Győrvárral egyesült, Pácsony — a határába olvadt **Lapsa** birtokkal — ma is önálló község.

Regfa ? 'fa Pácsony határában' 1224: *regfa*, lignum (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424).

Sár 'patak Győrvár határában' 1266/1270/1391: *Saar*, aqua (DL. 42.500 = 91.981).

A Zala legnagyobb mellékvize a vasi–zalai határon, ma *Sár-víz* néven ismert. Ez a patak képezi ma is Győrvár DNY-i határát.

(Selud) gáta 'tó Pácsony és Győrvár határában' 1224 *Seludgatha*, lacus (HO. IV, 11, ÁÚO. VI, 424).

Felduzzasztott halastó a Vér vize patakon.

Séd-fő 'rét Oszkó határában' 1292: *Sedfeu*, pratum (UB. II, 275–6).

A falu ÉK-i határába tehető hely, a mai *Nádfej* dűlővel (VMFN. 216/92) azonosítható. Az itt eredő patak (a Vér vize egyik mellékága) önálló megnevezése ma már nem ismert, egykori neve — az itteni említés alapján — *Séd* lehetett.

Simon körtvélye 'fa Olaszka határában' 1340: ad arborem pyri vulgo *Symonkurthely* (VSz. 21: 598–9).

Szarakad 'birtok Olaszka és Győrvár között' 1217/1412: *Scaracad*, v. (UB. I, 73), 1255: *Zarakad*, t. (KritJegyz. 1058), 1266/1270/1391: *Zarakad*, t. (DL. 42.500 = 91.981), 1272: *Zarakad*, t. (Smič. VII, 415), 1291: *Zarakad*, t. (KritJegyz. 3695), 1300 k.: *Zaragad*, p. (Smič. VII, 418–9), 1334: *Zarkad*, p. (UB. IV, 168–9, 169–70).

1217-ben, a vasvári káptalan első birtokösszeírásában hat szőlőt említenek (a későbbiekben nincs adatunk a káptalan itteni birtoklásáról).

1255-ben IV. Béla király Oloszkai Vid fia Bocholelnak adományozza a vasvári várhoz tartozó Szarakad birtokot, és egyúttal leírják a határait.

1266-ban Győrvár határjárásánál külön említik Lyukszarakadot és Szarakad várföldet, továbbá megemlítik Ochuz fia István — feltehetően ugyancsak ide tartozó — földjét.

1272-ben IV. László király, majd 1291-ben III. András is megerősíti IV. Béla király adományát.

Bocholer 1300 körülre keltezhető végrendeletében a királyi adományból származó Nagyszarakadot — más birtokokkal együtt — felerészben feleségének, felerészben leányának hagyja, Lyukszarakadot — amelyről azt állítja, hogy

Ochuz fia István zálogosított el neki — nővére fiának, András fia Péternek adja, aki azt lányától válthatja meg örök jogon.

1334-ben Oszkói Kozma fiai, Dénes és János birtokában van, ekkor határát leírják.

A birtok a 13. század első felében egy kisebb, magánkézen lévő részből, **Lyuk-szarakad**-ból (ez részben Ochuz fia István birtokában van) és egy nagyobb vár-birtokból, **Nagyszarakad**-ból állt, a század második felére mindkét része magánkézre, azonos birtokoshoz, Oloszkai Vida fia Bocholer kezére jutott. Mivel Bocholernek nem volt fiúutóda (ld. 1300 k. kelt végrendeletét), nyilván leányágon került Oszkói Kozma fiainak birtokába. A 14. század végén egy birtokper után (amikor a Gersei Pethők szerzik meg, 1391: DL. 42.500 = 91.981), a Szarakad név eltűnik a hivatalos iratokból és helyette a *Kalocsa* név (bővebben ld. **Kalocsa kuta**) kerül használatba. Az eredeti név azonban dülönévként még a 19. századi térképeken is felfedezhető (1840: *Szarkadi oldal*, VaML. Térkép-gyűjtemény U 193), de eltorzult formában ma is él (*Szarka-lap*, VMFN. 224/89). *Kalocsa-puszta* ma Győrvár része, egészen az 1960-as évekig lakott hely volt.

Szarakad nagyuta 'út Szarakad határában' 1334: *Zarkadnogwtha ~ Zarkadnoguta*, via magna (UB. IV, 169–70).

Szentmihályfalva 'település, Vasvár káptalani birtokban lévő része' 1314: *villa sancti Michaelis archangeli* de Castroferreo (A. I, 364), 1334: *Zentmihalfalua*, p. (VSz. 21: 443, 443–4).

A vasvári káptalan 1217. évi birtokösszeírása említi először „a monostor körüli földet”, amelyet (III.) Béla király adományozott a káptalannak. Az összeírás említést tesz a káptalan hospeseiről, akik ugyanazzal a szabadsággal élnek, mint a várnépek (cum eadem libertate in omnibus, qua et burgenses eiusdem castri). Ekkor határának egy részét is leírják, amely feltehetően a vasvári sánc (itt *materia magna*, a későbbi *fossatum magnum*) északi végétől indul Oszkó felé (UB. I, 73).

1254-ben a város belterületén, a váralján (in suburbio eiusdem castri) fekvő területének egy részét említik, amelyet ekkor IV. Béla király visszavett, és a domkosoknak adott kert céljára, a káptalant pedig Lapsa várfölddel kárpótolta (ÁÚO. VII, 151, HO. IV, 27).

1283-ban IV. László írásba foglalja a káptalani népek azon kiváltságait, melyek szerint a Rába és a Mákva folyó vizeit és a Rába-erdőt használhatják, a folyókon szabadon átkelhetnek (UB. II, 174–5). 1291–93 között András győri püspöktől kaptak a káptalani népek részletes kiváltságlevelet (RVK. 214).

1294-ben Kőszegi Miklós nádor, mivel a németek által megszállt Szent Mihály-templomot kénytelen volt felgyújtani, a káptalan Zsidófölde birtokkal kárpótolta (UB. III, 290–1). 1311-ben a káptalan a kapornaki konvent előtt tiltakozott, hogy az említett harcok idején a templom kamrájában a káptalan számos

oklevele elpusztult (A. I, 226–7). 1313-ban egy peres oklevél utal arra az időszakra, amikor a német Trusslachcius elfoglalva tartotta a vasvári káptalan monostorát (A. I, 296).

1314-ben említik a vasvári káptalan falujából való Bán fia Miklóst (A. I, 364). 1334-ben Szentmihályfalva és Lapsa határait megjárják.

Vasvár káptalani tulajdonban lévő része, önálló elnevezése — amely a káptalani templomtól ered — csak a 14. század elejétől szerepel az oklevelekben. Mint városias települést alkalmilag nevezték *Szentmihályvárosa* néven is (1472: *Zenthmihalvarasa*, DL. 93.476). Az 1217. évi birtokösszeírás szerint III. Béla adományozta az egyháznak, majd a káptalan Lapsa, Pácsony, Olaszka és Karakó birtokokkal nagy kiterjedésű, összefüggő birtoktömböt alakított ki a környékén. A káptalan itteni birtokait egészen a 20. századig megtartotta; Szentmihályfalva 1886-ban egyesült Vasvárral és Zsidóföldével, Vasvár néven. Emlékét ma a *Szentmihályfalvi utca* őrzi Vasváron (VMFN. 214/33 — napjainkban ismét hivatalos név).

Szilfa 1. 'fa Vasvár határában' 1217/1412: *de arbore zeyl* (UB. I, 73, a helyes olvasat: RVK. 3). 2. 'fa Szarakad határában' 1255: *arbores zilfa* (KritJegyz. 1058).

Várnepepácsony 'Pácsony birtok része' 1311: *Warnepepachon*, p. (A. I, 226–7), 1332: *Warnepepachon*, p. (UB. IV, 111), 1338/1377: *Warnepepachon*, p. (UB. IV, 254), 1338: *Varnepepachon*, p. (VSz. 21: 597).

A vasvári káptalan **Pácsony** birtokának (bővebben ld. ott) azon része, amelyet mint lakatlan várföldet 1224-ben II. András király adományozott a káptalannak.

Vár-tető 'hely Vasvártól K-re' 1334: *Warthetew*, locus (VSz. 21: 443–4).

Sarokhatárpont Szentmihályfalva, Pácsony és Oszkó hármashatáránál. Helynévi nyoma nem maradt.

Vér vize ~ Vér-víz 'patak Oszkó, Olaszfa, Pácsony és Győrvár határában' 1255: *Vervize*, fl. (KritJegyz. 1058), 1266/1270/1391: *Viruyz*, aqua (DL. 42.500 = 91.981), 1340: *Wyrvize*, fl. (VSz. 21: 598–9).

A Sár-víz (ld. **Sár**) mellékvízének főága viselte ezt a nevet, egyes mellékágai azonban külön nevet is kaptak (ld. **Kalocsa kuta** és **Séd-fő**). Ma Olaszfától D-re *Verna* (VMFN. 216/113, 221/75, 224/79), É-ra *Sió* (VMFN. 216/113, 120, 121, 123, 221/39, 40) néven ismert.

Források

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891.

AOkt. = *Anjou-kori oklevéltár I–XII*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–2000.

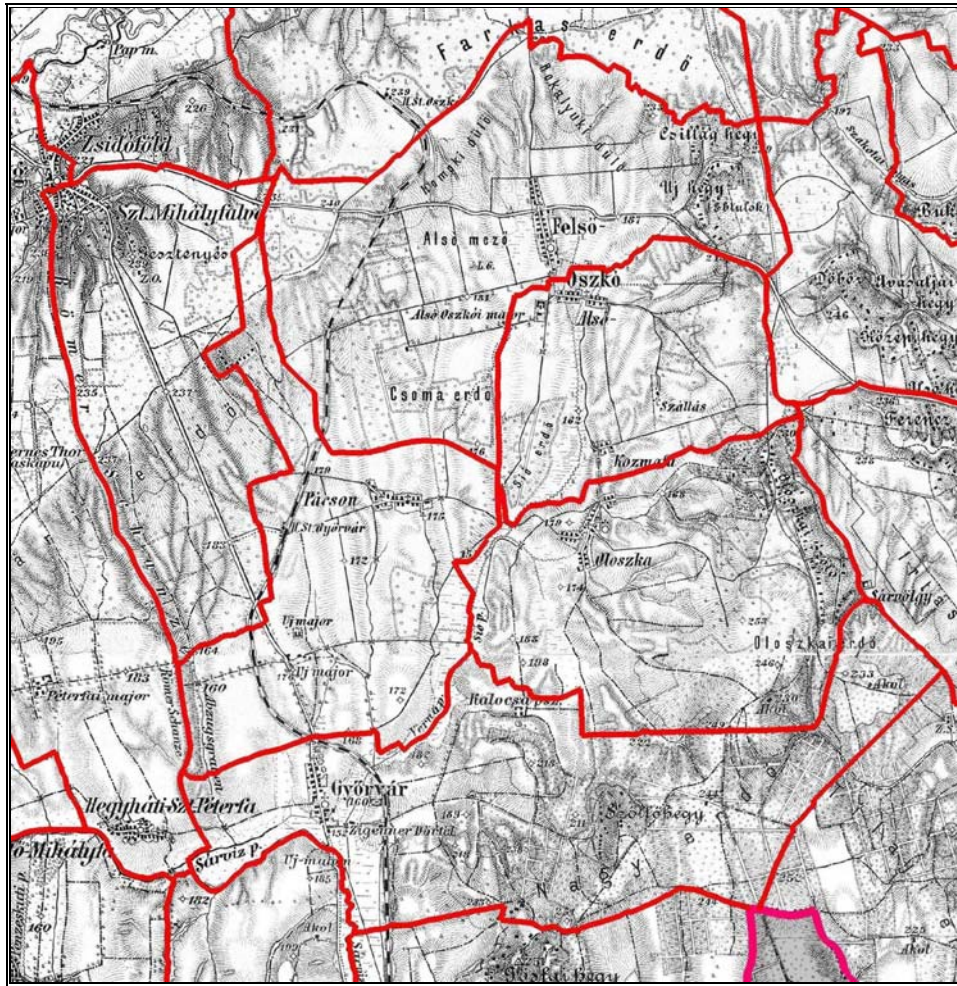
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- DL. = Magyar Országos Levéltár, *Középkori Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár*
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Első, változatlan lenyomat. Bp., 1997.
- HO. = *Hazai okmánytár I–VII*. Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.
- KritJegyz. = SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/4*. Bp., 1923–1987.
- RVK. = KÓTA PÉTER, *Középkori oklevelek Vas megyei Levéltárakban I. Regeszták a vasyári káptalan levéltárának okleveleiből (1130) 1212–1526*. Vas megyei levéltári füzetek 8. Szombathely, 1997.
- Smič. = *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. VII. Collegit et digessit T(ADIJA) SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1909.
- UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Wien–Köln–Graz, 1965–2000.
- VaML. = Vas Megyei Levéltár
- VSz. = HÁZI JENŐ, *Vas megye középkori oklevelei 1–37. közl. Vasi Szemle 21 (1967)–35 (1981)*.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZsO. = MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN, *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Bp., 1951–2001.

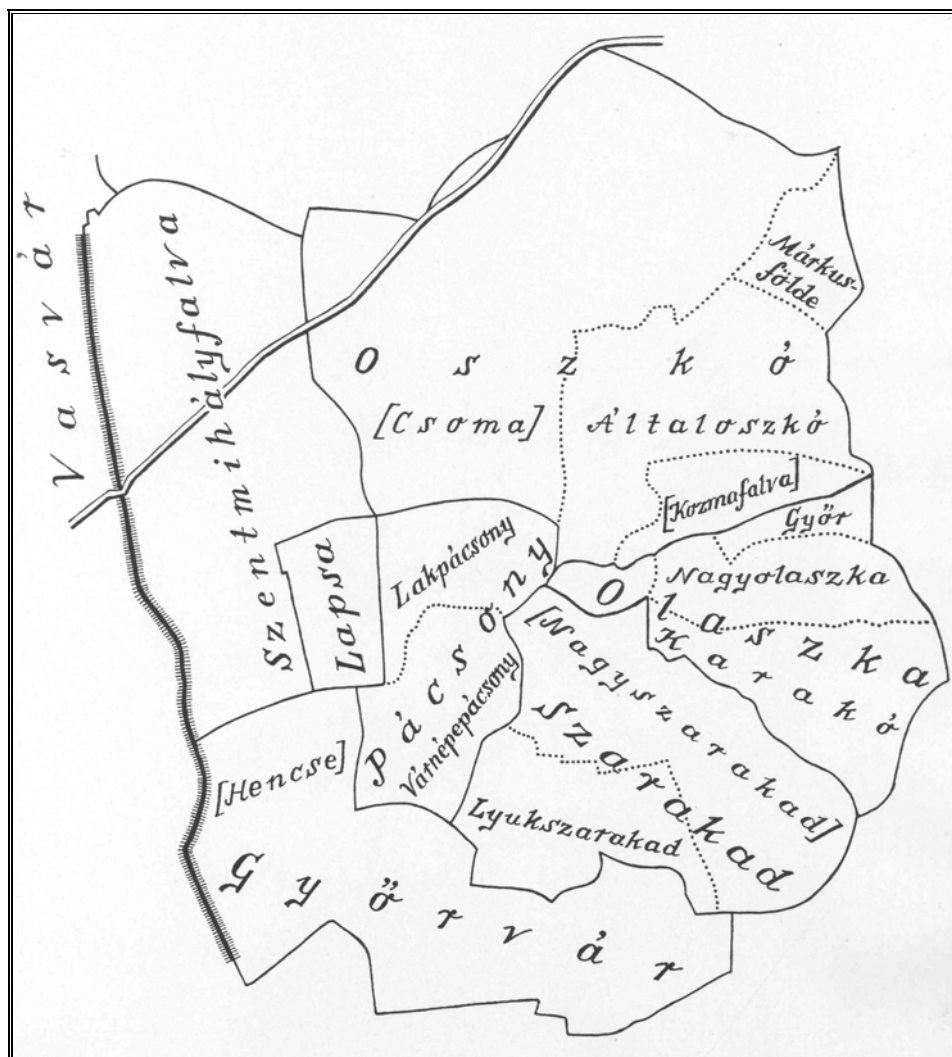
Irodalom

- BÁNDI ZSUZSANNA (1987), *Körmend a középkorban*. Körmendi füzetek. Körmend.
- KALÁSZ ELEK (1932), *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5. Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1995), *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 1900–1904. Reprint.
- KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE (1987), *A vasyári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I*. In: *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1987: 101–37.

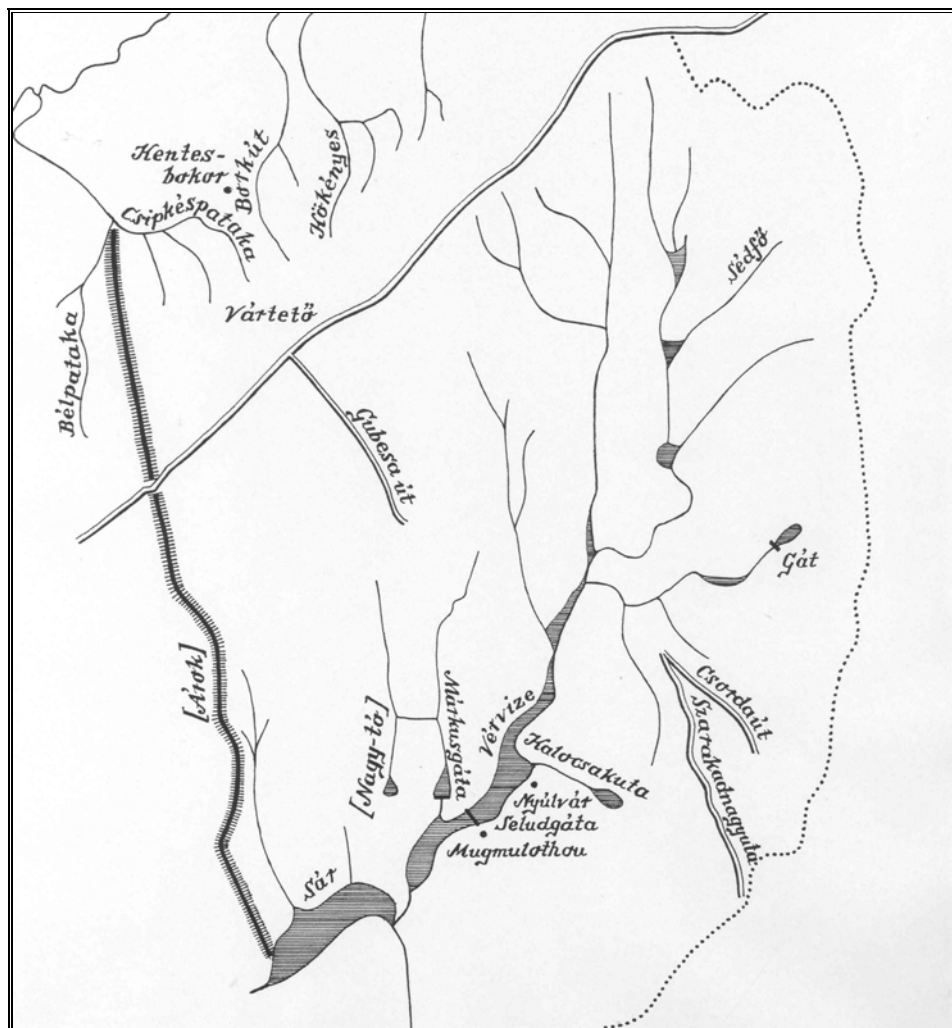
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006), Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén (1187–1213). Topográfiai rekonstrukció. In: „*Hadak útján...*” XV. A népvándorlaskor kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatabánya, 2004. október 4–6. Szerk. LÁSZLÓ JÁNOS–SCHMIDTMAYER RICHÁRD. Tatatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Tatabánya. 175–86.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp., II, 365–472.
- PAIS DEZSŐ (1964), *Ola*. MNy. 60: 282–90.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- SILL FERENC (1977), A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szerk. TÓTH IMRE. Szombathely. 173–242.
- SZÉKELY GYÖRGY (1972), A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár. 45–72.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), Az *Oszkó* ~ *Oskó* családnév és Oszkó község neve. *Vasi Szemle* 52: 103–5.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2001), Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: *Fejezetek Vasvár történetéből*. Documenta Savriensia 2. Szerk. PUSZTAY JÁNOS. Szombathely. 63–82.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2002), *Oszkó*. Száz magyar falu könyvesháza. Bp.

1. térkép. A mikrotáj a III. katonai felmérésen a korabeli községhatárokkal
(1882)

3. térkép. A mikrotáj Árpád-kori mikronevei (Kiss Gábor rajza)

Reszegi Katalin

Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata

1. Bevezető

1.1. A hegynevek, különösen az Árpád-kori hegynevek vizsgálata meglehetősen mostohán kezelt területe a magyar névtörténeti kutatásoknak. Míg a település- és a víznevek régtől e történeti diszciplína érdeklődésének a középpontjában állnak, a hegynevekkel lényegesen kevesebb munka foglalkozik, átfogó elemzésükre pedig ezidáig még senki sem vállalkozott. Érdeemesnek tűnik pedig a hegyneveket is bevonni azokba a kiterjedt vizsgálatokba, amelyeket a településnevek és a víznevek körében végeznek, a hegynevekről feltárt ismeretek ugyanis több téren is gazdagíthatják a történeti névtani kutatások tudásanyagát. A már alaposabban vizsgált névfajták feltárt jellemzőivel egybevetve megrajzolhatók e névtípus sajátosságai, névrendszerbeli összefüggései és egyedi vonásai, a kutatások időbeli kereteinek kiterjesztésével pedig lehetőség nyílik a hegynevek nagyfokú állandóságának axiómaként kezelt tételét konkrét névanyagon is felülvizsgálni. A nevek alkotásában részt vevő földrajzi köznevek, köztük a hegyrajzi köznevek is szókészletünk legkorábbi adatolható elemei közé tartoznak, s ráadásul igen gazdag előfordulásúak, ezért vizsgálatukat a nyelvtörténet nem mellőzheti. A történettudománynak szintén igen megbízható forrását képezik a helynevek, a honfoglalást követő évszázadokban a Kárpát-medence etnikai, nyelvi viszonyainak feltárásában szinte egyedüli forrásként szolgálnak: e kérdésekben a település-, illetve víznevek vizsgálata révén kirajzolódó képet tovább árnyalhatják a hegynevek vizsgálatának eredményei. A hegynevek kutatása azért sem mellőzhető továbbá, mert nagy elemszámú névfajta: a kiemelkedések nevei a település- és a víznevek mellett megítélésem szerint az Árpád-korból fennmaradt legnagyobb névrendszert alkotják. Az általam összeállított korpusz mintegy 800 nevet tartalmaz a korból.

1.2. A Kárpát-medence hegyneveivel foglalkozó munkák jelenleg szinte kizárólagosan KISS LAJOS nevéhez köthetők. Kutatásaiban e téren az egyik fontos vonalat egy-egy jól körülhatárolható terület neveinek a felderítése képviseli: munkái révén képet kaphattunk például a Szilágyság (1981), illetve a középkori Heves vármegye domborzati arculatáról (1991). A szerzőnek azonban nem volt

célja az, hogy feldolgozza a vizsgált területek teljes hegynévállományát, csupán válogatott az etimológiailag nem vagy kevésbé áttetsző nevek köréből.¹

E témába vágó írásainak másik csoportjában, a helynevek kronológiai és származásbeli rétegeit bemutató dolgozataiban a hegységeket szintén érinti KISS LAJOS,² emellett a hegységek történeti rétegződésének önálló tanulmányt is szentelt (1997), melyben részletesen tárgyalja a *Tátra*, a *Fátra* és a *Mátra* hegységeinek kapcsolatát, keletkezését, továbbá az ókorból származtatható és a Karoling-kori hegységek eredetét, illetve továbbélését. Az ómagyar kor sajátosságainak szemléltetésére a kor hegynévállományából időrendben közel ötven nevet emel ki, s adja meg etimológiájukat. E vizsgálatok összegzéseként azt hangsúlyozza, hogy a hegységek körében a magyar elnevezők mellett számolnunk kell különféle szláv, illetve román névadókkal is, mégpedig olyan módon, hogy az alacsonyabb dombvidékek és hegységek magaslatait jobbra magyarok, a Bükk- és a fenyveserdő határán felüli csúcsokat pedig inkább az ott élő szlávok és románok nevezték el (1996a: 441, 1997: 157). Történeti, valamint származásbeli rétegződésük szempontjából ugyanő vizsgálta meg három hegyvidékünk, a Börzsöny, a Bükk és a Heves–Borsodi-dombság mintegy harminc hegységét, kitérve a hegynévadás általános indítékainak feltárására is (1997: 161–3).

1.3. KISS LAJOS ilyen irányú kutatásaihoz kívánok magam is kapcsolódni annyiban, hogy munkámban az Árpád-kori hegynévállományban fellelhető névrétegeket mutatom be. A vizsgálat során azonban a nevek nyelvi-kronológiai rétegeinek összevetése mellett a területiség szempontját is érvényesítem: két hegyvonulat neveit hasonlítom össze nyelvi szempontból, a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési keretet véve alapul (1993).³ A nyelvi elemek tárgyalásakor kitérek az általuk kifejezett szemantikai tartalmakra, és bemutatom a neveket létrehozó névalkotási szabályokat is. E három szempont együttes alkalmazásával ugyanis — miként GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek kapcsán arra rámutatott — differenciáltabban láthatjuk a helynevek szerkezeti felépítését, illetve nagyobb távlatból a helynévadás szemantikai és lexikális bázisának, valamint a névalkotási szabályoknak az összefüggéseit (2004: 129).

A korpust a Garam és a Hernád folyóvölgyei által határolt, két egymáshoz közel eső hegyvidéknek a neveire korlátoztam (Bars, Hont, Nógrád, Heves, Gö-

¹ Hasonlóképpen járt el akadémiai székfoglaló előadásában is, ám ott a szomszédos országok, sőt távoli kontinensek egy-egy hegységét is beemelte az elemzésbe, hogy szélesebb összefüggésekben is láthassuk a magyar hegységek jellegzetes vonásait (KISS L. 2001).

² A magyar, a szláv, illetve a román névadók tevékenységét mutatja be „A Kárpát-medence régi helynevei” című munkájában (1996a: 441–2), „A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében” című tanulmányában pedig a hegységek ókori és Karoling-kori rétegének rövid ismertetése olvasható (1996b: 965).

³ Hasonló vizsgálatokat végzett PÓCZOS RITA a víznevek körében (2004).

mör, Borsod és Abaúj vármegye területén), egyrészt a mai Északi-középhegység nagy részének, azaz a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Cserehát kiemelkedéseinek, másrészt a Selmeci-hegység, a Jávoros és a Szlovák-érchegység vonulatának a neveit gyűjtöttem össze. A történeti hűség kedvéért helyesebbnek látom a mesterséges tájnevek helyett a két hegyvonulatot földrajzi elhelyezkedésük alapján megjelölni: az előbbit déli, az utóbbit északi vonulatként említem a továbbiakban. Választásomat az indokolja, hogy — bár szomszédos, egymással párhuzamosan futó hegyláncokról van szó — lényeges különbség mutatkozik a két területen a névhasználók tekintetében: az északi vonulat vidékén ugyanis jóval nagyobb számú szláv lakossággal kell számolnunk. KISS LAJOSnak az Árpád-kori Magyarország etnikai és nyelvi vonatkozásait tárgyaló írásaiból képet kaphatunk a honfoglalás korának, valamint az Árpád-kor végének etnikai-nyelvi viszonyairól, amely szerint a honfoglalást megelőzően mindkét területen jelentős számú szláv népesség élt. A magyarság elsőként a déli vonulat területeit szállta meg, s az ott megtelepülők nagy számban átvették a leigázott szlávok helyneveit (1988). Minthogy a szláv eredetű helynevek aránya (különösen Nógrád vármegyében) a hegyek között nagyobb (1999a: 15), a honfoglalás kori szlávság ott valószínűleg továbbélt, a honfoglalást követő szláv-magyar kétnyelvűség viszonyairól azonban nincs pontos képünk. Az Árpád-kor végén a vizsgált területek jelentős részének köznépe már túlnyomórészt magyar nyelvű volt, de az Ipoly völgyétől északra a honfoglalás kori szlávság nagyobb számban megmaradt, és emellett e területekre a 13–14. században jelentős újabb szláv népesség is betelepült (KISS L. i. m.).

A magyar és a szláv névhasználók arányának eltérése feltételezhetően különbségeket mutat a két vidék névállománya között is. Minthogy a két hegyvidék földrajzi arculata lényegében hasonló,⁴ a névállományban feltehetően megmutatózó különbségek bizonyosan a két hegyvidék lakosságának nyelvi viszonyaival magyarázhatók. Az összevető vizsgálatban ennek megfelelően — előzetes feltevéseim szerint — a nevek nyelvi felépítésében, valamint a névadási szokások, illetőleg a nevek változása terén várhatóak számottevő különbségek. A szláv réteg vizsgálata ugyanakkor nemcsak a magyar hegynévadásra gyakorolt hatása miatt lehet érdekes, hanem a folyamat kétirányú volta miatt vizsgálnunk kell — amennyiben ezt az adatok lehetővé teszik — a magyar nevek esetleges hatását is a szláv nevek körében.

⁴ A két vonulat domborzatában mutatkoznak különbségek: az északi hegylánc magasabb, mint a déli, ahol szinte dombvidékeket is találunk, továbbá az északi vonulat egybefüggő, míg a délit nagyobb völgyek szabdalják. Mindennek azonban nemigen lehetnek nyelvi, a nevekben megjelenő következményei, az eltérés leginkább a nevekbe beépült hegyrajzi köznevekben tükröződhet vissza.

A két hegyvidék névállományának összeállításához forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának köteteit használtam fel (Gy.),⁵ s az ennek alapján létrehozott adattárba a déli vonulat területéről 118 denotátum 119 nevének összesen több mint 150 adata, míg az ezzel párhuzamosan emelkedő északi vonulat kiemelkedései közül 111 denotátum 114 nevének összesen mintegy 170 adata került be.

A két vonulat névállományába felvettem a szorosabban vett (azaz latinul *mons*, *monticulus* stb. földrajzi köznévvvel minősített) hegynevek mellett a hegyek részeinek a megnevezéseit is, tehát például a 'hegyoldal' jelentésű *mál* vagy a 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' jelentésű *homlok* (HEFTY 1911: 211) földrajzi köznévi alaptagú neveket is bevontam a vizsgálataimba. Noha az ilyen nevek mellett is gyakran a *mons*, *monticulus* szerepel, mégsem valószínű, hogy e nevek valóban az egész hegy megnevezésére szolgáltak, inkább csak a hegy valamely részét jelölhették. Igaz, a nevek között arra is van példa, hogy a hegy valamely részének a megnevezése utóbb az egész magaslat nevévé vált. A nevek által jelölt objektum egyértelmű meghatározása azonban az ilyen esetek többségében ma már nem lehetséges. A bizonytalanságok miatt és az átláthatóbb tárgyalás kedvéért a továbbiakban a terminus jelentéskörét kiterjesztve egységesen a hegynév kifejezést használom az ilyen módon egybeállt viszonylag heterogén névanyag minden elemére.

2. A magyar réteg

A két hegynévállományban eltérő arányban vannak jelen a belső keletkezésű nevek: a déli vonulat kiemelkedéseinek mintegy négyötöde, az északi vonulat hegyeinek pedig csupán kétharmada viselt korszakunkban magyar névadással létrejött nevet. A belső keletkezésű hegynevek nagyobb része kétrészes név: a déli vonulatban a nevek 57%-a ilyen struktúrájú, az északi vonulatban ez az arány valamivel kisebb: 52%. A továbbiakban az egy- és kétrészes neveket külön tárgyalom, az egyes csoportokon belül szófaji-szemantikai szempontok szerint csoportosítva a névanyagot.

2.1. Egyrészes nevek

2.1.1. Ebben a csoportban a legtöbb adat földrajzi könévvvel azonos alakú szórvány: mindkét hegységrendszer területéről igen nagy számban adatolható önálló használatban a *bérc* és kisebb számban a *halom* lexéma. E két földrajzi közné

⁵ GYÖRFFY adattára szinte teljes egészében lefedi a vizsgált két hegyvonulatot, csupán Zólyom és Szepes vármegye déli részének, illetőleg Torna vármegyének az adatai hiányoznak belőle. A GYÖRFFY által közreadott kötetek azonban — mivel az Árpád korra vonatkozó források teljes névanyagát közlik — így is elegendő és teljesen megbízható adatot szolgáltatnak a vizsgálat elvégzéséhez.

kapcsán azonban érdemes az adatokat egyenként megvizsgálni, a szövegkörnyezet alapján ugyanis a legtöbb esetben kiderül, hogy közszei említéssel van dolgunk, azaz a lexémák lényegében a latin fajtajelölő közszei elemek mintájára (valójában oklevélszóként) szerepelnek az iratokban: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1341/1347: in latere 1 *Berch* transit ipsum *Berch* caditque ad solarem vallem alterius *Berch* (Gy. 3: 125), 1276: super 1 altum *holm* seu monticulum (Gy. 3: 218). A kiemelkedésre utaló földrajzi köznevek ugyanakkor jelentéshasadással a hegyek megnevezésévé is válhattak, a tulajdonnévi *Bérc*, illetve *Halom* nevek száma azonban mindkét hegyvonulatban igen csekély, és általában a valós nyelvi státusuk, tulajdonnévi jellegük is rendkívül bizonytalanul ítéltető meg. A déli vonulatból esetleg ide sorolhatók: 1305: per verticem montis quod vulgo *beerch* dicitur (Gy. 4: 289), 1327: per eudem montem qui vulgo *berch* vocatur (Gy. 4: 252), 1303/1352//1450: ad 1 monticulum *Holm* vocatum (Gy. 1: 815), ezekben az oklevélrészletekben az adatok tulajdonnévi jellegét a szövegkörnyezet talán valószínűsíti. Az északi vonulatból az 1330: monticulo *Beerch* adatot az oklevél másik tulajdonneve (viam *Beerchuth*) alapján tarthatjuk esetleg tulajdonnévnek (Gy. 1: 85). Az 1318: ad monticulum quod vulgo *Holum* dicitur (Gy. 1: 139) adat tulajdonnévi volta viszont kevésbé egyértelmű. E két lexémán kívül a déli vonulatban csupán a *domb* szerepel kiemelkedés megnevezéseként: 1329/1406: monticulo ... vulgo *domb* (Gy. 1: 154), az északi vonulatban pedig a *mál* jelöl önmagában hegyet (pontosabban hegyoldalt), ám — miként a szövegkörnyezet mutatja — köznévként: 1276: supra qd. *mal* (Gy. 3: 218).⁶

Az északi *Gerendes* ([1245]/1245: *Grendus*, Gy. 3: 150, 174) névben szintén földrajzi közév rejlik: a szláv eredetű s a magyarban is meghonosodott *gorond* ~ *gerind* ~ *girind* ~ *görönd* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' lexéma (ÚMTsz., TESz. *gorond*). Bizonyára földrajzi köznevet tartalmaz a déli vonulat *Erdej* ([1077–95]/+1158//PR: *Erdey*, Gy. 3: 42, 115) hegyneve is, amely a hegyet borító erdőségre utaló földrajzi köznév -j képzős származéka lehet (az ilyen névalakulatokra ld. például *halom* > *Halmaj*, FNSz. *Halmaj*). A földrajzi köznéből ténylegesen tulajdonnévvé vált formák mindkét területen az egyrészes névállománynak csupán alig több mint egyhuzadát teszik ki.

2.1.2. A köznévi eredetű egyrészes nevekben a földrajzi köznevek mellett kisebb számban mindkét névállományban találkozunk növénynevekkel, állatnevekkel, illetve anyagnevekkel, melyek többnyire valamilyen formánssal — leggyakrabban az -s, egy-egy névben a -d, -gy képzővel — ellátva váltak a kiemel-

⁶ A helyet jelölő magyar közszei értékű elemek latin nyelvű oklevelekben való előfordulásának jelenségéhez s használatuk különböző okainak és módozatainak részletes áttekintéséhez ld. HOFFMANN 2004: 50–9.

kedés megnevezésévé. Ezt a megoszlást mutatják a növényvilágra utaló, jelöletlen *Kőris* (1280: *Keurus*, Gy. 3: 42, 76) és a formánssal jelölt *Nyíres* (1325/1347: *Nyres*, Gy. 1: 789), *Szőlős* ([1265]/1265: *byrch Zeuleus*, Gy. 3: 139) nevek a déli területen, valamint az északi vonulat névállományában a jelöletlen *Bükk* (1260: *Bik*, Gy. 3: 150, 205), illetve a jelölt *Mogyorós* (1291: *Munoros*, Gy. 3: 182) és *Somogy* ([1245]/1245: *Symug*, Gy. 3: 150, 174). A kiemelkedés növényvilágára utaló nevek között érthetően a fanevek megjelenése a legjellemzőbb, az állatnévből alakult hegynéveknél ugyanilyen szembetűnő a madárnevek súlya. Madárnévből alakult a déli *Csókás* (1303/1352//1450: *Chokas*, Gy. 1: 736, 815), valamint az északi *Rárós* (1327: *Rarous*, Gy. 4: 303) hegy neve. A déli *Bolhád* ([1200 k.]: *Bulhadu*, Gy. 4: 209, 277) név esetében JUHÁSZ DEZSŐ szerint azonban nem a vidéken előforduló sok bolha szolgáltatta a névadás alapját, ezzel a tipológiai jellemzővel ugyanis egyedül állna a tájnevek között. Véleménye szerint valószínűbbnek tarthatjuk, hogy egy *Bolha* ~ *Bolhád*-féle személynévből településnév > területnév > végül tájnév átvitelével alakulhatott (1988: 64). E magyarázatot azonban erősen elbizonytalanítja, hogy a korból nem adatolható az egész metonimikus alakulásmód alapjaként feltételezett személynév. Anyagnév az alapja a déli vonulat területén a *Mész* (1303/1352//1450: *Meez*, Gy. 1: 736, 815) hegynévnek, s ide kell sorolnunk a *Karancs* (1327: *Karanch*, Gy. 4: 209, 227) hegynévet is, amennyiben a *garancs* ~ *göröncs* 'göröngy' (KISS L. 1997: 160, FNEsz.) jelentésű főnévből eredeztethető. Az északi *Agyagos* (1279: *Ogyogos*, Gy. 3: 150, 227) szintén a kiemelkedés talajának anyagára utal.

2.1.3. Szóösszetételből ritkán alakul hegynév, ezzel kizárólag a déli — közvetve az állatvilágra utaló — *Ravaszlyuk* (1256: Berch *Rvvozlik*, Gy. 3: 42, 108) hegynévben találkozunk, amely metonímiával alakult a 'rókakotorék' jelentésű közszóból.

2.1.4. Képzetlen melléknév csupán a déli vonulatban szerepel: a *Világos* (+1275/[XIV.]: *Vylagus*, Gy. 3: 42, 139) a hegy színét jelöli, a *Belső* (1341/1347: *ad montem Belsew*, Gy. 3: 42, 125) hegynév pedig a kiemelkedés elhelyezkedésére utalhat, ez utóbbi névtípussal azonban a magyar hegynévrendszerben nem igen találkozunk, ezért feltételezhető — ha nem csupán az oklevélbeli említés számlájára írható ez a névszerkezet —, hogy egy elsődleges kétrészes (*Belső-hegy*-féle) névből alakulhatott elliptikus szerkezeti változás eredményeként. A folyamatos melléknévi igenevet rejtő *Dongó* (+1194: *Dungou*, Gy. 1: 801) nevet a hegyen hallható jellegzetes hanghatás motiválhatta.

2.1.5. Néhány hegynév alakilag személynévvel egyezik meg: a déli vonulatbeli *Bölcs* (1280: *Beylch*, Gy. 4: 258; vö. *Belch* szn., ÁSz.), illetve az északi *Konrád* (1331/1394: *Konerad*, Gy. 3: 150, 229, 230; vö. *Conradus* szn., ÁSz.) és *Türk* ([1245]/1245: *Turk*, Gy. 3: 151, 238; vö. *Turk* szn., ÁSz.) hegynévben vélhetően magyar személynév rejlik (az utolsó népnévet is takarhat). A szintén

északi *Szirk* (1334: *Zyrk*, Gy. 2: 461, 538) hegynév esetében egy szláv *Szirk*-féle személynév (vö. *Syrek* szn., FNESz.) válhatott magyar névadás eredményeképpen a kiemelkedés megnevezésévé. Meg kell azonban jegyezni, hogy a személynévi névadás, s különösen a pusztaszemélynévi metonímia feltételezése a kiemelkedések nevében kevésbé megalapozott, mint a településnevek esetében.⁷ Ebben a névtípusban ezért számolni kell a személynév > településnév > hegynév áttétel lehetőségével is.

2.1.6. Településnévből alakultak metonimikus névadással a *Dédes* (1247: *Dedus*, Gy. 1: 736, 769), *Gyúl* (1075/+1124/+1217: *Gcohl*, Gy. 4: 242, 247), *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 249) nevek a déli területen. A *Börzsöny* (1138/1329: *Belsun*, Gy. 3: 150) hegység neve szintén településnévre vezethető vissza: a valószínűleg szláv eredetű (*Nagy*)*börzsöny* helység nevéből alakult.⁸ Az északi vonulatban csupán a *Lám* (+1135/+1262/1566: *Lom*, Gy. 3: 150, 183, 215) hegynév esetében gondolhatjuk, hogy az azonos nevű közeli szláv eredetű településnév rejlik benne, nem zárható ki azonban a kevésbé jellemző hegynév > településnév alakulásmód sem.

2.1.7. A hegyet borító erdőség neve vonódott át a kiemelkedés megjelölésére a déli vonulatbeli *Várerdő* (1265: per montem ... *Warerdev*, Gy. 4: 263) hegynév, valamint az északi *Apátbükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 155, 254), *Feketeerdő* (1413: *Fekethe erdew*, Gy. 2: 457) és *Palaszkabükke* (1333/1334: *Palazkabiky*, Gy. 2: 461, 512) nevek esetében. Az is elképzelhető azonban, hogy e névelőfordulások a latin *mons* 'hegy' megjelölés ellenére is az erdőségek megnevezői voltak, hiszen névhasználói kompetenciánk alapján tudjuk, hogy gyakran csupán nézőpont kérdése, hogy milyen szemlélettel határozunk meg egy hegyet. Mindamellett meg kell jegyezni, hogy az elsődlegesen erdőséget megnevező névformák hegynévi használata nem ritka a korai ómagyar korban.⁹

⁷ Erre KÁLMÁN BÉLA is felhívja a figyelmet a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról írt ismertetésében, amelyben kifogásolja KISS LAJOS eljárását, amikor is kellő bizonyíték nélkül pusztaszemélynévi eredetűnek ítél hegyneveket. Ám e véleményében egyik-másik esetben mintha kissé maga a recenzens is elbizonytalanodna, és óvatosabban fogalmaz. A *Badacsony* névnél még egyértelmű az elutasító állásfoglalása: „Hegynek nem szokás személynévet adni”, a *Geté*-hez fűzött megjegyzése azonban már kevésbé határozott: a hegynevek ritkán szottak személynévből keletkezni (vö. 1979: 300–3).

⁸ A hegynévnek a kizárólag meleg égövön tenyésző *börzsöny* fanévvel való összekapcsolása nem helytálló (FNESz., KISS L. 1997: 163). Talán az magyarázhatta a növénynévi származtatást, hogy az oklevelekben *silva*-ként megjelenő *Börzsöny* hegynév mögött olyan elsődleges erdőnevet gyanítottak, amely jellegzetes fájáról kaphatta a nevét.

⁹ KISS LAJOS pedig arra hívja fel a figyelmet az erdőnév > hegynév metonímia kapcsán, hogy az el-lentés irányú kapcsolatra is van példa, mivel a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas s ezért gazdaságilag különösen értékes erdővel borított hegyeink gyakran mint *silva* 'erdő', s nem mint

2.1.8. Más, a hegy közelében lévő különböző helyek nevei is gyakran váltak metonimikus névadással a kiemelkedés megnevezésévé: leggyakrabban kétrészes helynevek alakultak ilyen módon hegynévvé. A déli területen a *Medves* (1290/1303/1479: *Medus*, Gy. 2: 461, 485, 4: 209) nevű bazaltfennsík vélhetően a közelében folyó, ezen a területen adatokkal nem igazolható, másutt azonban előforduló *Medves* nevű patakról kaphatta a nevét (ehhez ld. KISS L. 1997: 160). Az *Izsákláza* (1295: *Ysaacлася*, Gy. 3: 42, 70; *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány', vö. TESz. *láz*), *Miklósluga* (1248/1326: *Myklousluga*, Gy. 1: 736, 767; **lug* 'erdei rét', vö. FNESz. *Miklósluga*) nevekben rétnek a megnevezése rejlik. Az északi területen is megtalálható ez az elsődleges helynévfajta: *Hegyláz* (1290/1303/1479: *Hyglaz*, Gy. 2: 461, 485), *Ökörmező* (1291: *Wkurmezeu*, Gy. 2: 460, 543). A *Munuhpest* (1266/1283: *Munuhpest*, Gy. 2: 461, 545) név pedig a hegy oldalában lévő barlangot jelölhette elsődlegesen, mivel benne a *pest* 'üreg, barlang' földrajzi köznév rejlik (FNESz. *Pes-kő*; DÉNES 1999: 108, 2005: 164–6).

2.1.9. Az egyrészes nevek jelentős hányada szláv eredetű: a déli vonulatban az egyrészes nevek egynegyedénél számolhatunk a szláv eredeztetés lehetőségével: pl. *Kemenc* (1331/1394: *Kemench*, Gy. 3: 150, 229) < szl. *kamen* 'kő', *Orl* ([1245]/1245: *Orl*, Gy. 3: 150, 174) < összl. **orъlъ* 'sas' (vö. FNESz. *Orló*), az északi vonulatban ez az arány lényegesen magasabb: az egyrészes nevek kéttötdét sorolhatjuk ide: pl. *Hradissza* (1256/[c: 1266?]/1297//1520: *Hradyscha*, Gy. 3: 151, 238) < *hradište* 'várhely' (vö. FNESz. *Haragistya*); *Visnyice* (1295/1315: *Wysniche*, Gy. 2: 461, 530) < szláv *višňa* 'meggyes' (vö. FNESz., ŠMI-LAUER 1970: 191). E nevek a magyar névrendszer elemeként megnevező funkcióval jellemezhetők.

2.2. Kétrészes nevek

2.2.1. Alaptag

A kétrészes nevek alaprészeként mindkét vonulat hegynévei körében érthető módon a hegyrajzi köznevek a leggyakoribbak, s ezek mindkét vonulat neveiben meglehetősen változatosan jelentkeznek. Ebben a pozícióban mindkét hegyvonulatban a *hegy* lexéma a leggyakoribb, ezzel közel azonos számban szerepel hegynévek utótagjaként a *bérc* földrajzi köznév is a vizsgált két területen, a *kő* lexéma hasonlóan gyakori használata azonban csupán az északi vonulatban jellemző. Ezek mellett kisebb számban, de mindkét hegyvidéken láthatjuk a *halom* és a *mál* 'hegyoldal' földrajzi közneveket is ebben a szerepben. A *fő* 'hegy; hegy vagy szikla teteje' (HEFTY 1911: 107), *határ* 'területek közötti választóvonal,

mons 'hegy' szerepeltek okleveleinkben (1996: 442, 1997: 166), erre a vizsgált korpuszból a *Börzsöny* (+1258: *silva Bersen*; Gy. 3: 150, 184, 241, 209), valamint a *Mátra* (1216 [c: 1217]/1230: *silva Matra*; Gy. 3: 42, 67, 92, 113, 120, 123, 139, 144, 146) emlithető példaként.

sáv, illetve az ezt jelölő tárgy vagy természetes alakulat' (TESz.), *köz* 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz' (TESz.), *tő* 'hegynek, dombnak alsó része' (HEFTY 1911: 367) és *verő* 'hegy vagy völgy délnek néző, napnak kitett oldala' (DÉNES 1982: 7, FNESz. *Verő-máj*) hegyrajzi köznevekkel ezzel szemben csak a déli vonulat névállományában találkozunk: Fertés-*fő* (1341/1347: *Fertysfeu*, Gy. 3: 42, 124), Vátolyaszó-*tő* (1295: *Watulozoutu*, Gy. 3: 42, 70), Nagydél *verője* (1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125). A *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' (HEFTY 1911: 211), *hát* 'széles tetejű magaslat, földhát' (TESz.) viszont csak az északi vonulatban fordul elő: Csiszta-*homlok* (1294/1321/XVII.: *Chysta humluk*, Gy. 3: 150, 233), Kecse-*hát* (1278: *Kechkehat*, Gy. 4: 210, 265), talán ide sorolható a *havasok* is, amely azonban csak latinra fordítva szerepel az itteni névanyagban: Golcsa-*havasok* (1255: *alpes Golcha*, Gy. 1: 40, 98, Gy. 2: 460).

A földrajzi köznevek mellett csupán a déli vonulat névállományában találunk kétrészes nevek alaptagjaként helyneveket, s ott is csupán a Kis-*Galya* (1325/1347: *Kysgala*, Gy. 1: 789), Nagy-*Galya* (1325/1347: *Noggala*, Gy. 1: 736, 789) nevekben. Ez azt mutatja, hogy a differenciálódás mint névalkotási mód a régi magyar hegynevek körében meglehetősen ritka lehetett.

2.2.2. Bővítményi rész

A fajtajelölő funkciójú utótagokkal szemben a kétrészes hegynevek bővítményi részeit felépítő lexémák skálája igen változatos.

2.2.2.1. Mindkét vonulatban a legjellemzőbb *k ö z n é v i* előtagok közé tartoznak a növénynévi névelemek, melyek egyaránt előfordulnak képző nélküli, valamint -s formánssal ellátott formában, amint azt a déli vonulatbeli Borsó-hegy (1298/1390: *Borsowhyg*, Gy. 1: 785), Szilfa bérce (1256: *Zylfabercy*, Gy. 3: 42, 108), Szőlő-mál (1295: berch *Seleumal*, Gy. 3: 42, 70), Bodzás-hegy (1248/1326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*, Gy. 1: 767, 768), Bükkös-fő (1341/1347: *Bykusfew*, Gy. 3: 42, 124), Hagymás közbérce (1341/1347: *Hagmaskwzberche*, Gy. 3: 125),¹⁰ Szederjes-kő (1326: *Zederiesku*, Gy. 3: 42, 105) nevek mutatják. A kiemelkedés növényvilágára utaló előtagok az északi vonulatban is közel azonos arányban szerepelnek képző nélküli és képzett formában: Jávor-hegy (1291: *Jaurheg*, Gy. 2: 460, 543), Szőlő-mál (1219: *Zevlevmal*, Gy. 3: 150, 155, 250), Körtvélyes-hegy (1332: *Korthweleshygh ~ Kurthwelusheygh*, Gy. 1: 40, 91), So-

¹⁰ A Hagymás közbérce név szerkezeti felépítése, s így a névrészek funkciójának megítélése is bizonytalan. A fenti tagolás alapján az előtag vadhagymával benőtt helyre utal, az utótag pedig közepső hegyhátat jelölhet (vö. Kiss L. 1991: 76). A névnek fölvethető ugyanakkor Hagymás-köz bérce tagolási lehetősége is, ebben az esetben az előtag a — közvetlen adatokkal nem igazolható — Hagymás-köz helynév lehet. Ez utóbbi esetben azonban a név szemantikai struktúrája is más jellegű.

mos-bérc (1333/1334: *berch Sumus*, Gy. 2: 461, 512), Szőlős-hegy (1260: *Sce-leushyg*, Gy. 3: 205).

A ritkábban előforduló, állatnevet tartalmazó nevek is hasonló megoszlást mutatnak az előtag jelöltsége tekintetében: *Galambok* bérc (1265: *Golombuk berchy*, Gy. 4: 263), *Sertés-hegy* (+1258: *Sertes heyg* ~ *Sertesheyg*, Gy. 3: 150, 241), *Csókás-kő* (1315/1339: *Chokasku*, Gy. 1: 736, 767), *Nyulas-bérc* (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238) a déli területen, illetve *Bagoly-kő* (1240: *Boglku*, Gy. 2: 461, 499), *Kecske-hát* (1278: *Kechkehat*, Gy. 4: 210, 265), *Sólyom-kő* (1243/1335: *Solyomkeo*, Gy. 2: 461, 533), *Ölyves-bérc* (1341: *Wluesberch*, Gy. 2: 461, 517) az északi területen.

A déli vonulatban kiemelkedően nagy számban találkozunk anyagnevekkel: *Homok-hegy* (1280: *Homoheg*, Gy. 4: 321), *Kő-hegy* (1250: *Kuhyg*, Gy. 4: 258), *Kő-mál* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *Agyagos-bérc* (1227: *Ogogovs berch*, Gy. 4: 249), *Köves-bérc* (1298/1390: *Kuesbere* [ɔ: *Kuesberc*], Gy. 1: 785), *Köves-hegy* (1295: *Kuesheg*, Gy. 4: 261), *Meszes-mál* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321). Az északi területen ez kevésbé jellemző kategória: csupán a *Kövecses-halom* (1337: *Kuechusholm*, Gy. 2: 551), *Köves-bérc* (1327: *Kuesberch*, Gy. 4: 302) nevekben lelhető fel.

Az építménynevek minden esetben jelöletlen formában szerepelnek a hegynevekben, amint ezt a déli *Kápolna* bérc (1341/1347: *Capulnaberche*, Gy. 3: 42, 125), *Vár* hegye (1295: *Warhygi*, Gy. 3: 42, 70) nevek mutatják. Az északi vonulatban csupán a *Vár-hegy* (1333/1334: *Waarheg*, Gy. 2: 461, 512) név utal a kiemelkedésen lévő építményre.

A nevek felépítésében részt vevő további — változatos szemantikai tartalmat tükröző — köznévi elemek formáns nélküli és formánssal ellátott formájukban egyaránt előfordulnak: a déli korpuszba tartozó *Iker-kő* (1262: *Ykurku*, Gy. 3: 150, 200) két kiemelkedést jelöl, a *Nyerges-bérc* (1227: *Nerges berch*, Gy. 4: 249) a hegy alakjára, az *Őr-hegy* (1304/1335//1376: *Ewrhegh*, Gy. 3: 42, 144) és a *Fertés-fő* előtagja a hegy funkciójára utal, az utóbbi olyan helyet jelöl, ahol fürdőző hely van az állatok számára (KISS L. 1991: 76). Az északi terület nevei hasonló képet mutatnak: az *Éles-bérc* (1331/1332/XVIII.: *Elesberth*, Gy. 3: 153, 274), *Hegyes-hegy* (1255: *Hygyshyg*, Gy. 1: 40, 98), *Lyukas köve* (1296/1488: *Lwkaskwy*, Gy. 3: 224) a kiemelkedés alakjára utal. A *Bálvány-kő* (1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78) talán pogány istentiszteleti helyet jelölhet, de az is lehetséges, hogy a kiemelkedés növénytakarójával áll kapcsolatban: sok ecetfa, vagyis bálványfa nőhetett rajta (vö. KISS L. 1997: 164).

2.2.2.2. A legszembetűnőbb különbséget a képzetlen m e l l é k n é v i elemeket tartalmazó hegynevek arányában találjuk: e nevek a déli vonulatban a két-részes névállomány kilenced részét alkotják. Képzetlen melléknév szerepel a *Kék-halom* (1270/1284: *Keykholm*, Gy. 3: 42, 64), *Kerek-kő* (*1248/1326: *Ke-*

rekku, Gy. 3: 107), valamint a Közép-hegy (1256: *Kuzephyg*, Gy. 3: 42, 108), Közép-mál (1280: *Cuzepmal*, Gy. 3: 42, 76) és a két különböző hegy megnevezésére is használt Közép-bérc (1258: *kuzepberch*, Gy. 1: 88; 1298: *Kvzezberech*, Gy. 1: 760) nevekben. Az északi vonulatot reprezentáló korpuszban jóval nagyobb számban, a kétrészes nevek mintegy ötödében vesznek részt képzetlen melléknevek a hegynevek felépítésében, s a melléknevek jelentésköre is változatosabb. A kiemelkedés méretére utal a Nagy-bérc (1269/XVIII.: *Nogberk* [ɔ: *Nogberch*], Gy. 4: 298), színére a Vörös-kő (1327: *Weresku*, Gy. 4: 209, 289), hőmérsékleti viszonyaira a Lágymányos (1219: *Lagku*, Gy. 3: 150, 155, 250; *lágymányos*, vö. FNSz. *Lágymányos*), Meleg-hegy (1331/1347: *Meleekhegh*, Gy. 2: 461, 483, 526), növényzet nélküli voltára a Szár-hegy (1295/1315: *Zarheg*, Gy. 2: 461, 530; *szár* 'kopasz', vö. TESz.) név. A kiemelkedés viszonyított helyzetét jelölik meg a Közép-bérc (1280: *Kuzepberch*, Gy. 1: 93), Közép-kő (1240: *Cuzepku*, Gy. 2: 461, 499), valamint a három különböző kiemelkedést megnevező Köz-bérc (1243/1335/XVII.: *Közbercz*, Gy. 2: 460, 533; 1269/XVIII.: *Kuzberch*, Gy. 4: 210, 298; 1280: *Kuzberch*, Gy. 1: 139) hegynevek.

A melléknévi igenevek a kétrészes nevek felépítésében kisebb szerepet játszanak. A déli terület névállományában folyamatos melléknévi igeneveket találunk: a Verő-mál (1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250) a hegy hőmérsékleti viszonyaira utal, bár itt az előtag földrajzi köznévként is tekinthető. A Homlóló-kő (+1258: *Homlolo kw*, Gy. 3: 150, 241) elnevezés előtagja a *homlol* 'ledönt, felforgat, elpusztít' igéből alakult, s talán pusztuló hegyet jelölhet (Kiss L. 1997: 131). Az északi vonulatbeli Akasztó-hegy (1291: *Akatzowhegy*, Gy. 2: 461) név feltehetően annak az emléket őrzi, hogy rajta egykor akasztófa állt, hiszen az akasztás a földesúri bíráskodás korában meglehetősen gyakori igazságszolgáltatási eljárás volt. A Hasadt-kő (1330, 1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40, 100) névben szereplő befejezett melléknévi igenév pedig talán a kiemelkedés állapotára utalhat.

Számnév csupán az északi vonulatbeli Három-hegy és Két-halom nevekben szerepel, melyek — amint ezt a latin megjelölés is mutatja: 1291: *ad 3 montes Harumheg* (Gy. 2: 460, 543), illetve 1232>1347: *ad duo monticula ... vulgo Ket-halm* (Gy. 2: 515) — három, illetve két dombnak az összefoglaló elnevezései lehetnek.

2.2.2.3. A melléknévi elemek eltérő aránya mellett a másik szembetűnő különbség az, hogy a déli vonulat állományában lényegesen nagyobb a *t u l a j - d o n n é v i* névelemek aránya; s ez a különbség leginkább a helynévi előtagok terén mutatkozik meg.

Személynevet gyaníthatunk a déli vonulatbeli *Apc* halma (1261/1271: *Apuc-holma*, Gy. 3: 67, 118; vö. ÁSz. *Apuc*), *Buku* lese (1265: *Buckulese*, Gy. 4: 229; vö. ÁSz. *Buck*), *Bata* köve ([1240]: *Bathakue*, Gy. 1: 810; vö. ÁSz. *Bata*), *Gyula*

halma (1366/XVIII.: *Gyula halma*, Gy. 4: 292), *Jeles* bérce (1341/1347: *Jelusberche*, Gy. 3: 42, 125) nevekben, melyekben a személynemekhez egy-egy birtokos személyjeles földrajzi köznév kapcsolódott. Az északi vonulat névállományában valamivel nagyobb a személynévi névrészek aránya: *Dános* köve (1245/1264: *Danuskue*, Gy. 2: 461, 548; vö. ÁSz. *Danus*), *Károly* lese (1243/1335: *Karulesy*, Gy. 2: 461, 533), *Mátyás* hegye (1341/1347: *Mathyashege*, Gy. 2: 485), *Szólát* hegye (1324/1326: *Zolachyuge*, Gy. 3: 150, 155, 236; vö. ÁSz. *Solat*), *Tóbiás* lese (1243/1335, 1243/1335/XVII.: *Tobiaslesy*, Gy. 2: 461, 519).¹¹

A kétrészes nevek előtagjaként nagyobb számban csupán a déli területen szerepelnek helynevek. A *Telekes*-köz (1298/1390: *Thelekuskuz*, Gy. 1: 785, 811) előtagjában a közeli település neve rejlik. A *Makjánvára* hegye (1337/1446: *Makyanwarahegy*, Gy. 3: 42, 114, 134) név szerkezete nem egyértelmű, talán a heggyen lévő épület neve jelenik meg a hegynév előtagjában.¹² Az *Ikreshegy*-fő (1341/1347: *Icrushygfew*, Gy. 3: 42, 125), a *Magashegy* bérce (1256: *Mogoshegbercy*, Gy. 3: 42, 108), illetve a *Nagydél* verője (1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125) nevek előtagja kétrészes hegynév. E nevekben vélhetően részegész viszony fejeződik ki, vagyis a név egésze az előtaggal jelölt kiemelkedés egy részére vonatkozhat. Az északi vonulatban csupán a *Jászó*-havasok (1286: *alpis Jazov*, Gy. 1: 40) és a *Kassai*-Nagy-hegy (1317: *magnus mons Cassouien-sis*, Gy. 1: 40, 103) előtagjában szerepel helynév. E hegynevek azonban csak latinul adathatók, s nehéz megítélni, hogy valóban létező magyar nevek latin fordításai-e vagy csupán körülírások.¹³

A belső keletkezésű nevek speciális csoportját alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek szláv eredetű hegynévi előtagja magyar földrajzi köznévvel kapcsolódott össze. Ez utóbbi szerepben mindkét korpuszban leggyakrabban a *hegy* lexéma fordul elő: ezt mutatják a *Bugyihó* hegye (1283: *Budihohege*, Gy. 3: 150, 205), *Konyha*-hegy (1327: *Kuhnyaheg*, Gy. 4: 209, 289), *Zsarna* hegye (1256: *Zarnahyge*, Gy. 3: 42, 108), *Zsarnó* hegye (1321: *Zarnohygy*, Gy. 1: 153) nevek a déli vonulattól, valamint a *Bagonya*-hegy (1327>XIX.: *Bagonya-hegy*, Gy. 3: 151), *Ladica* hegye (1323: *Ladychahyge*, Gy. 2: 461, 516), *Szol*-hegy (1291: *Zolheg*, Gy. 2: 460, 543), *Viszoka* hegye (1323: *Wyzukahyge*, Gy. 2: 461, 510)

¹¹ E nevekben talán egykori birtokosok nevét sejtethetjük. A kiemelkedések esetében azonban kevésbé egyértelmű a birtokosi viszony megítélése, mint a településeknél, méreteiknél, jellegükénél fogva ugyanis kevésbé hihető, hogy a hegyek egyetlen személy birtokába tartozhattak. A személynévi előtag emellett más funkciókat is betölthetett.

¹² Lehetséges azonban, hogy a hegynév arra utal, hogy a várhegy egy *Makján* nevű személy birtokába került (ld. ehhez Gy. 3: 114). E lehetőségnek azonban egy *Makján várhegye* forma jobban megfelelné.

¹³ GYÖRFFY a latin kifejezéseket tulajdonnévnek tekinti.

elnevezések az északi vonulatból. Az északi vonulatban emellett gyakori a *bérc* főnév is: *Brizó* bérc (1331/1394: *Brizoberche* ~ *Brizoubeerche*, Gy. 3: 229), *Ladica*-bérc (1232>1347: *Lasichaberch*, Gy. 2: 461, 515), *Vidosza* bérc (1341: *Viduztaberche*, Gy. 2: 460, 493), *Zalatna* bérc (1291: *Zalathnaberche*, Gy. 2: 501). Bár a *bérc* szó szláv eredetű, meglehetősen korán bekerült a magyar nyelvbe,¹⁴ s bizonyosan magyar közszóként járult a szláv nevekhez. Emellett egy-egy esetben a *halom* és a *kő* is szerepel a déli korpuszban: *Garabos*-halom (1256: *Garaboshalm*, Gy. 1: 125), *Szlovik* köve (1281: *Slovyk Keve*, Gy. 3: 150).

A szláv eredetű helynevet tartalmazó névcsoport mindkét hegyvidéken a leggyakoribb névtípusok közé tartozik. Szembetűnő azonban, hogy a déli vonulatban e nevek lényegesen nagyobb arányban, az esetek több mint kétötödében váltak kétrészesé magyar közszóval összetélt alkotva, az északi területen ugyanakkor a szláv eredetű névrészt tartalmazó nevek csupán alig több mint egynegyede ilyen struktúrájú. Ezek a nevek az utolsó névadási mozzanat alapján a magyar névrétegbe sorolandók: magyar nyelvű névadók hozták őket létre úgy, hogy egy már meglévő szláv névhez kapcsoltak magyar helyfajtajelölő földrajzi köznévi lexémát. Érdekes azonban a már eredetileg is hegynévként funkcionáló alakulatot annak a névrétegnek az elemei között is számba vennünk és vizsgálnunk, amelyben keletkezett, hiszen természetesen ezek a névrészek is rávilágíthatnak a szláv névállománynak mint rendszernek a jellemzőire.

2.3. A magyar névrétegről mindezek alapján összefoglalóan a következőket mondhatjuk el: mindkét hegyvonulatban a kétrészes nevek alkotják a névállomány nagyobb hányadát, ám az északi vonulatban valamelyest kisebb az ilyen struktúrájú nevek aránya. A két terület helyneveiben a neveket alkotó nyelvi eszközök köre szinte teljesen azonos, jelentősebb különbségek inkább az egyes nyelvi elemek arányában mutatkoznak meg: a déli vonulatban nagyobb részben találtunk tulajdonnévi összetevőt tartalmazó neveket, míg a melléknevek súlya kisebb. Az északi hegyvidék korpuszában viszont dominálnak a különböző melléknévi elemeket tartalmazó nevek, s ezzel párhuzamosan csekélyebb a tulajdonnévi, különösen a helynévi elemek száma.

3. A szláv réteg

A szláv névréteggel kapcsolatban felmerülhet annak a lehetősége is, hogy e nevek egy része talán valójában nem is volt a magyar helynévrendszer része, hanem csupán a szláv népesség körében használták. Ez a gyanú — amit a nagy időbeli távolság miatt ma már lehetetlen egyértelműen igazolni vagy cáfolni —

¹⁴ A *bérc* szó első adatai az 1210-es évekből valók ugyan, ám az ezt követő években igen nagy számban fordul elő az ország különböző területeit leíró oklevelekben, ami azt mutatja, hogy a 13. század első felében a magyar nyelvterület nagy részén már használatban volt. Nagyfokú elterjedtsége arra utal, hogy átvételére lényegesen korábban kerülhetett sor (RESZEGI 2004: 153).

különösen az egyrészes hegynevekre vonatkozóan lehet indokolt. A magyar földrajzi köznévvvel kiegészült neveket azonban — mint azt az előző részben láthattuk — a magyar névhasználók is kétségkívül ismerték és használták. Azon nevek esetében, amelyeknél szerkezeti változás nem ment végbe, érdemes a nevet tartalmazó oklevél szövege alapján a környező helyek neveit is megvizsgálni, mivel a kiemelkedés közeléből adatolható magyar helynevek (köztük esetleg hegyek megnevezései is akadhatnak) talán valószínűsíthetők a szláv eredetű név magyar névrendszerhez tartozását. Az északi vonulatbeli *Szitnya* hegyet például Almás és Bél települések határában említik, a *Somogy* és a *Gerendes*, illetve a szláv *Orl* hegynevek mellett, magyar névhasználók tehát bizonyosan éltek ezen a vidéken a korban, s ismerhették a szláv eredetű hegynevet. Biztosak lehetünk a magyar névhasználatban akkor is, ha a név hangtani arculata magyar hangváltozási folyamatokról árulkodik. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult a szláv *Ples* helynévből a magyar *Pilis*, s a szláv *kamen* 'kő' köznéből származó szláv *Kamenec*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel lett *Kemenc* a magyar névhasználatban. A *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* formák is magyar névhasználatra utalnak, mivel vokalizálódott bennük a szláv eredetű előtag eredetileg képzőként funkcionáló szóvégi *v* ($> \beta$) hangja.

A két hegyrendszer kiemelkedéseinek Árpád-kori nevei között meglehetősen nagy számban találunk elsődlegesen szláv neveket. Arányuk azonban a két területen eltérő: a déli vonulat hegynevei közül csupán minden ötödik név szláv eredetű, az északi vonulatban viszont a nevek mintegy harmadáról tételezhető fel, hogy szláv jövevénynév.

Az egyes névrétegekhez sorolt nevek arányáról azonban meglehetősen nehéz nyilatkozni, ennek egyik oka az, hogy számos olyan névvel találkozhatunk, amely szláv és magyar etimonra egyaránt visszavezethető. A *Garáb* helynév és a *Garabos*-halom előtagja kapcsolatba hozható az összláv *gъrbъ* 'domb, hát' (ŠMILAUER 1970: 75, TÓTH V. 2001: 60) jelentésű szóval.¹⁵ Mindkét név származtatható ugyanakkor a szláv *grab(r)ъ* 'gyertyán' (ŠMILAUER 1970: 71, FNEsz. *Garbócbogdány*, *Garbolc*, TÓTH V. 2001: 60) közszóból is. A *Garáb* esetében emellett számolnunk kell a közeli *Garáb* településnévből való metonimikus alakulás lehetőségével is, amely a szláv és a magyar névrendszerben egyaránt végbemegetett. Gyaníthatunk azonban a vizsgált névrészekben egy magyar *Garáb* személynevet (vö. ÁSz. *Garab*, FNEsz. *Garáb*, *Grábóc*, TÓTH V. 2001: 60–1), sőt a *Garabos*-halom esetében egy *Garabos* személynevet is (ÁSz. *Garabos*, AOKlt. 1: 264/518), a személynévből való alakulás pedig bizonyosan a magyar névrendszerben ment végbe.

¹⁵ A *Garabos*-halom előtagjának tövéhez ebben az esetben az átvételt követően a magyar *-s* képző kapcsolódhatott. Hasonló alakulással találkozunk a *Rudas* hegynév esetében is, amelyről az alábbiakban lesz szó.

Néhány, végső etimonját tekintve szláv eredetű név esetében sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy szláv közszóból alakult szláv helynév átvételével van-e dolgunk, vagy a szláv közszó került be a magyarba, s immár magyar közszóként szolgált a kiemelkedés megnevezésének alapjául. A *Galya* hegynév például a régi szláv **goľa* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű közszóra vezethető vissza (FNESz. *Galyatető*, KISS L. 1997: 163), kérdéses azonban, hogy miként került be a magyar névrendszerbe. Igen valószínű, hogy a közszóból alakult szláv **Goľa* helynév átvétele a magyar hegynév, nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a régi szláv **goľa* köznévként honosodott meg a nyugati szlávval érintkező magyarban (vö. magyar népnyelvi *galya* 'hegyi tisztás; kopasz (erdőtlen) kopár hegy'; ERDEY 1954: 62, FNESz.), s a *Galya* név magyar névadás eredménye lehet. A nevek névrétegekhez sorolását nehezíti továbbá az is, hogy egy részüket az utolsó névadási mozzanat, névelem vagy névrész hozzákapcsolása alapján magyar alakulatnak kell tekintenünk, ugyanakkor ezek mögött sok esetben szláv hegynév rejlik. Ilyen módon alakulhatott a *Bugyihó hegye* is, melynek előtagja egy szláv *Budich*-féle személynévből alakult a birtoklást kifejező szláv *-ovъ* képzővel (FNESz., ŠMILAUER 1970: 29), s ehhez a magyarban másodlagosan kapcsolódhatott a *hegy* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakja. Az utolsó névadási mozzanat alapján tekinthetjük magyar alakulatnak a *Rudas* hegynevet is, melyben vélhetően az összsláv **ruda* 'érc' (FNESz. *Ruda*) jelentésű főnévből alakult szláv helynév rejlik, ám annak a feltehetően magyar *-s* képzővel alakult belső magyar fejleménye lehet.

A szláv réteghez tartozó nevek szinte kivétel nélkül egyrészesek, csupán az északi vonulatban találkozunk kétrészes hegynevekkel: *Csernahora*, *Kamenahora*. A nevek nagyobb része (a déli vonulatban a nevek 57%-a, az északi vonulatban a nevek 73%-a) szerkezeti változtatás nélkül került be a magyar névrendszerbe, mint pl. a *Galya*, *Lyukó*, *Naszály*, *Oszra* hegynevek a déli és a *Bucsony*, *Drazga*, *Pilis*, *Szitnya* hegynevek az északi vonulatból. A szláv eredetű nevek egy részét azonban magyar földrajzi köznévvvel egészítették ki: így jöttek létre a korábban már említett *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* típusú megnevezések. A szláv eredetű nevek előtaggal való összekapcsolódása csakúgy, mint magyar formánssal való bővülésük, periférikusnak mondható.

3.1. Egyrészes nevek

A szláv névrétegben a különböző névalkotási módok egészen más arányú megoszlását tapasztaljuk, mint a magyar hegynévállományban. A legszembevetőbb különbség az, hogy a szláv hegynevek létrehozásában jóval nagyobb szerepet játszanak a különböző képzők. A szláv korpuszt ezért — minthogy a magyar nevekhez képest lényegesen kisebb számú csoportot alkotnak mindkét vonulatban — a morfológiai felépítés alapján látom célszerűnek tárgyalni.

3.1.1. Különösen az északi területen találunk nagy számban formánssal ellátott alakokat: a neveknek mintegy a fele képzett forma. A déli vonulatban a neveknek csupán az egynegyedéhez járult névképző formáns, s ez a *Bugyihó* hegye és a *Lyukó* (1325/1347: *Lukow*, Gy. 1: 789) esetében az eredetileg birtoklást kifejező *-ovb* képző (ŠMILAUER 1970: 29). A *Lyukó* hegynevet a *Lukács* személynév *Luk(a)* alakjából magyarázhatjuk, alakulhatott azonban az összláv **lukb* 'hagyma' szó *-ovb* melléknévképzős formájából is, számításba kell továbbá vennünk a szláv **lqkb* 'ív, íj' szóból való származtatást is (FNESz. *Lyukó-völgy*, ŠMILAUER i. m. 115). Az *-ovb* mellett csupán a *-bka* ~ *-bka* képző (ŠMILAUER i. m. 28) szerepel a déli területen a *Pelecske* (1295/1389/XVIII.: *Pelleczke*, Gy. 4: 307) névben, mely a szláv *plěšb* 'kopaszság, kopasz hely; kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű közszóból alakult (BENKŐ 1947: 206, ŠMILAUER i. m. 143, FNESz. *Pilis*). A *Börzsöny* hegynév, mely egy 'parton, dombon lakók' értelmű szláv **Brěžane* helynév átvétele lehet (FNESz. *Nagybörzsöny*), településnév-adási formát tükröz: a szlávban ugyanis a *-jane* gyakori településnévi végződés (ŠMILAUER i. m. 30), hegynevekben azonban csak másodlagosan fordul elő, ilyenkor — mint itt is — metonimikus névátvitel áll mögötte.

Az északi területen a formánsok jóval változatosabb képet mutatnak. Gyakorinak mondható a *-bñb* melléknévképző: *Aszalna*, *Szitnya*, *Zalatna bérce*. Az *Aszalna* (1308: *Azalna*, Gy. 3: 150, 229) vélhetően a szláv **os(b)la* 'fenőkő' (ŠMILAUER 1970: 136, FNESz. *Oszlány*, KISS L. 1984: 239) közszóból alakult. A *Szitnya* ([1245]/1245: *Cytun*, Gy. 3: 150, 174) hegynév a szláv *sit* 'szittyó' szóra vezethető vissza, s szittyóval benőtt helyet jelöl (ŠMILAUER i. m. 161, FNESz.). A *Zalatna bérce* előtagja pedig bizonyára az összláv *zolto* 'arany' (ŠMILAUER i. m. 198, FNESz. *Zalatna*) jelentésű köznévvvel hozható etimológiai kapcsolatba, s így közvetve utalhat a hegyen folyó aranybányászatra is. Fölvetődhet ugyanakkor a közeli *Szalatna pataka* név szintén szláv eredetű előtagjával való összefüggése is, melyben a szláv **soltb* 'sós mocsár, sós forrás' közszóból (PÓCZOS 2003: 491, 2004: 116) alakult víznév rejlik. Az északi vonulatbeli hegynevek létrehozásában a *-bcb* formáns szerepe is jelentős: *Kemenc*, *Visnyice*. A *Kemenc* hegynévben a képző a szláv *kameň* 'kő' (ŠMILAUER i. m. 87) szóhoz járult, a *Visnyice* hegynévben pedig a szláv *višňa* 'meggy' (FNESz. *Visnye*, ŠMILAUER i. m. 191) közszó rejlik. A *-bcb* képző azonban melléknévekből képez főnevet (ŠMILAUER i. m. 29), a formáns funkciója alapján ezért feltehető, hogy a közszói tőhöz elsőként egy *-bjb* melléknévképző kapcsolódott, s ehhez másodlagosan járult a *-bcb*, illetve az *-ica* főnévképző. A *Gerbencs* (1258/1334: *Guerbench*, Gy. 2: 460, 541) hegy neve a régi szláv 'kis domb- vagy hegygerinc, taraj' jelentésű földrajzi köznévből alakulhatott, melyet KISS LAJOS **grebenъcb* formában közöl, ez azonban képzett forma, mely az azonos jelentésű *grebenъ* tő *-bcb* deminutiv képzős származéka (FNESz. *Garabonc*, *Greben*, *Mezőgerebe*).

nes, ŠMILAUER i. m. 16, 72). A *Ladica-bérc*, *Ladica hegye* nevek előtagjában a képző az ősszláv **lędo* 'irtványföld' közszóhoz (FNESz. *Barslędec*, ŠMILAUER i. m. 110) kapcsolódott. A hegynévben azonban esetleg egy közvetlen adatokkal nem igazolható, *Ladica* településnév szerepel, a településnévi metonímia azonban a szláv és a magyar névrendszerben egyaránt végbemehetett. Az északi terület nevei körében is felfedezhető a fentiek mellett az elsődlegesen melléknév-képző *-ovъ* formáns: a *Brizó bérce* név előtagjában, melyben a szláv *breza* 'nyír' (ŠMILAUER i. m. 38) fanévhez kapcsolódott, tkp. értelme tehát 'nyíres'. A szintén *-ovъ* képzős *Drénó* (1291: *Dreno*, Gy. 3: 150, 193, 222) település- és hegy-név esetében mindkét irányú alakulással számolnunk kell. Amennyiben a hegy-név tekinthető elsődlegesnek, az szláv eredetű lehet, s alapszava az ősszláv *dobrnъ* 'pázsit, gyeplő, hanság' (ŠMILAUER i. m. 60) főnév. A *Bagonya-hegy* előtagja egy szláv **Bogoj*-féle személynév *-ina* birtoklást kifejező melléknévképzős alakja (FNESz., ŠMILAUER i. m. 29). A *Piliske* hegynév (1222: *Plesca*, Gy. 3: 250) a *-ьka* ~ *-ьka* képzővel alakult (szláv közszói előzményét ld. a *Pelecske* névnél a 3.1.1. pontban).

Az északi vonulatban jellemző az összetett képzők használata is: az **-bn-ica*, **-bn-ьc* képzőbokkal alakultak a *Hosztnice*, *Lisznec* nevek. A *Hosztnice* ([1245]/1245: *Hostnice*, Gy. 3: 151, 193) névben talán az ősszláv *gostъ* 'utazó, látogató' személyt jelentő közszóhoz (vö. ŠMILAUER 1970: 70) kapcsolódott a képző. A *Lisznec* (1271: *Lyznehcъ*, Gy. 4: 267) hegynevet az 'erdő'-t jelentő szláv *lěsъ* köznévből magyarázhatjuk (ŠMILAUER i. m. 112). Emellett egy-egy névben megtalálható az *-ьnikъ* (ŠMILAUER 1932: 500): *Veternyik* (1243/1335/XVII.: *Veternyikъ*, Gy. 2: 460, 533), valamint a településnevekre jellemző *-jane* formáns is: *Bucsony* (1341: *Buchunъ*, Gy. 2: 461, 517), e képző azonban — mint már említettem — hegynevekben csupán másodlagosan fordul elő, tehát bizonyosan egy közvetlenül nem adatolható szláv helységnevet gyaníthatunk a hegy-névben, melynek eredeti szláv nyelvi jelentése 'bükkösnél lakók' (FNESz. *Bucsanъ*, ŠMILAUER 1970: 30).

3.1.2. A képzővel alakult nevek mellett különösen a déli vonulat névállományában merül fel gyakran annak a lehetősége, hogy szláv közszó alaki változás nélkül vált kiemelkedés nevévé. A földrajzi köznevek alaki változás nélküli hegynévvé válására példa a déli vonulatban a két *Galya* hegynév (+1275/[XIV.]: *Gala*, Gy. 3: 42, 43, 139; 1315/1339: *Gala*, Gy. 1: 767), mely a régi szláv **gola* 'fátlan, füves hegy; havasi legelő' (lásd a 3. pont alatt) jelentésű közszóra vezethető vissza. Emellett — mint fentebb láttuk — a *Garáb* (1234/1550: *Grabъ*, Gy. 4: 243, 322) és a *Garabos*-halom esetében is számolhatunk a *gъrbъ* 'domb, hát' földrajzi köznévből való alakulással. Az északi vonulatban a 'kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű *pilis* földrajzi köznév (1245: *Pylisъ*, Gy. 3: 188) képző nélküli formában is szerepel hegynévként.

Az északi hegynévállományban más helyfajták nevei is megjelennek. Vélhetően a hegyet borító erdőségről nevezték el a *Drazga* (1331/1394: *Drazga*, Gy. 3: 229, 230) hegyet, melynek alapszava az óegyházi szláv *drežga* 'erdő' főnév (FNESz. *Drezda*). Szintén tájegységnév jelenik meg a *Szaduszka* (1308: *Zudizca*, Gy. 3: 150, 229) hegynévben, mely az összláv **sǫ-těska* 'szurdok, összeszorulat' jelentésű szóból alakult (KISS L. 1997: 162, 1986: 167–8, ŠMILAUER 1970: 168).

A hegy és település megnevezésére egyaránt használt *Lám* név esetében feltételezhetjük a hegynév elsődlegességét: a szláv *lomъ* 'kő, törmelék' (ŠMILAUER 1970: 113) szó vált alaki változás nélkül a kiemelkedés nevévé. A *Rudas* hegynév (1327: *Rudas*, Gy. 4: 209, 251) egy *Ruda* (< *ruda* 'érc') helynév átvételével alakult, azaz a szláv névrendszerben (a hegy felszínén vagy belsejében folyó) bányászatra utal. A *Ruda* név átvételével az északi vonulatban is találkozunk (1258/1334: *Ruda*, Gy. 2: 460, 541). Az északi *Szol-hegy* névben pedig (1291: *Zolheg*, Gy. 2: 460, 543) a szlovák *sol'* 'só' jelentésű közszó rejlik (ŠMILAUER i. m. 167).

Állatok neve is beépülhetett formáns nélkül hegyek nevébe, ezt mutatja a déli vonulatban a *Szlovik köve* név, melynek alapszava az összláv *solъъ* 'fülemüle, csalogány' (ŠMILAUER 1970: 167) főnév, amely a szlovákban *slávik* formában élt tovább (vö. még lengyel *slowik*, uo.). A *Kuna* (1303/1352//1450: *Kwna*, Gy. 1: 736, 815) hegynév vélhetően a *kuna* 'nyest' (ŠMILAUER i. m. 104, FNESz. *Kunna*), a *Nyerce* (1268: *Nerce*, Gy. 4: 271) pedig a *nerce* 'vidramenyét, nyérc' (FNESz.) jelentésű szláv állatnévből magyarázható. Mindkét állatnév közszóként (*kuna*, *nerce*) is átkerült a magyarba, így a hegynév belső keletkezésű is lehet a magyar állatnévi lexémából. Nem zárható ki továbbá a személynévi áttétel lehetősége sem (vö. ÁSz. *Kuna*). Az északi vonulatban csupán az *Orl* hegynévben szerepel állatnév alaki változás nélkül: alapszava az összláv **orъъ* 'sas' (FNESz. *Orló*) lehetett.

Az északi vonulat szláv eredetű névállományában a különböző épületek nevei is megjelennek hegyek nevéként: a *Hradissza* 'várhely' (FNESz. *Haragistya*), valamint a *Kapla* (1326: *Kapula* ~ *Kapala*, Gy. 2: 547) 'kápolna' jelentésű szóból való nevekben (FNESz. *Kapela*).

A szláv eredetű hegynevek felépítésében a főnevek mellett részt vesznek melléknevek is. A denotátum méretét jelöli a déli területen a *Mátra* hegynév, mely meglehetősen már a honfoglalás idején is, s a legvalószínűbb magyarázat szerint a déli szláv **Matora* (ti. *gora* vagy *planina*) tulajdonképpen 'öreg, azaz nagy (ti. hegy)' lehetett az alapszava (KISS L. 1997: 155–6). A hegy alakja szolgálhatott a névadás alapjául az *Oszra* ([1240]: *Oztro*, Gy. 1: 810) hegynév esetében, melynek alapszava az **ostrъ* 'hegyes, csúcsos; éles' (ŠMILAUER 1970: 135, FNESz.) jelentésű melléknév nőnemű alakja. A *Naszály* hegynév (1075/+1124/+1217: *Nazal*, Gy. 4: 209) közszoói előzménye pedig a nyugati szláv *nosal*

'nagy orrú (ember)' (KISS L. 1977: 103, FNESz.), s olyan hegyre utalhat, amelynek gerincén, oldalán előreugró, orrszerű domborzati idom van. A *Golboka* (1315/1339: *Gulbuka*, Gy. 1: 743, 767) hegynév *golbokъ* 'mély' jelentésű melléknév (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER i. m. 66) alapszava kevésbé valószínűsíti a hegynév elsődlegességét, minthogy ez a szemantikai tartalom nem jellemző a hegynevekre, s talán egy, a hegy melletti völgyben lévő vízfolyás neve vonódhatott át a kiemelkedés megnevezésére (vö. KMHsz. 1. *Holboka*). A *dolnъ* 'alsó' mindkét vonulat egy-egy nevében szerepel, s a déli *Dolna* bérce (1295: *Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70) név előtagja, valamint az északi *Dolla* (1333/1334: *Dolla*, Gy. 2: 461, 512) név egyaránt a hegy viszonyított helyzetére utal (ŠMILAUER i. m. 56), magyarázhatók azonban a *dolina* 'völgy' jelentésű (FNESz. *Dolina*, ŠMILAUER uo.) szláv földrajzi köznévből is. Az északi vonulatban emellett a *vy-sokъ* 'magas' és a *čistъ* 'tisztá' melléknév is szerepel hegynevek alkotórészeként: *Viszoka* bérce, *Csiszta*-homlok. E melléknévekből alakult nevek mindegyikén és a főnevekből létrejött nevek egy részén is felismerhető a nőnemű ragozás, amely vélhetően a szláv nőnemű *gora* 'hegy' főtag melletti használatukkal vagy az ilyen helynevek analógiájával magyarázható.

3.2. Kétrészes nevek

A magyar névréteghez képest a szláv eredetű hegynevek körében meglehetősen csekély számú kétrészes névalakot találunk a szláv nevek között. A 'fekete hegy' jelentésű *Csernahora* (1243/1335/XVII.: *Csernahora*, Gy. 2: 457, 460, 533) és a 'köves hegy' jelentésű *Kamenahora* (1278: *Kamenahora*, Gy. 4: 210, 265) nevek második névrészeiben a szláv *gora* 'hegy' (ŠMILAUER 1970: 69) jelentésű földrajzi köznév szlovák fejleménye rejlik.¹⁶

4. Egyéb réteg

A szláv és a magyar névadáson túl csupán az északi vonulatbeli *Rigel* (+1326/1330/1446: *Riegel*, Gy. 2: 495) hegynév kapcsán vetődik fel a németből való származtatás lehetősége: amely talán az ófelnémet *righe* 'szakadék, hasadék, szurdok' jelentésű főnévből alakulhatott. Egyedisége mindazonáltal kétségeket is ébreszt a származtatás helyességét illetően.

5. Összegzés

Dolgozatomban a különböző szempontú vizsgálatok során mindvégig két fő elvet tartottam szem előtt: célom volt egyrészt a hegynevek kronológiai, származásbeli rétegeit bemutatni, másrészt két jól körülhatárolható terület hegyneveinek az összehasonlító elemzését elvégezni. A tárgyalás választott módja ugyan-

¹⁶ A hegynév a magyarba a szlovák nyelvben végbemenő *g > h* hangváltozást követően, azaz vélhetően a 12. században vagy azt követően kerülhetett át (ld. ehhez KNIEZSA 1938: 373).

akkor inkább az egyes névrétegeken belül megmutatkozó területi különbségeket hozta felszínre. Ezért különösen indokoltnak érzem a vizsgálati eredmények valamennyi célkitűzésre figyelmet fordító összefoglalását.

A szláv és a magyar névréteg összehasonlító vizsgálata során a legjelentősebb különbséget az egy- és kétrészes nevek arányában figyelhetjük meg: a magyar hegynévállományban inkább a kétrészes nevek dominálnak, de legalábbis a két szerkezeti típus nagyjából egyensúlyban van, a szláv névrétegben ezzel szemben az egyrészes nevek egyeduralmát tapasztaljuk. Ez egyértelműen mutatja a két nép névadási szokásaiban megmutatkozó alapvető különbségeket. A vizsgálat során — előzetes várakozásaimnak megfelelően — területi különbségek is megmutatkoztak; a két hegyvonulat belső keletkezésű magyar neveinek állományán belül az egy- és kétrészes névalakulatok arányában tapasztaltunk eltérést: az északi vonulat nevei között ugyanis valamivel több az egyrészes, mint a déli vonulat hegynevei között. Ez talán a szláv névmodell hatásával is magyarázható, az északi területen ugyanis — amint ezt a nagy számú szláv eredetű név is mutatja — nagyobb az egyrészes hegyneveket kedvelő szláv népesség aránya, s névadási, névhasználati szokásaik a magyar névhasználókra is hatással lehetnek.

A vizsgált névállományok között nyelvi szempontból nem lehet releváns különbségeket kimutatni. Azt mégis érdemes talán megemlíteni, hogy a szláv eredetű nevekhez másodlagosan kapcsolódó magyar földrajzi köznevek köre meglehetősen szűk a magyar előtagú nevekhez kapcsolódó földrajzi köznevek változatosságához képest. Ennek egyik magyarázatát azonban a szláv előtagú nevek csekélyebb számában is kereshetjük. Nem zárhatjuk ki másrészt annak a lehetőségét sem, hogy a szláv eredetű névrész mellett szereplő magyar földrajzi köznév nem képezte a valós nyelvhasználatban ténylegesen a hegynév részét, csupán mintegy magyarázó elemként szerepel a név mellett abból a célból, hogy — esetleg csak az oklevél megszövegezője — utaljon a nem áttetsző név által jelölt objektum fajtájára.

A két nép névalkotási, névváltoztatási szokásaiban lényeges különbség mutatkozik: míg ugyanis a belső keletkezésű (magyar) nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetételekből jött létre mindkét területen, addig a szláv nevek között csupán elenyésző számban találkozunk hasonló alakulásmóddal. A formánssal való alakulás ugyanakkor a szláv névrétegben jellemző, míg a magyar hegynevek körében periférikus. A két hegyvidék közötti eltérések közül azt érdemes kiemelni, hogy az északi vonulat szláv eredetű nevei gyakrabban jelennek meg alaki változtatás nélkül a magyar névrendszerben, ezzel szemben a déli vonulat szláv származású nevei szerkezetileg jobban igazodtak a magyar névrendszerhez: nagyobb arányban váltak kétrészesé földrajzi köznév hozzákapcsolásával. Ez esetleg a névhasználati szokások kölcsönhatásával is magyarázható. A két vonulat szláv eredetű névállományában a formánsok használatában

megmutatkozó különbségek pedig — délen csupán a nevek negyede, északon a fele alakult így — vélhetően abból fakadnak, hogy a magyar névhasználati szokások a déli vonulatban erőteljesebben hatottak a szláv névhasználók körében, míg északon jobban tartotta magát a szláv névalkotási norma.

Irodalom

- AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta. I.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1990.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BENKŐ LORÁND (1947), *Pilis, Piliske.* MNy. 43: 205–7.
- DÉNES GYÖRGY (1982), *Árnyék és verő.* NÉ. 7: 6–8.
- DÉNES GYÖRGY (1999), *Kőpes(t)* helynév Borsodnádasd határában. NÉ. 21: 107–12.
- DÉNES GYÖRGY (2005), Karsztföldrajzi szókincsünk középkori elemei és megjelenésük helyneveinkben. NÉ. 27: 162–9.
- ERDEY GYULA (1954), *Bükk.* Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Nyr. 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. MNy. 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1979), A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. MNy. 75: 297–305.
- KISS LAJOS (1977), *Naszály és Nagy-szál.* Nyr. 101: 102–4. Újraközlése: KISS L. 1999b: 167–70.
- KISS LAJOS (1981), Szilágysági hegynevek. Nyr. 105: 97–101.
- KISS LAJOS (1984), Fenőkövel alakult földrajzi nevek. Nyr. 108: 236–40. Újraközlése: KISS L. 1999b: 30–5.
- KISS LAJOS (1986), Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. MNy. 82: 162–9.
- KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. MNy. 84: 129–55. Újraközlése: KISS L. 1999b: 227–54.

- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. *MNy.* 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1996a), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újraközlése: KISS L. 1999b: 104–16.
- KISS LAJOS (1996b), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–71. Újraközlése: KISS L. 1999b: 96–103.
- KISS LAJOS (1997), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68. Újraközlése: KISS L. 1999b: 117–32.
- KISS LAJOS (1999a), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *MNy.* 95: 9–25.
- KISS LAJOS (1999b), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KISS LAJOS (2001), *A hegyek és hegységek nevei*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. II, 365–472. Változatlan utánnyomás: Bp., 2000.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1932), *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

Helynevek a Heves Megyei Levéltár 13. századi okleveleiben

1. A 20. század helynévkutatói vizsgálataik során meggyőződtek arról, hogy a közelmúlt és jelenünk magyar helyneveit megközelítő teljességgel sem ismerhetjük meg a régi korok (őseinknek a Kárpát-medencében való megtelepedését követő évszázadok, a korai ómagyar kor) névanyagának a feltárása nélkül. E felismerésből adódóan időszerűnek kell tartanunk a következő idevágó megállapítást. „A történeti helynévkutatásban az 1990-es évekre kialakult belső arányok azt mutatják, hogy az Árpád-kor magyar helyneveinek vizsgálata kitüntetett helyet foglal el a tudományterületen belül. Ezt egyrészt névrendszertani tényezők magyarázzák, ugyanis az akkor létrejött névállománynak mai helynévrendszerünk szempontjából is meghatározó szerepe van. (...) Másrészt szélesebb társadalomtudományi érdek is fűződik Árpád-kori neveink vizsgálatához, mivel ezek — a jelentős korlátok ellenére — több tudományterületnek is fontos közvetlen vagy közvetett forrásai.” (HOFFMANN 2003: 130). Ugyanakkor a további feladatokat és akadályozó tényezőket is látnunk kell. „Az Árpád-kori helynévanyag közzétételének félben levése mégis azért fájdalmasabb, mert a helynevek történeti tanulságait leginkább igénylő korszak kutatásait rekeszti el. A magyar történeti helynévkutatásnak s persze ezen keresztül a magyar nyelvtudománynak és történettudománynak is eminens érdeke volna, hogy az akadályok e vonatkozásban minél gyorsabban elhárulhassanak.” (BENKŐ 1988: 114).

A fentiekre mintegy válaszként és javaslatként az Árpád-kor (és az azt követő évszázadok) helyneveinek a mind teljesebb számbavétele érdekében a jelen történeti névtanosa számára nyomatékosan javasolja KRISTÓ GYULA, hogy „a névtani kutatásoknak az eddigieknél sokkal intenzívebben kell bevonniuk a vizsgálatba a megjelenés alatt lévő oklevéltárak sok tízezerre rúgó és jelentős arányban új adatait” (2004: 161).

Ezeknek az Árpád-kori helynévtörténeti adatoknak a (szótárszerű és elemző) feldolgozását már meg is kezdték, illetőleg néhány régi vármegyéét meg is jelentették a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének az oktatói az elmúlt évtizedben (vö. HOFFMANN 2003: 129, 133). Dolgozatom az ő feltáró munkájukhoz kíván adalékokat szolgáltatni néhány 13. századi latin nyelvű oklevelünk magyar szórványainak a bemutatásával.

2. Forrásként a BÁN PÉTER szerkesztésében megjelent, „Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban” (Válogatta, fordította KONDORNÉ LÁTKÓCZKI

ERZSÉBET. Eger, 1997) című kiadványt választottam. E korból Heves megye különböző levéltáraiban 65 oklevél maradt fenn, 32 eredeti példányként, 33 pedig másolatban. Az iratok a gyűjteményben keletkezésük időrendjében szerepelnek, s ez alapján kaptak sorszámot. A legkorábbi 1245-ben, a legkésőbbi pedig 1300-ban keletkezett. Jellemző, hogy kettő kivételével az összes oklevél egyházi levéltárból került ki: az egri káptalan hiteleshelyi levéltárából hat, annak magánlevéltárából 50, az egri érsekség gazdasági levéltárából pedig hét. Mivel az egri püspökségnek, illetőleg egyházmegyének több vármegyében volt birtoka (vagy birtoka révén kapcsolata), ezért a régi jogi írásokban mindazoknak a helynevei előfordulhatnak: így az Abaúj, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Doboka, Esztergom, Hajdú, Heves(új), Hont, Külső-Szolnok, Liptó, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szolnok, Zaránd, Zemplén, Zólyom vármegye területéről szerepelnek helynevek a diplomákban. Ezek közül az egyház a legnagyobb területet Heves és Borsod megyében birtokolta, így arányosan itt volt szükség több ügyintézésre, ennek következményeként itt több irat készült több helynévi említéssel. Heves vármegye helységeiből 157, a borsodiakból pedig 108 helynév maradt fenn. Az egyes helynevek alakjában felismerhető névalkotó helyneveket külön adatként minden esetben számításba vettem.

A következőkben a Heves vármegyei helynevek nyelvi vizsgálatával igyekszem a nyelv- és névtörténeti jellemzőket megtalálni és bemutatni, esetleg a névadás nyelvi eszközeiből és módjaiból nyelven kívüli tényezőkre (pl. az egyházi és a magánbirtoklás összefüggéseire) következtetni. Vizsgálatomhoz HOFFMANN ISTVÁN helynévvizsgálati modelljét vettem alapul (1993), fogalmi kategóriáit, műszavait az okleveles névanyag jellegéhez igazítva alkalmaztam. A forrásokból idézett névalakokat a keletkezési évszámukkal és a gyűjteményben kapott sorszámukkal azonosítom, pl. 1277: *Olmagari* 17, s leginkább csak az első előfordulást adom meg.

3. Mivel az oklevelek különféle jogi ügyleteket (birtoktestek határjárással történt kijelölését és ennek nyugtázását, birtokcserét, ajándékozást, öröklést stb.) foglaltak írásba, ennek megfelelően többféle objektumfajtának a magyar neve bekerült azok latin nyelvű szövegébe. Ennek megfelelően a következőkben az objektumfajták szerint haladva tekintem át a helynévi kategóriákat.

3.1. A honfoglalást követő évszázadokban a magyarság más népekhez hasonlóan lényegesen szorosabb kapcsolatban élt a természeti környezetével, mint az elmúlt évszázadok során. Különösen jelentős volt életében a víz közelsége, hiszen ivóvizét, bizonyos táplálékait abból szerezte be, másrészt a jószágai itatásához, gazdasági tevékenységeihez stb. nélkülözhetetlen volt. Heves vármegye pedig természeti adottságai következtében bővelkedett abban a korban is természetes vízfolyásokban és állóvizekben egyaránt.

A vizsgált iratok jó részében utalnak is a vizekre a lejegyzők, de nem minden esetben közlik a tulajdonnévi formát, megelégszenek a köznévi említéssel. Azonban még így is 33 víznév tűnik elő, közöttük vízfolyásoké (12), állóvizeké (13) és vízrészeké (8). Az adatok koraiságát tekintve némiképp meglepő lehet, hogy közöttük mindössze nyolc egyrészes nevet fedezhetünk fel: a *Kenderátó* (1261/1271: *Kendurathouhata* 9), *Örmény* (1248/1326 és 1261/1271: *Eurem* 3, 9) vízrészmegnevezéseket és az *Eger* (1275: *Agria* 17), *Mohágy* (1248/1326: *Mohagtheo*, *Mohagteu* 3), *Pók* (1261/1271: *Pookh*, *Pook*, *Pokh*; *Kethpokere*, *Zeluspokere* 9), *Cserő* (1261/1271: *Chereuize*, *Chereukuz* 9), *Szikszó* (1248/1483: *Zekzow* 4, 1256: *Zykzov*, *Zeekzov* 7) és a *Tisza* (1248/1326: *Tycia* 3, 1261/1271: *Ticia* 9 stb.) vízfolyásneveket. Az első kettő, a *kenderátó* 'kenderáztató' és az *örém* 'örvény' vízrajzi köznévből lett jelentéshasadással, így az azok által jelölt helyfajtákra utalnak vissza. A többi öt viszont épp ezeket nem mutatja meg. Az *Eger* „pataknev az égererdőt is jelölő m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévből keletkezett” (FNESz. I, 408) metonímiával, jelölve a víznek a vele érintkező, külső sajátosságát. (Meg kell jegyeznünk, hogy az *Eger* víz- és településnevet más helynevek közlésétől eltérően általánosan latinos formájában említik az oklevelek.) A *Mohágy* valószínűleg morfológiai szerkesztéssel a *moha* növényneveünkből -gy helynévképzővel formálódott. A *Cserő* és a *Pók* víznevekről bizonyosat állítani igen nehéz, hiszen többféle keletkezési mód és nyelvi eszköz számításba jöhet. Mivel már az ómagyar korban éltek ugyanilyen alakú személynévek (vö. KÁZMÉR 1993 *Cserő* és *Pók* címszavait), feltételezhetjük, hogy akár metonimikusan: például, mint a vizek birtokosát jelölő szavakból egyrészes nevek jöttek létre, vagy eredetileg valamely vízrajzi köznévvvel szintagmatikus szerkezetet alkotva, például *Cserő-ér*, *Pók-ér* formájúak voltak, s a következő századokban ellipszissel rövidültek egyrészessé. De elképzelhető az is, hogy közülük bármelyik közszóból vált a név részévé. Az előbbiben a *cser* 'cserfa, csererdő', esetleg a *cserő* 'cserjés' (vö. ÚMTsz.); az utóbbiban pedig a *pók* 'egy fajta halászhaló, ághegyhaló' (vö. a TESz. és az ÚMTsz. vonatkozó szócikkeit) köznévi utalna a víznek az általuk jelölt külső sajátosságára. A *Szikszó* és a *Tisza* folyónevek megegyeznek abban, hogy ebben a formájukban a névelsajátító magyar beszélőközösség számára a jelölt vizeknek már semmiféle vonására nem utaltak, a lakosok csupán megnevező funkciójukat vehették tudomásul. Az előbbi eredetileg kétrészes víznév volt, a *szik* ~ *szék* 'kiszáradó talaj' előtag és az *aszó* 'időszakos vízfolyás' utótag szintagmatikus szerkezetéből jött létre, de az ún. két nyílt szótagos tendencia hatására a középső magánhangzó korán kiesett, a névalak deetimologizálódott, és így a korábbi közszói elemek felismerhetetlenné váltak, az alakok és a funkciók elhomályosultával az egyrészessé vált névben csupán a megnevező szerep maradt meg. Egészen más a helyzet a *Tisza*-val. Őseink a Kárpát-medencei megtelepedésük során feltehetőleg valamely szláv nyelv közvetítésével ismerhették meg ezt az ősi indoeurópai folyónevet (vö. FNESz. II,

647), így tehát névátvétellel került a magyar nyelvbe. A vizsgálatba vont oklevelekben pusztán a folyót megnevező név mindannyiszor latinos formájú, településnév előtagjaként viszont magyaros alakban fordul elő (1261/1271: *Tizapispuky* 9).

A víznevek legtöbb tagot számláló alkategóriája a vízfajta megnevező alaprészből és a víz valamely sajátosságára utaló bővítményi részből álló kétrészes csoportja (S + F: 18). Feltűnő azonban, hogy közöttük nincs egyetlen vízfolyásnév sem, csak állóvízeké, illetőleg vízfészéké. Mindez elsősorban az oklevelek készítőinek a céljából és szemléletéből következő tény, mivel például az e vizeket felsoroló, birtoklást megerősítő levelet IV. Béla király azért állíttatta ki (1261/1271), hogy a Szent István által alapított egri püspökség birtokait (a tatárjáráskor tönkrement iratok pótlására) részletesen megállapítsa, és határait bizonyító erejű írásban rögzítse. A lakosok élelmezése és gazdasági fontossága miatt külön, név szerint kiemelték benne a halastavakat és egyéb halászó helyeket. Ezek neveiben a víz fajtaját leggyakrabban a *tó* alaprész (8) fejezi ki alapalakjában (5) vagy birtokos személyjellel a végén (3). Mindegyik a kiadvány 9. számú oklevelében található, így a *Dés tava* (*Destoua*), *Fekete-tó* (*Feketetou*), *Hosszú-tó* (*Noghuziutou*), *Izeng tava* (*Izengtoua*), *Kerek-tó* (*Kerektou*), *Két-erdő-tó* (*Ketherdeutofeye*), *Kügy-tó* (*Kyudtou*), *Olfa tava* (*Olphatoua*). Két név a *morotva* 'holt folyóág, állóvíz' vízrajzi köznevünket őrzi: *Nagy-morotva* (*magna mortua*), *Zsuk-morotva* (*Sukmortua*). Alaptagként egyszer-számú forduló elő a *zátony* 'sekély víz, gázló' (vö. TESz.) és a *murg* '?vízállás': *Fövenyes-erdő zátonya* (*Fueneserdeuzatona*), *Három-murg* (*Harummurgh*). A *murg* alaprészként álló lexéma bizonytalan besorolása, mivel egyértelmű értelmezésével a magyar szakirodalomban nem találkoztam. Talán összefüggésbe hozható a horvát *mur* 'sáros, pocsolyás' melléknévvvel, illetőleg a KISS LAJOS által említett német víznevekkel (vö. FNSz. *Murga*). Mindenesetre az oklevél a halastavak nevei között sorolja fel, amelyek azonos szerkezeti felépítésűek (mindegyik S + F összetételű), így erről is feltételezhető, hogy esetleg földrajzi köznévi alaptag.

A vizek részeinek, szakaszainak a köznévi megnevezései közül az *örém* 'örvény' (2), a *fej* 'víz kezdete, eleje', *fok* 'nagyobb vízből kiszakadó folyóág', *ító* 'jószágító hely' és a *tő* 'folyótorkolat' egy-egy ugyanilyen szerkezetű név alaptagjaként jelentkezik. Így a *Kökény-zug öréme* (*Kukenzugeureme*), *Mély-örém* (*Meleurem*), *Két-erdő-tó feje* (*Ketherdeutofeye*), *Fozar foka* (*Fozarfoka*), *Ménes-ító* (*Menusytho*, *Menusythou*) (mindezek a 9. számú iratban) és a *Mohág-tő* (1248/1326: *Mohagtheo*, *Mohagteu* 3).

A már említett *Pók* és *Cserő* vízfolyás- és a *Hosszú-tó* állóvíznevek felhasználásával ugyanannak a patak, annak ágainak, illetőleg tónak a jelölésére a vizsgált korunkat megelőzően keletkeztek az e neveket megnevező funkcióban alaprészként tartalmazó (S + M: 3) szintagmatikus szerkesztéssel alkotott párjak: *Két-Pók* (1261/1271: *Kethpokere* 9), *Széles-Pók* (1261/1271: *Zeluspokere* 9);

Nagy-Hosszú-tó (1261/1271: *Noghuziutou* 9). Másrészt az ugyanezeket a neveket bővítményi részként tovább vivő s azokat az *ér*, *víz* vízrajzi köznevekkel kiegészítő újabb víznévi párok (M + F: 4). Így a *Pók ere*, *Két-Pók ere*, *Széles-Pók ere* (1261/1271: *Kethpokere*, *Zeluspokere* 9), *Cserő vize* (1261/1271: *Chereu-uize* 9).

A vizsgált oklevelekben felbukkanó 13. századi Heves megyei kétrészes víznevek előtagjaként különböző szófajú szavak állnak. A vizek valamely jellemző vonására melléknevekkel utaltak minőségjelzős szerkezetekben: a méretére a *hosszú* és a *nagy* (2), az alakjára a *kerek* és a *széles*, a színére a *fekete*, az állapotára a *mély*; a vízágak és -szakaszok mennyiségére pedig számnévi bővítmények — a *két* és a *három* számnevek — mennyiségjelzős szerkezetekben.

Még jellemzőbbek a lexémák birtokos jelzős szerkezetéből létrejött kétrészes víznevek (12), közöttük is többségben vannak az alaptagjukon jelölt formák (7). Bővítményi részük a vizekkel kapcsolatos külső tényezőre utal. E helyzetben csak egy köznév fordul elő, a *ménes*, s a víz használatát jelzi. Az emberi jelenlétet (birtoklást, használatot, eseményt stb.) személynevek mutatják (4): a *Dés*, *Fozár*, *Kügy*, *Zsuk*. A más helyhez való viszonyt (a mellettséget, rajta létet, a rész–egész viszonyt) az adott hely tulajdonneve érzékelteti, a víz egészét a *Két-erdő-tó* és a *Mohágy*, egy szárazulat szomszédságát a *Kökény-zug*, az erdős környezetet a *Fövenyes-erdő* és a *Két-erdő*, a településhez tartozást az *Olfa*. Az *Izeng* nyelvi minősítése további vizsgálatot igényelne.

A kiegészüléssel keletkezett M + F szerkezetű víznevek bővítményi része az adott vízfolyás korábbi neve: *Cserő*, *Pók*, *Két-Pók*, *Széles-Pók*.

A víznevek nyelvi jellemzőinek a bemutatása után megjegyzem, hogy a 13. századból való 65 itt vizsgált oklevélben a későbbi korokban olyan gyakori *pata* vízrajzi köznévnél nyomát sem találni Heves megye helyneveinek részeként.

3.2. A vízkörnyéki helyek néven nevezése, illetőleg említése feltehetőleg kevésbé volt fontos az oklevelek meg szerkesztőinek, s emiatt is mindössze kilenc efféle helynév került be a 13. századi oklevelekbe.

Közöttük is találunk egyrészeseket, de csupán kettőt. A *Pecse* (1261/1271: *Pече* 9) és a *Sámágy* (1261/1271: *Olsamag* 9) a hely külső vonásaira utalnak. Az előbbiben jelen lévő személynév az ott tevékenykedő (birtokos, használó, cselekvő stb.) emberre utal. Az utóbbi esetében az látszik valószínűnek, hogy a -gy helynévképzővel létrejött névegyeddel van dolgunk. Kérdéses azonban az alapszó mivolta (és a névadás indítéka). Egyrészt talán összefüggésbe hozható a FNESz.-ben is adatolt *Sámod*, *Sámogy* településnevek nyelvi előzményeivel, másrészt esetleg az ÁSz. *Sam* vagy *Sama* személynéveivel. Tehát ez is személynévből keletkezhetett.

A kétrészesek többsége S + F szerkezetű (6). Ezek alaptagjaként öt földrajzi köznév jelentkezik: a *hát* 'víz menti partos föld, domborulat', *köz* 'két vízág kö-

zötti partos terület', *szeg* 'mocsaras sík felszínből, környező vizekből kiemelkedő földhát', *út* 'sárhajók nyomvonala', *zug* 'folyóvíz kanyarulata által közrefogott hátsó terület'. A birtokos jelzős szintagmák előtagjai valamely külső tényezőre vonatkoznak. A hely mellettségére utalva víznevek állnak: a *Kenderátó háta* (1261/1271: *Kendurathouhata* 9), *Cserő-köz* (1261/1271: *Chereukuz* 9) és egy határnév: a *Nagy-berek-szeg* (1256: *Nogberukzyg* 7) nevekben. A hellyel kapcsolatba került emberre a személyneve, illetőleg a térbeli összetartozásra az emberi alkotmány közneve utal a *Vécse-szeg* (1261/1271: *Weichezeg* 9) és a *Hajó uta* (1261/1271: *Haiouthaa* 9) nevekben. Egy jelentéssűrítő összetételű víz-környéknév, a *Kökény-zug* (1261/1271: *Kukenzug* 9) előtagja növénynév, s jelzi a növény meghatározó jelenlétét a területen.

Szemléleti vagy valóságos változás következtében a területet részekre tagolták, és ennek eredményeként megjelent a (talán) déli rész nevében a differenciáló *al-* melléknévi jelző, alaptagként pedig maradt a korábbi egész objektum neve. Így az *Al-Sámagy* (1261/1271: *Olsamag* 9) S + M szerkezetű.

3.3. A változatos térszíni formák ellenére a domborzat nevei szintén csekély számban kerültek be az oklevelek szövegébe (13), elsősorban a határjárások véletlenszerűségének a következtében.

Köztük mindössze két egyrészes található. A magyar nyelvterületen elterjedt *Rókalyuk* helynévnek a korábbi változatát, a *Ravaszlik*-ot (1256: *Rovozlik* 7) használták fel metonimikusan, egy hegycsúcs egyrészes nevét alkotva általa. Jelentéshasadással lett a régi *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgy' földrajzi köznevünk a homorú természeti képződmény *Debrő* (1271: *Debreu* 14) alakú helynevévé.

A kétrészesek mindegyike S + F szerkezetű. A kiemelkedések neveinek alaprészeként a *bérc* 'hegycsúcs' (2), a *halom* (2), a *hegy* (3) és a *kő* 'szikla' (1) földrajzi köznevek jelentkeznek, a felszíni homorulatokéban pedig az *aszó* (2) és a *völgy* (1). Az ide tartozó domborzati nevek: *Magas-hegy bérce* (1256: *Mogoshigbercy* 7), *Szilfa bérce* (1256: *Zylfabercy* 7); *Apoc halma* (1269: *Apucholma* 11), *Hajó-halom* (1271/1284: *Hayouholm* 14); *Közép-hegy* (1256: *Kuzephyg* 7), *Magas-hegy* (1256: *Mogoshigbercy* 7), *Zarna hegye* (1256: *Zarnahyge* 7); *Kerek-kő* (1248/1326: *Kerekku* 3); *Német-aszó* (1256: *Nemuthozov* 7), *Zsurk-aszó* (1256: *Surkozov* 7); *Egri-völgy* (1261/1271: *vallis Agriensis* 9).

A bővítményi részként álló lexémák szófaját tekintve három egyszerű melléknév minőségjelzős szerkezetet alkot az alaptagjával. A *magas* a természeti képződmény méretét, a *kerek* az alakját fejezi ki, a *közép* pedig a viszonylagos helyzetére utal. Ugyanilyen grammatikai viszonyban a más hellyel való kapcsolatot jelzi az *egri* településnévi származék (ismét csak latinos formában). A birtokos jelzős szerkezetű nevek teszik ki az alcsoporthoz majdnem a felét, többségük az alaptagján jelölt. A személynévi (*Apoc*, *Zarna*, *Zsurk*) és a feltehetőleg

népnévi (*német*) előtagúak e csoportban is az ember jelenlétére, elsősorban a birtoklására utalnak. Domborzati név (*Magas-hegy*) nevezi meg az egész objektumot (az alaptaggal jelölt részhez képest), a *szilfa* fanév pedig a névviselő természeti képződmény jellegzetes növényzetét. A *hajó* köznév vonatkozhat a domb körül hajdan zajlott eseményekre.

3.4. Bár az oklevelek szövege egyértelműen nem utal a határ művelésére, bizonyos helynevek nyelvi felépítése és a jelölt objektumok térbeli elhelyezkedésének az említése alapján azonban 14 helynévről valószínűsítem, hogy legalább részlegesen megművelt határrészre vonatkoztak. Az összesnek épp a fele egyetlen névrészből áll, s ezek mindegyike metonímiával keletkezett. A vármegye déli felében a rétek, mezők, részben szántók jelölésére a szomszédos vizek nevét vitték át. Ilyen a *Feketető* (1261/1271: *Feketetou* 9), *Kétpókere* (1261/1271: *Kethpokere* 9) és a *Szélespókere* (1261/1271: *Zeluspokere* 9). Ugyanerre és ugyancsak a déli, sík vidéken felhasználták az egyik (a területen lévő) domborzati képződmény *Ravaszyuk* nevét is (1261/1271: *Rouozluk* 9). Az egyrészes erdőnevek viszont részben személynevek metonimikus átvitelével keletkeztek, valószínűleg a birtoklás vagy a használat érzékeltetésére. Így a *Bere* (1261/1271: *Bere* 9) és a *Rihman* (1275: *Rychman* 17). Ez utóbbi kettőről elképzelhető lenne az is, hogy ellipszissel, például az *erdő* alaprészük elvesztésével váltak ilyen alakúvá. Az *Aranyos* (1261/1271: *Aranas* 9) erdőnév névadói motívumát és lexikális előzményét nem könnyű egyértelműen tisztázni. A magyar nyelvterületen egy- és kétrészes helynevekben egyaránt igen elterjedt lexéma eredetileg többnyire valamely vizek neveként élt, és ez vonódott át egyéb helyfajták egyedeinek a megnevezésére, illetőleg ezt építették be a névadók összetett nevekbe (vö. a FNESz. *Aranyos(-)* szócikkeit). Feltételezhetjük tehát a Heves vármegyei adat esetében is, hogy egy patak nevét használták fel metonimikusan a szomszédos erdő azonosítására.

Mindegyik kétrészes térszinformanév szintagmatikus szerkesztésű és S + F összetételű. Egy kivételével erdős, bokros, fás helyek jelölői. Alaptagjuk a *berek* (2), az *erdő* (2), a *fa* (1) és a *körtvélyfa* 'körtefa' (1). Melléknévi minőségjelzőjük utal a hely méretére: *Nagy-berek* (1256: *Nogberukzyg* 7), állapotára: *Kettős-körtvélyfa* (1256: *keththeus kurtuwelfa* 7) vagy a *fővenyes* ('homokos vízparti talajréteg') talajára: *Fővenyes-erdő* (1261/1271: *Fueneserdeuzatona* 9). Számnévi szófajú mennyiségjelzőjük pedig a két kisebb egységnek az elkülönülését, mégis egészként való szemléletét tükrözi: *Két-erdő* (1261/1271: *Ketherdeu-tofeye* 9). A birtokos jelzős szerkezetek bővítményi részei feltehetőleg valós birtoklásra vonatkoznak, a foglalkozásnévi előtaggal: *Baráti-berek* (1275: *Bratiberuk* 17) és a személynévvel (jelölt alaptag előtt): *Izsép fája* (1261/1271: *Isephaya* 9) egyaránt. Ugyanígy az egyetlen, *Tormás-telek* (1256: *Turmasteluk* 7) szántóföldnévben, melynek földrajzi köznévi alaptagja 'birtok, megművelt föld' jelentésű lehetett.

3.5. Építménynevek csekély számban (9) és leginkább már újabb funkciójukban (metonimikus változás nyomán intézménynévi szerepükben) kerültek be az oklevelekbe. Erősen vitatható, hogy több, a Tisza folyóban (így három, a Heves vármegyei Mohágytő és Örém határában) készített építmény, a *szégye* (az oklevélfordításokban: 'halfogó rekeszték') említése tulajdonnévi értékű-e. Egy-egy szűkebb beszélőközösség számára valószínűleg annak számított, hiszen egyrészt gazdasági jelentősége miatt (a táplálékszerzés fontos eszközének tarthatták), adott környezetben egyedi alkotású volta miatt, azért is, mert viszonyító pont volt a tájékozódásban, sőt amiatt is, mivel minden jelző nélkül használva egyértelműen azonosított a köznapi kommunikációban. Másrészt egy hasonló vízi építmény közszava, a *vejsze* (a Szolnok vármegyei határleírásban: 1261/1271: *weyz* 9) Békés megye területén önállóan és más köznévvvel társulva is névalkotóvá vált (vö. FNESz. *Vesze*, *Vésztő*). Így értelmezve a helyfajtajelölő *szégye* három egyrészes nevet alkotott. Az oklevél teljesen azonos helyesírással említi valamennyit (1261/1271: *zege* 9). Ugyanez az irat Borsod és Szolnok vármegyében is adatolja.

A kétrészes építménynevek alaptagjai: az *egyház* 'templom' (3), a *monostor* (1); a *malom* (1) és az *út* (1). A vizsgált korunkra már településnévvé vált *Saruldegyház* (1261/1271: *Saruldeghaz* 9) eredetileg személynévi előtagú (birtokos jelzős szerkezetű) építménynév volt (vö. FNESz. *Sarud*). Hasonlóan változtak funkcionálisan a védőszentekről elnevezett templomnevek, az oklevelekben (latinos formában) már az egri egyházi intézmények neveként tűnnek elénk: *Szent Jakab[-egyház]* (1269: *ecclesie Sancti Jacobi de Agria* 11), *Szent János[-egyház]* (1281/1324: *ecclesie sancti Iohannis* 33). Az utóbbi kettőben a szentek neve csupán emlékeztető szerepben jelentkezik. Magyaros formában minőségjelzős szerkezet bővítményi része (lenne) a településnévi származék, s a településhez (való térbeli) tartozást jelzi: *Sári monostor* (1261/1271: *monasterii Saar* 9, 1275: *monasterii de Saar* 17). Egy gazdasági építmény névadásáról is tájékoztatást kapunk az egyik oklevélből, amikor egy emlékeztető szerepű szentnevet adtak az egyik püspökségi malomnak. A neve tehát *Szent Barnabás-malom* (1275: *et quartum molendinum preparant, quod vocatur molendinum sancti Barnabe apostoli* 17) lett. Az oklevelekben szereplő egyetlen útnév a *Mák uta* (1278: *Makuta* 22), amely jelölt alaptagú birtokos jelzős szerkezetű, s a jelzője legvalószínűbben az oklevélben is említett *Mák* településnév, így irányt fejez ki az előtag. Maga a névalak megengedné, hogy személynévi előtagra gondoljunk, de az ugyanilyen nevű közeli település inkább az előbbi valószínűsíti.

4. A korai okleveleink gyakorlatának megfelelően a 13. századi Heves vármegyei iratokban is legnagyobb bőséggel és gyakorisággal a településnevek (79) sorakoznak. Egy- és kétrészesek egyaránt találhatók közöttük. Döntő többségük, majdnem kétharmaduk (59) egyrészes, illetőleg egyrészesként is élt.

4.1. Az egyrészeselek közül keletkezési módjuk szerint a legkisebb csoport tagjai (2) névátvétellel kerültek a helyi magyar lakosok nyelvébe, valószínűleg már helynévként, így számukra csupán megnevező funkciójuk voltak. A két szomszédos település neve: *Maklár* (1261/1271: *Moklar* 9) és *Tálya* (1291: *Talya* 44). Az előbbi török, az utóbbi vallon eredetű (vö. FNESz.).

4.2. A belső keletkezésűek egyik jellegzetes kategóriája a morfológiai szerkesztéssel létrejött nevek. Az efféle lehetséges módok közül az oklevelek adatai csak a névképzésre adnak példákat. Négy képző: az *-i* ~ *-j* (8), a *-d* (4), az *-s* (1) és az *-ny* (1) összesen 14 egyrészese településnevet alkotott. Alapszavuk: földrajzi köznév (2), növénynév (3), egyéb köznév (1), népnév (1), méltóságnév (2) és személynév (5). Ezek funkciója általánosan: az alapszó jelöltjének a településsel való szoros kapcsolatára, az ahhoz való tartozására utalás. Így a *halom* földrajzi köznéből származik a *Halmaj* (1248/1483: *Holmoy* 4), a *hany* vízrajzi köznéből pedig a *Hanyi* (1278: *Honi* 22); a *hárs*, *mogyoró* növénynevekből a *Harsány* (1261/1271: *Mezeuharsan* 9), *Magyarád* (1261/1271: *Magarad* 9) és talán a *komló*-ból a *Kömlőd* (1261/1271: *Kumleud* 9). A talaj könnyen felmelegedő, termékeny voltát a *hő* köznevünk jelzi a *Heves* (1271/1284: *Heues*, *Hewes* 14) településnévben.

Az ember jelenlétére, a hellyel való szoros kapcsolatára részben köznevek (nép- és méltóságnevek) utalnak. Így a *Németi* (1261/1271: *Nempti* 9), *Apáti* (1269: *Apathi*, *Apati* 11), *Püspöki* (1261/1271: *Gunguspispuky* 9); részben pedig személynévek, az *Abád* (1261/1271: *Abad* 9), *Endréd* (1261/1271: *Endred* 9), *Kocsi* (1248/1483: *Cochy* 4), *Magyari* (1275: *Olmagari* 17), *Poklosi* (1261/1271: *Olpuklusi* 9) nevekben.

4.3. Keletkezéstörténeti szempontból a feldolgozott oklevelek alapján a 13. századi Heves vármegyei településnevek legtöbb tagot számláló csoportja a metonimikus névalkotással keletkezetteké (41). Az így született helységnevek egyrészeselek, s bennük az alapul szolgáló nyelvi eszköz jelöltjével való kapcsolat fejeződik ki. A sokféle szemantikai lehetőség közül az oklevelek adatai kétféle viszonyra szolgáltatnak példákat. Leggyakrabban az adott helyen élt ember(ek)re történik utalás, aki(k) birtokosa(i) vagy lakosa(i) volt(ak). Az egyes településnevek tehát a személy, lakosság → hely, ami a tulajdona vagy lakóhelye jelentésviszonyra utalnak.

Az alapul szolgáló nyelvi eszközök lehetnek köznevek: bizonyos törzs-, nép- és foglalkozásnevek (5): a *Varsány* (1277/1325: *Vosyan* 21); a *Besenyő* (1278: *Beseneu* 22), a *Ladány* (1278: *Ladan* 22); a *Fedémes* (1261/1271: *Fedemus* 9) és a *Halász* (1261/1271: *Halaz* 9) helységnevekben (vö. FNESz.).

Az oklevelekben szereplő adatok igazolják azt a névtani szakirodalomban általánosan elterjedt nézetet, hogy a 13. század és az azt közvetlenül megelőző századok legproduktívabb településnév-adási módja a pusztaszemélynév meto-

nimikus felhasználása volt. (Az ide tartozó 22 településnévnek a többségét ma is e rövid formájában használja a közvetlen környék beszélőközössége.) Ilyen módon jöttek tehát létre a következő falunevek: *Abony* 'Füzesabony' (1261/1271: *Obon* 9), *Apc* (1261/1271: *Apuch* 9), *Bakta* 'Egerbakta' (1261/1271: *Baktha* 9), *Bocs* 'Egerbocs' (1292: *Boch* 47), *Buda* (1261/1271: *Buda* 9), *Encs* (1290/1291: *Ench* 42), *Farmos* 'Egerfarmos' (1261/1271: *Fornos* 9), *Folt* (1261/1271: *Folth* 9), *Izsép* (1261/1271: *MezeuIseph* 9), *Kerecsen* (1261/1271: *Kerechen* 9), *Kocs* (1256: *Kuch* 7), *Mák* (1278: *Mak* 22), *Nána* 'Tiszanána' (1261/1271: *Nana* 9), *Pata* 'Gyöngyöspata' (1256: *Patha* 7), *Poroszló* (1248/1326: *Poruzlou*, *Porozlou* 3), *Süly* (1256: *Sew* 7), *Szalók* 'Egerszalók' (1248/1483: *Zalowk* 4), *Szalók* 'Abádszalók' (1261/1271: *Zalouk* 9), *Szólát* 'Egerszólát' (1248/1483: *Zowlak* 4), *Szőr* (1278: *Cheur* 22), *Tárkány* 'Mezőtárkány' (1273: *Tarkan*, *Tharkan* 16), *Verpelét* (1261/1271: *Welpreth* 9).

A metonimikus helynévadással gyakorta kifejezett másik jelentés-összefüggés a helynek valamely más helyhez való viszonyára vonatkozik. A település pontos elhelyezkedésére világítanak rá a felhasznált helynevek fajtái. A 14 efféle helységnév közül 8 víznévből keletkezett, mutatva a patak, tó, vízrész → település, ahol található jelentésviszonyt. A névelőzmény víznevek egy- és kétrészesek egyaránt lehetnek, bár az előbbieket többségben vannak: *Eger* (1248/1326: *Agria* 3), *Gyöngyös* (1261/1271: *Gungus* 9), *Laksó* (1278: *Lacseu* 22), *Ménésítő* (1261/1271: *Menusytho*, *Menusythou* 9), *Mohágytő* (1248/1326: *Mohagtheo* 3), *Örém* (1248/1326: *Eurem* 3), *Pók* (1261/1271: *Pookh*, *Pook*, *Pokh* 9), *Sziksó* (1275–90/1327: *Scekzou* 19, 1280: *Zykzou* 32).

Mindössze egy adatban feltételezhető a vízkörnyéki hely → település, ahol található jelentésváltozás: *Vécseszeg* (1261/1271: *Weichezeg* 9). Domborzati nevekből — melyek arra utalnak, hogy a térszinformán, illetőleg a mellett létesült a falu — alakultak a *Debrő* (1271/1284: *Debreu* 14) és a *Hajóhalom* (1271/1284: *Hayouholm* 14) településnevek. Az erdő melletti megtelepedést jelzi a határnévből lett *Izsépfája* (1261/1271: *Isepphaya* 9) településnév. Emberi építmény, illetve épület (templom) adta a névadás motivációját a *Hajóuta* (1261/1271: *Haiouthaa* 9) és a *Saruldegyház* (1261/1271: *Saruldeghaz* 9) nevek létrejöttéhez.

Alakilag egyrészesnek látszik az a két településnév, amelyeknek a keletkezéséről, szemantikai vonatkozásairól, lexikális hovatartozásáról sem a források, sem a számomra jelenleg hozzáférhető szakirodalmi munkák nem nyújtanak semmiféle információt, így kategorizálhatatlanoknak számítanak. A következők: *Olfa* (1261/1271: *Olpha* 9), *?Vécsek ~ Vecseg* (1261/1271: *Veheg*, *Weheg* 9).

4.4. Mindegyik kétrészes településnév (20) szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Döntő többségük (minőség- és birtokos)jelzős szintagmából. Az alaptagjuk helyfajtajelölő földrajzi köznév (*föld*, *telek*) vagy megnevező funkcióban álló településnév. A földrajzi köznévi alaprészek (4) kivétel nélkül birtoklásra (használatra) utaló lexémával alkottak összetételt. Foglalkozásnév az előtag a

Keresztesfölde (1261/1271: *Kerezthusfeulde* 9) és a *Lovásztelek* (1261/1271: *Luaztheluk* 9), személynév a *Berectelke* (1261/1271: *Berechtelke* 9) és a *Poklos-telek* (1261/1271: *Puklusteluk* 9) nevekben.

A vizsgált században jellegzetesebbnek tűnik az a típus, amelynek tagjai a második névrészükből egy korábbi településnevet tartalmaznak, s abban a helyzetben pusztán megnevező funkciót látnak el (15). Bővítményi részük pedig a település valamely sajátosságát érzékelteti. Leginkább a falvak osztódása, birtokmegosztások és a településnévi homonímia megszüntetésének igénye hívták életre az efféle kétrészes neveket.

A korai ómagyar korban eléggé elterjedt volt az a mód, hogy az osztódott, vagy az egymás szomszédságában alakult, vagy egymás közelében létező (azonos nevű) falvak nevét az *al(só)*, *fel(ső)* viszonyított helyzetre utaló jelzői névrésszel különítették el egymástól. Ennek következtében bizonyos vidékeken szabályos névkorrelációk sora jöhetett létre. A 13. századi Heves vármegyei oklevelekből csak egyetlen ilyen párra bukkanhatunk: ez az *Alsótárkány* 'Mezőtárkány' (1275: *Tarkan inferior* 17), *Feltárkány* 'Felsőtárkány' (1261/1271: *Feltarkan* 9). De közben az utóbbi falu is osztódhatott, s ennek következtében a *Feltárkány* mellett megjelent az *Altárkány* (1261/1271: *Oltarkan* 9) is. Ezekben az adatokban a *fel* névrész 'északi', az *al* pedig 'déli' jelentést hordoz. Három névnek azonban az oklevelekből hiányzik a korrelatív párja. Ilyen: az *Almagyari* 'Almagyar [ma Eger városrésze]' (1275: *Olmagari* 17), az *Alpoklosi* (1261/1271: *Olpuklusi* 9) és a *Felnémeti* (1261/1271: *Felnempti* 9).

Másfajta elkülönítő eszközt használtak fel az Egertől délre fekvő *Tálya* osztódásakor. Egyrészt népnevekkel jelezték a lakosság nemzetiségét: *Magyartálya* (1261/1271: *Thala mogor* 9), *[Olasz]tálya* (1275: *Tala Latina* 17). Másrészt pedig (az utóbbira vonatkoztatva) melléknévvel a falu méretét: *Nagytálya* (1261/1271: *Thala nogh* 9). (A *Magyartálya* nevet a későbbiekben a *Nagytálya* korrelatív párja, a *Kistálya* váltotta fel.) A méret jelzésére a *kis* melléknév is felbukkan egyetlen adatban: *Kiskomját* (1248/1326: *Kyskampnath* 3), de párjairól nincs adat. Szintén a helynévi homonímia elkerülésére illeszthették (a Füzesabony mellett fekvő) *Szikszó* falu neve elé a *dézmás* (-s képzős) 'dézsmafizetésre kötelezett' jelentésű melléknevet, s lett *Dézmásszikszó* (1261/1271: *Dezmaszykzou* 9), hiszen a közeli Abaúj vármegyében létezett egy másik *Szikszó*. A térbeli egységet, a szoros összetartozást jelezték a névadók a *két*-számnévi jelzőnek az eredeti településnév elé illesztésével a *Kétlovásztelek* (1281/1324: *Keethluazteluk* 33) elnevezésében. Valószínűleg a 9. számú oklevélben említett *Lovásztelek* és *Poklostelek* összefoglaló neveként használhatták.

A falvak egyeditésére, megkülönböztetésére alkalmas a földrajzi köznév is, a meglévő településnévi jelentést kiegészítve a táji hovatartozás jelzésével. Így a későbbi korokban igen alkalmas eszköznek bizonyult a 13. században már településnevek előtagjaként jelentkező *mező* 'sík füves terület' jelentésű köznév. Nem véletlen, hogy éppen az Északi-hegyvidék és az Alföld közötti sávban

használták fel e lexémát bővítményi névrészként a *Mezőharsány* (1261/1271: *Mezeuharsan* 9), *Mezőzsép* (1261/1271: *Mezeulseph* 9) nevekben. Ugyanígy a szomszédos Borsod vármegyében: *[Mező]olaszi* (121275: *Vluosci campestris* 17), *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky* 9).

Az egri egyházmegyei oklevelekben együtt találhatók a Szent István által alapított püspökség helynévi bizonyítékai, s bizonyos településnevek a mai napig őrzik ennek emlékét. E püspökségnek a birtoktestei átnyúltak Heves vármegye határain túlra is, s keletkezett is *Püspöki* településnév még három szomszédos megyében. A településnévi homonímia a névadásokat követően szinte azonnal zavaró lehetett, különösen az egyházi ügyintézésben, a mindennapos feladatok szervezésében, egyáltalán az egyházi birtokokról, termelésről stb. folytatott kommunikációban. Épp ezért valószínűleg igen korán létre is jöhettek a *Püspöki* utótagú összetett alakok, úgy, hogy e falvak lokális viszonyaira, pontos elhelyezkedésére utaló helynevet vagy helynévrészt emeltek be az eredeti név elé bővítményi résznek. Így alkották meg Heves vármegyében a *Gyöngyöspüspöki* (1261/1271: *Gunguspispuky* 9), Nógrádban a *Szurdokpüspöki* (1261/1271: *Zurdukpispuky* 9), Borsodban a *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky* 9), Szolnokban pedig a *Tizsapüspöki* (1261/1271: *Tizapispuky* 9) településneveket. Az elsőben és az utolsóban vízfolyás nevét, a másodikban egy völgynév előtagját, a borsodiban pedig a már említett *mező* földrajzi köznevet használták fel előtagként.

Igen ritka névalkotási mód a mellérendelés. Egyetlen településnév keletkezett így, valószínűleg két szomszédos, Borsod és Heves vármegyei falu időleges összevonása eredményeként: a *Szénhalombuda* (1281/1324: *Scenholmbuda* 33). Benne mindkét tag eredetileg is településnév, mind a *Szénhalom* előtag (a mai *Szihalom* korabeli megfelelője), mind a *Buda* alaptag megnevező funkcióban van jelen.

A vizsgált oklevelekbe természetesen nem került bele minden 13. századi Heves vármegyei településnév, épp ezért kiegészítésképpen tanulságos lehet a történeti statisztikai helységnévtár adataival kiegészíteni, hogy legalább a névszerkezetekről teljesebb képet kapjunk (vö. KOVÁCS 1991). Az oklevelek 79 helységnévvel szemben a névtár 137 13. századi településnevet sorol fel. Közöttük mindössze 26 kétrészes található. A települést jelentő földrajzi köznevek közül csupán 3 szerepel alaprészként 8 névben. E három köznév a *-föld* (2), a *-sok* (1) és a *-telek* (5). Vagyis a névtár is azt igazolja, hogy az efféle szintaktikai szerkesztés még alig játszott szerepet a településnevek alkotásában. Szembetűnő, hogy utótagként egyetlen egyszer sem fordul elő a *-falu/-falva*, *-laka*, *-háza*, *-ülése*. A névtárban 18 olyan helységnév található, amelyeknek az alaprésze maga is településnév (ez a szám alig több, mint az oklevelek ilyen típusú adataié). Az összes 13. századi helységnév között az egyrészesek aránya viszont az oklevelekéhez képest is lényegesen magasabb (111; 81%). Az utóbbi adat (minden számszerű összesítés elkészítése nélkül is) ugyancsak azt igazolja, hogy a (sze-

mély- vagy helynévből) metonimikusan keletkezett egyrészes településnevek a 13. századi magyar helységnevek uralkodó típusát képezik.

5. A Heves Megyei Levéltár 13. századi okleveleiben előforduló megyei helyneveket nyelvi oldalról megvizsgálva, több korai ómagyar kori névadási jellegzetességet sikerült megfigyelni. Az egyes helynévfajták szerkezetéről az tűnt ki, hogy a folyóvíznevek és a településnevek döntő többsége egyrészes, vagyis igen rövid hangtestű volt. A hely fajtájára utaló alaprészek és a hely valamely sajátosságát kifejező bővítményi részek összetételéből álló névformák viszont — igen magas arányukkal — az állóvizek és a térszínformák neveinek kategóriáit uralták. Feltűnő, hogy efféle szerkezetű településnevek még alig keletkeztek e századig. A kétrészes nevekben megnevező funkcióban helynevek csupán a víznevek és a településnevek körében szerepeltek, az utóbbiban viszont már meghatározó kategóriának számítanak. A névkeletkezési módok közül a szintagmatikus szerkesztés és a metonímia közel azonos arányokkal képviselteti magát, együttesen pedig a helyneveknek több mint a 80%-át hozták létre. A névalkotó nyelvi eszközök oldaláról nézve az derült ki, hogy névrészi szerepbe és helyzetbe legnagyobb arányban személynevek és helynevek, illetőleg a közszavak közül a földrajzi köznevek kerültek, az egyéb szófajok közül a melléknevek részaránya jelentős még. Mindezek mellett számos, egyéb nyelv(járás)-történeti tanulsággal is szolgálnak az oklevelek helynevei, ezek bemutatása azonban már egy másik dolgozat témája lehet majd.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BÁN PÉTER (szerk.) (1997), *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban.* Válogatta, fordította KONDORNÉ LÁTKÓCZKI ERZSÉBET. Eger.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp.
- KOVÁCS BÉLA (1991), *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 1. Heves megye.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2004), A magyar történeti helynévkutatásról. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl.* Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 161–4.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.

Kenyhercz Róbert

Az *s*, *sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben

1. Az *s*, illetve *sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok mind a hangtörténet, mind a fonológia szempontjából különösen problémás szerkezetek. A fonológiában rendhagyó elemzésre van szükség ahhoz, hogy ez a több szempontból is rosszulformált, ugyanakkor kétségkívül létező szótagszerkezet valamilyen módon leírható legyen; a hangtörténetben pedig ez az a mássalhangzó-torlódási típus, amely az előtét hang betoldásával történő feloldási tendencia kizárólagos terepe. Mindkét kutatási terület problémáit megvizsgálva úgy tűnik, hogy a modern fonológia bizonyos eredményei elősegíthetik a hangtörténeti kutatásokat, és viszont, a hangváltozásokról kialakult történeti tudás mintegy visszacsatolásként segítheti megérteni bizonyos fonológiai struktúrák kialakulását, illetőleg felépülését. Ezt demonstrálandó, írásomban a kétféle megközelítést egy NYIRKOS ISTVÁN által felvetett probléma köré szeretném csoportosítani. NYIRKOS „Az inetimologikus magánhangzók a magyarban” című monográfiájában az előtét hangok leírása kapcsán megemlíti, hogy az adatok statisztikai feldolgozása mellett további vizsgálatok szükségesek annak az eldöntésére, hogy az előtét hangok majdnem kizárólag miért éppen csak *s*, *sz* + zöngétlen zárhangból (*p*, *t*, *k*) felépülő mássalhangzó-kapcsolatok előtti helyzetben fejlődtek ki (1993: 37). A következőkben ehhez a kérdéshez kísérlek meg néhány szempont megemlítésével hozzászólni.

A vizsgálathoz feldolgozott korpuszt a korai ómagyar kor helynévanyaga adja. A magyar nyelv finnugor öröksége, hogy szókezdő helyzetben két mássalhangzó nem állhatott egymás után, s ezt a fonotaktikai sajátosságot a magyar nyelv a vándorlások során azon egyszerű oknál fogva megőrizte, hogy az ősmagyar korban nemigen került kapcsolatba olyan népekkel, amelyek nyelvéből efféle szerkezeteket vehetett volna át. A korai ómagyar kor az az időszak, amikor — döntően a szláv népekkel való érintkezés révén — az efféle szerkezetek megjelennek nyelvünkben, s amikor ezen külső körülmények hatására a magyar nyelv fonotaktikai szabályrendszere változásnak indul. Éppen ezért lehet különösen tanulságos a változás kezdeti szakaszát dokumentáló legkorábbi nyelvemlékeinkben, az oklevelek helynévi szórványai segítségével megvizsgálni a jelenséget. Az esetleges területi eltérések miatt adódó anomáliákat elkerülendő az Ár-

pád-kori Magyarország egész területéről próbáltam adatokat gyűjteni. A felvetett probléma mind teljesebb feltárása érdekében feldolgoztam GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának elkészült négy kötetében található településneveket és mikrotoponimákat. Ez a sorozat azonban névsorrendben Pilis megyével bezárólag tartalmaz csak adatokat, ezért az adatbázis kiegészítéseként az így összegyűlt adatokhoz hozzávettem CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában” című munkájának az Árpád-korra vonatkozó adatközléseit, valamint FEKETE NAGY ANTAL és SZABÓ ISTVÁN egy-egy vármegyére kiterjedő feldolgozását is. Így az elemzésekhez majd kétszáz olyan 1350 előtti oklevélben szereplő helynév állt rendelkezésemre, amely valamilyen módon — adatolhatóan vagy etimológiai előzményét tekintve — kapcsolható a tárgyalt szótagszerkezeti típushoz. Tisztában vagyok azzal, hogy az általam feltárt adatokon kívül is létezhetek további nevek, amelyek *s*, *sz* + mássalhangzó hangkapcsolatot tartalmaztak szó eleji pozícióban, hiszen az említett források nem fedik le az Árpád-kori Magyarország minden vármegyéjét, sőt a feldolgozott munkák zöme mikroneveket nem is tartalmaz, ám az esetlegesen kimaradt nevek — mivel a meglévő adatok elemzéséből is igen erőteljes tendenciák rajzolódnak ki — valószínűleg már nem módosítják lényegét érintően az általam vizsgált korpusz alapján elvégzett vizsgálatok eredményeit.

2. A korpusz feldolgozásának eredményei előtt röviden szólok az elemzések elméleti háttéréről. A szótagszerkezeti változás leírásának elméleti keretét a kurrens fonológiai irányzatok szótagra vonatkozó elképzeléseit használtam fel, különös tekintettel a kormányásfonológia szótagmodelljére. Az általam felhasznált modellek — noha elméleti háttérükben és terminológiájukban némiképpen eltérnek egymástól — közősek abban, hogy a szótagot összetevős szerkezetként fogják fel, ahol az összetételi tagok között különböző hierarchikus viszonyokat tételeznek. A szótag fő összetevői ezekben a reprezentációkban a szótagkezdet (Ke) vagy nyitány (Ny) — jelen keretek között szinonim fogalmaknak tekintem őket — és a rím (R), a rím pedig tovább osztható magra (M) és kódára (Kó) (vö. TÖRKENCZY 1994: 275, SZIGETVÁRI 1998: 185). Az ezen összetevők közötti viszonyokat különböző nyelvspecifikus szabályok, ún. jólformáltsági feltételek, illetőleg bizonyos univerzális elvek határozzák meg. Ezek szerint jólformálnak azt a szótagszerkezetet tekinthetjük, amelyik fonémák fonológiaiailag megengedhető kapcsolataiból építkezik. Adott nyelvben a fonológiaiailag megengedhető kombinációk a fonotaktikai szabályoktól függenek. Ilyen fonotaktikai szabály a mai magyarban például az, hogy egy szótagon belül két összetevő nem lehet azonos képzési helyű, vagy hogy elágazó szótagkezdet nem tölthető ki geminátával.

Ezen nyelvspecifikus jólformáltsági feltételek mellett létezik egy univerzális, minden nyelvre érvényes szótagépítési szabály is, a *s z o n o r i t á s i s o r* -

barendezés vagy más megközelítésben a komplexitási megköztés elve, amely szerint az elemek fonológiai megengedhető kombinációi megállapíthatók az azt alkotó fonémák egy általános tulajdonsága, a hangzóssága, illetve komplexitása alapján. A magyarban a hangzóssági sorrend a következőképpen alakul (csökkenő sorrendben): magánhangzók > likvidák > nazálisok > réshangok > affrikáták > zárhangok. A komplexitási sor pedig ennek éppen az ellenkezője, hiszen minél hangzósabb egy hang, annál egyszerűbb. Ezek alapján általános szabályként megfogalmazható, hogy egy jólformált szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, míg a kóda felé haladva csökken. A kormányzási viszonyokat tekintve pedig elmondható, hogy egy szegmentum csak akkor határozhat meg, azaz csak akkor kormányozhat egy másik szegmentumot a szótagon belül, ha legalább ugyanolyan komplex. A komplexebb összetevőknek ezt a befolyását két elv köti: a lokalitás elve, azaz hogy kormányzás csak szomszédos szegmentumok között érvényesülhet (így a kóda nem kormányozhatja az előtte álló nyitányt), illetőleg az irányítottság elve, azaz hogy az előbb említett szótagösszetevőkön (Ny, M, R) belül a kormányzás balról jobbra, míg összetevők között jobbról balra zajlik (vö. SZIGETVÁRI 1998: 187). Továbbá a kormányzásfonológia modellje különböző pozíciókban üres magokat is feltételez, amelyek bonyolult kormányzási és jogosítási viszonyok következtében lehetnek kiejtésre jogosítottak és jogosítatlanok. Ezek magyarázatára nem szükséges kitérnünk, a modell ezzel a különböző morfológiai műveletek következtében bekövetkező hangkieséseket és hangbetoldódásokat tudja leírni. Lényegét majd a feloldási tendencia magyarázatakor fogjuk világosan látni.

Ezen általános szótagépítési elvek alapján előjáróban elmondható, hogy a korai ómagyar fonotaxisban volt egy olyan — az imént már említett — finnugorból örökölt nyelvspecifikus szabály, amely tiltotta a hangzósság alapján egyébként megengedett és jólformált mássalhangzó-torlódásokat az első szótag nyitányában. Például a hangzósság vagy összetettség szerint a *palást* etimonjában, a szláv *plast* lexémában jólformált a *pl-* szó eleji elágazó szótagkezdet, hiszen a *p* hangzóssága kisebb, mint az *l*-é, így érvényesül az az elv, hogy a szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, illetve fennáll az összetevők közötti kormányzási viszony, azaz a szótag jólformált, hiszen a mag — ami az *a/á* magánhangzó — bír a legmagasabb hangzóssági értékkel, s a kódat alkotó *st* hangkapcsolatban is érvényesül minden elv. Az univerzális szótag-szervező szabályok alapján elvileg ennek a szónak tehát nem kellett volna megváltoznia a magyarba kerülésével, ám mégis azt látjuk, hogy ma ez a szó *palást* hangalakban él a nyelvben. Ennek a feloldásnak a már említett, a magyarra a honfoglalást megelőző időkben jellemző tiltó szabály volt az okozója, ami az ómagyar kor legelején szabálytalannak minősítette az efféle torlódásokat. VENNEMANN elmélete szerint a nyelvben változásnak leginkább azok a szerkezetek

vannak kitéve, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (idézi BAKRÓ-NAGY 1992: 35). Érthető tehát, hogy a magyar fonotaxis szempontjából rosszulformált *plast*-ból az ómagyar kor folyamán ingadozás során *palást* lett.

A nyelvi érintkezések hatására azonban egy másik szabály is megjelent a nyelvünkben, mégpedig az, amelyik éppen hogy megengedte a jólformált elágazó szótagkezdeteket szó elején. A két szabály versengésének következménye, hogy a magyarban egy idő után megjelentek az etimologikus mássalhangzó-torlódást megtartó szavak is. Ha az absztrakt nyelvi szinttől egy pillanatra konkrét fonetikai és szociolingvisztikai szintre térünk át, akkor ez a szabályversengés úgy értelmezhető, hogy a jövevényszót vagy nevet átvevő nyelvi közösség a fennálló nyelvi kontaktus hatására fokozatosan erősödő új szabálynak köszönhetően választhatott adott körülmények között, hogy kitölti-e inetimologikus bontóhanggal a torlódást, avagy nem. S ez az új szabály olyannyira megerősödött a nyelvi érintkezések, esetleges kétnyelvűségi viszonyok hatására, hogy a mai magyarban a tiltó szabály már nem érvényesül (vö. TÖRKENCZY 1994: 293–6), vagy legfeljebb csak egyes nyelvjárásokban, azaz egy ma átvett *spam* 'kéretlen reklámlevél' jelentésű szó valószínűleg nem fog **iszpem*-mé változni, hiszen nincs olyan szabály, ami ezt a változást indukálná. Ennyit az elméleti keretről előljáróban. A következőkben az elemzések alapjául szolgáló adatok feldolgozásának kérdéseiről szólok.

3. Mint minden hangtörténeti vizsgálatnál, természetesen jelen esetben is számos etimológiai bizonytalansággal kellett számolni. Különösen azokban az esetekben, amelyekben egyetlen okleveles adat sem támasztja alá a tárgyalt hangszerkezeti típus létét az adott helynévi lexémában, így legfeljebb csak feltételezésekre lehet hagyatkozni, esetleg a hangszerkezet alapján sejthető az adott név eredeti alakja. Ezeknél a szerkezeteknél a hangtani alapú etimologizálás azonban viszonylag biztos eredményekre vezet. Nem túl kockázatos kijelenteni például, hogy a Gömör megyei *Esztrény* név etimonja — noha esetleg a név származását nem ismerjük — valószínűsíthetően *sztr*- hangkapcsolatot tartalmazott szókezdő pozícióban. Ugyanakkor egészen biztosan elmondható, hogy az erdélyi Fehér vármegye alsó részéből adathozható *Szteregma-mező* név előtagja sosem volt **Szteregma* formájú, hiszen az efféle *sztr*- hangkapcsolatok rendre előtétthanggal oldódtak fel, s nem bontóhanggal, mint az általam feltett névalakban esetlegesen elemezni lehetne (vö. Gy. 2: 102, 134). Mindenesetre az oklevelezés sajátosságai és az időbeli távolság által előidézett bizonytalanságokat érdemes szem előtt tartani, amikor a következőkben az *s*, *sz*, *z*, *zs* + mássalhangzó felépítésű elágazó szótagkezdetek jellegzetességeit bemutatom. Jelen írásom címében csupán az *s* és az *sz* fonémákat jelöltem meg tárgyként, ám etimológiai, helyesírási és egyéb okok miatt ezek zöngés párjait is bevontam vizsgálódásom körébe. Mint látni fogjuk, ez utóbbi két fonéma zöngés jellege lényegében nem befolyásolja a főbb fonológiai tendenciák lefolyását.

4. Az összes vizsgált névből 65 lexémában a nyelv már átvételkor, mintegy hangtani adaptációval vagy pedig azt követően nagyon rövid időn belül feloldotta a torlódásokat, hiszen az említett szócsoporthoz egyetlen adatot sem találtam, amelyik torlódásos formát mutatott volna, viszont etimológiai alapon föltehető, hogy a nevet átvevő magyar nyelvű csoport találkozott az idegen szerkezettel is. Még az időbeli elhatárolás sem nyújt segítséget, hiszen az ebbe a csoportba sorolható nevek között egészen korai, XII. század eleji és kései, a XIV. század közepéről való adatokat is találhatunk. Több esetben azt sem lehet eldönteni, hogy a magyar névhasználatban élő névnek volt-e közvetlen kapcsolata a torlódást mutató szláv eredetivel. A közszoói előtagot tartalmazó nevek esetében ez a kérdés sok esetben eldönthetetlen marad. Példa erre a Krassó megyei *Szerdahely*, amelynek első adata elég kései (1330-ból való), és ott már *Zeredahel* formában szerepel (Gy. 3: 495–6), tehát az első szótag CV- szerkezetű, s a későbbi adatok sem mutatnak semmiféle ingadozást, noha a név közszoói előtagjában feltehető egy etimologikus *szer-* hangkapcsolat.¹ Adatok hiányában azonban nem lehet tudni, hogy a név keletkezésekor élt-e még a magyar szókészletben a bontóhanggal feloldódott *szer(e)da* forma mellett egy **szreda* alak is. Mert ha már stabilan *szer(e)da* alakban fordult elő a közszo, akkor az említett helynév — lévén nem átvétel — kizárandó az elemzésből.

A személynévi előtagú nevek esetében hasonló a helyzet. A Zala megyei *Istvánháza* első említése 1322-ből való, itt a név *Istuanhaza* formában szerepel (Cs. 3: 64), és későbbi adataiban is ez a hangszerkezet jellemzi. A kérdés ebben az esetben az, hogy ez a név már egy eleve magyaros hangszerkezetű *István* személynévből vagy pedig egy „idegen hangzású”, torlódást mutató névből keletkezett-e, hiszen a XIV. században még szép számmal fordulnak elő olyan nevek is, amelyek *st-* elágazó szótagkezdettel kezdődtek, mint például a szintén Zala megyei *Istvánd*, amely a XIV. század közepén még *Stephand* formában szerepel az oklevelekben (Cs. 3: 63–4). Ez utóbbi névalakról egészen bizonyosan állíthatjuk, hogy a magyar névhasználat része volt, hiszen a szó eleji torlódás mellett már egy magyar *-d* helynévképző is található benne.²

Az adatolási bizonytalanságokat jellemzi az alábbi körülmény is. Annak ellenére, hogy egy név nem mutat a fennmaradt forrásokban ingadozást a szókezdő mássalhangzó-torlódást illetően, egyáltalán nem biztos, hogy a név hangszerkezete nem ment át bizonyos ingadozáson. A Bereg megyei *Osztró* név a korai

¹ A TESz. egy óe. szl. *srěda* 'közép, szerda' jelentésű szóból eredezteti a szláv nyelvek hasonló jelentésű főnévét, ami aztán a magyarba is bekerült. Vö. szb.-hv. *srijèda*, szln. *srěda* stb.

² Az pedig csak még tovább bonyolítja a helyzetet, ha esetleg feltesszük, hogy egy adott névalak nem is magyar nyelvhasználók által ismert név volt: a szepesi *Lassupatak* ~ *Stillbach* párhuzamos névalakok közül az utóbbi nyilvánvalóan az ott élő német anyanyelvűek névhasználatában élt csak (vö. Cs. 1: 262).

ómagyar korban két oklevélben szerepel: +?1248>1393 és 1282/1379: *Vztro* formában (Gy. 1: 537), azaz a lexémának csak előtét hangos változata adatolható. Ugyanakkor Nyitra megyében is találunk egy *Osztró*-t, amelynek viszont fennmaradtak korai, torlódást tartalmazó adatai is (+1111/1414: *Stro*, 1113: *Strov*), noha a XIII. század végétől kezdődően ez a név is már csak előtét hangos változatban élt: 1263/1273: *Vztov*,³ majd 1349: *Oztrow* (Gy. 4: 440). Nyilván a Bereg megyei név adatolásának bizonytalansága, tudniillik hogy átírt oklevelekben maradt csak fenn, illetve a területi különbségek, s egyáltalán a két település keletkezési idejének tisztázatlan volta nem engednek messzemenő következtetéseket levonni a párhuzamba állításból, de ez a kiragadott példa talán mégis szemlélteti azt a sok bizonytalanságot, amely az ebbe a csoportba sorolt nevek hangszerkezeti változásának leírását kíséri.

A következő csoportba azok a nevek sorolhatóak, amelyeknek az etimológiájában megtalálható torlódás ideig-óráig adatolhatóan is kimutatható a helynévben, ám a változás végül a feloldási tendencia felülkerekedésével ért véget. Ilyen esetre az említett korpuszban 31 nevet találtam. A Hont megyei *Szalatnya* helységnév etimonjaként feltehető egy szláv *slatina* közszo (vö. FNESz.), tehát a név etimónjában szókezdő *szl*- mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazhatott. A név ingadozása is ezt mutatja: 1245/1331: *Zalatna*, 1299: *Zlatna*, 1326: *Zalathnia* (Gy. 3: 247). Az efféle nevek — az imént vázolt, az adatolásból adódó bizonytalansági tényezők miatt — nyilvánvalóan az előző csoporttal nagyon szoros viszonyban állnak, s a két számadat csak egymással párhuzamba állítva értelmezhető helyesen. Valószínű, hogy az előző csoportba sorolt 65 név közül több akár ide is sorolható lenne.

A harmadik, előzetes várakozásainkhoz képest meglepően sok, 75 nevet tartalmazó csoportba azok a lexémák tartoznak, amelyek megőrizték etimonjuk torlódásos hangszerkezetét. Ezen nevek között elenyészően kicsi azoknak a száma (mindössze 5), amelyekben a torlódás feloldására irányuló tendencia egyáltalán tetten érhető, noha végül ezekben a nevekben is megmaradt az eredeti torlódásos szókezdet. Itt sajnos, nincs mód kitérni ennek a ténynek, tudniillik a harmadik csoportba tartozó nevek nagy számának a jelentőségére, ám már ez a korai időszakra vonatkozó magas arány is mutatja, hogy érdemes lehet felülvizsgálni a magyar nyelvtörténetírás azon megállapítását, miszerint a magyar nyelv hangszerkezetétől idegen szókezdő mássalhangzó-torlódások a nyelvünkbe kerülve feloldódtak. Ehelyett sokkal inkább arról lehet szó, hogy a torlódást tiltó szabály viszonylag rövid időn belül — jóval rövidebb idő alatt, mint azt a szakirodalomban többnyire felteszik — elveszítette kizárólagosságát. Ennek bizonyítására azonban e tanulmány keretében nincs mód. Eredeti célkitűzésemhez híven a to-

³ A névalak látszólagos megbízhatatlansága ellenére a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldódásáról valószínűleg hitelesen vall.

vábbiakban rátérek a feldolgozott adatok fonológiai elemzésére, valamint megkísérlem a bevezetőben felvetett kérdés tisztázását, megadva az előtétthanggal történő feloldás egy lehetséges fonológiai magyarázatát.

5. Az adatok tanúsága alapján a korai ómagyar korban az alábbiakban olvasható hangkapcsolatok fordultak elő szó eleji pozícióban. A hangkapcsolat mellett zárójelben a biztos előfordulások száma (kiegészítve a később tárgyalt bizonytalan olvasatú adatok számával), illetve néhány példa olvasható.

- szt-* (34+7): 1258/1334: *Stynua* (Sztinva, Gömör, Gy. 2: 457); 1193: *Stamer* (Isztimér ~ Sztamer, Fejér, Gy. 2: 389); 1332: *Ztara* (Sztára, Somogy, Cs. 2: 649)
- sztr-* (31+2): 1113: *Streca* (Sztrojka, Nyitra, Gy. 4: 472); 1193: *Strece* (Sztrece, Trencsén, FN. 189); 1276: *Strig* (Sztrigy, Hunyad, Gy. 3: 277)
- st-* (12+5): 1266/1274: *Stallo* (Istálló, Hont, Gy. 3: 204); 1225: *Stanch* (Astáncs, Komárom, Gy. 3: 405); 1272: *Stulba* (Stulba, Ugocsa, Sz. 384)
- szk-* (9+1): 1217/1410/1524: *Zkalza* (Szakolca, Nyitra, Gy. 4: 463); 1124/1226: *Scala* (Szkalka, Trencsén, FN. 184); 1334: *Zkálnuk* (Szkálnok, Hont, Gy. 3: 272)
- sp-* (9): 1282/1379: *Spantoa* (Ispán tava, Bereg, Gy. 1: 537); 1329: *Spanlaka* (Ispán laka, erdélyi Fehér, Gy. 2: 167); 1330: *Spanfelde* (Ispánföldre, Nógrád, Gy. 4: 253)
- szl-* (6): 1320/1358: *Schlusfalua* (Szlavosfalva, Gömör, Gy. 2: 553); 1281: *Slovyk Keve* (Szlovik köve, Hont, Gy. 3: 150)
- zl-* (2): 1244: *Zlaticze* (Zlatóc, Trencsén, FN. 213); 1272: *Zlieho* (Zliechó, Trencsén, FN. 213)
- zv-* (2): 1295: *Zwatoz reth* (Zvatóc rét, Liptó, Gy. 4: 57); 1249: *Zwan* (Zovány, Kraszna, Gy. 3: 522)
- str-* (1+1): 1379: *Straso* (Strázsa, Nyitra, Gy. 4: 461–2)
- sk-* (1): 1293: *Scalch* (Iskolt, Baranya, Gy. 1: 278)
- szkl-* (1): 1323: *Sclabonia* (Szklabonya, Nógrád, Gy. 4: 300)
- spr-* (1): [1290–95]: *Spreng* (Spring, erdélyi Fehér, Gy. 2: 184)
- zsd-* (1): +?1248>1393: *Sdala* (Zsdála, Bereg, Gy. 1: 537)
- zd-* (1): 1299: *Zdubugh* (Zubogy, Gömör, Gy. 2: 558–9)
- szb-* (1): 1222: *Zbehleb* (Szebelléb, Hont, Gy. 3: 249)
- sl-* (1): 1249/1321/XVII.: *Slumpataka* (Slum pataka, Hont, Gy. 3: 152, 233)
- szm-* (1): 1222/1550: *Shmula* (Szomolya, Heves, Gy. 3: 136)
- sv-* (1): 1338: *Swedler* (Swedlér, Szepes, Cs. 1: 254)
- szty-* (1): 1324>1344: *Styen* (Esztyén, Baranya, Gy. 1: 301)
- szv-* (1): 1342: *Zwynobana* (Szinóbánya ~ Szvinye, Nógrád, Gy. 4: 300)

Az alábbiakban a már említett bizonytalan olvasatú adatok találhatóak, melyek olvasatának függvényében változik egy-egy szótagtípus előfordulási aránya.

- st-/szt-* (5): 1329/1520: *Stahoy*n (Stahojn ~ Sztahojn, Bars, Gy. 1: 465); [1272]/1272: *Stoyk* (Stojk ~ Sztojk, Árva, Gy. 1: 197); 1327: *Stholch* (Stolc ~ Sztolc, Zala, Cs. 3: 113); 1343: *Sturgou* (Sturgó ~ Szturgó, Zala, Cs. 3: 16–7); 1325/1349: *Stephand* (Istánd, Küküllő, Gy. 3: 554)
- szr-/sztr-* (3): [1177]/1500 k.: *Scro* (Iszró ~ Sztró, Baranya, Gy. 1: 318–9); 1332–7/PR: *Scrute* (Sztrite, Ung, Cs. 1: 399); 1332/PR: *Scris* (Trizs ~ Sztrizs, Gömör, Gy. 2: 556)
- szt-/sztr-* (2): 1298/1350: *Strach* [ɔ: *Starchan*] (Tarcsán ~ Sztarcsán, Hont, Gy. 3: 257); 1250: *St(re)goa* (Sztregova ~ Sztergő ~ Oszorgova, Nógrád, Gy. 4: 302–3)
- sz-/szk-* (1): +1228/1383/1407: *Scurubuchhyda* (Szurubucs ~ Szkurubucs ? hida, Baranya, Gy. 1: 273–4)
- str-/sztr-* (1): 1271: *Strigo* (Strigó ~ Sztrigó, Zala, Cs. 3: 16–7)

A már sokat emlegetett adatolási bizonytalanságok miatt összegyűjtöttem azokat a hangkapcsolatokat is, amelyek etimológiai okok miatt a bemutatottakon kívül átmenetileg részt vehettek a helynevek hangalakjának felépítésében, ám az oklevelekben adatként nem jelennek meg. A következő hangkapcsolatok léte ebből következően a magyarban erőteljesen hipotetikus: *zb-*: *Üzbég* (Nyitra); *szgr-*: *Iszgrin* (Veszprém); *zsny-*: *Izsnyéte* (Bereg); *szr-*: *Szeremlyén* (Bodrog); *sm-*: *Sumurakus* (Hunyad).⁴

Nyilván egy ilyen leegyszerűsített statisztika sokkal többet mond el az átdő nyelv — esetünkben elsősorban a szláv nyelvek — fonológiájáról, mint a magyaréről, ám az adatokra pillantva világossá válik, hogy NYÍRKOS ISTVÁN felvetésében a hangkapcsolat második tagja miért zöngétlen zárhang minden esetben. Valójában ennek csupán az az oka, hogy lényegében ilyen szótagokat tartalmazó szavakkal került kapcsolatba a magyar nyelv. Arról a következőkben szólok, hogy a második tagként viszonylag nagy számban előforduló *l* fonéma miért nem játszik szerepet az előtérhanggal feloldódott torlódások alakulásában.

6. A megmaradt elágazó szókezdetek nagy száma ellenére természetesen a feloldási tendencia működését sem szabad figyelmen kívül hagyni, noha e téren eredményeim teljes összhangban vannak a korábbi kutatásokkal. Általánosságban az állapítható meg, hogy az *s*, *sz*, *z*, *zs* + mássalhangzó (+ mássalhangzó) kezdetű szavak a hangkapcsolat második hangjának minőségétől függően vettek részt az egyes feloldási tendenciákban. Ha az elágazás második hangja zárhang volt, akkor feloldódás esetén szinte kizárólagos a torlódás előtérhanggal való bővítése. Néhány, egyébként kétséges adat mutat csak ingadozást e tekintetben, például a nógrádi *Zekelche* talán visszavezethető egy szl. *Skalica* helynévre (Gy.

⁴ Egyetlen olyan szókezdő mássalhangzó-kapcsolat van, amelynek léte eleve olvasati döntésektől függ: az adatok hiánya okán valószínűséggel az *sr-* elágazó nyitány nem fordult elő a korai ómagyarban szókezdő pozícióban.

4: 210, 251), míg a baranyai *Szaporca* előzményeként feltehető egy déli szl. *Sporica* név, amelynek a tövében a *spor* 'lassú' jelentésű szó található meg (Gy. 1: 380–1). Ezeken kívül egy erősen vitatható olvasatú adat sorolható még ide, ami nem bontóhanggal, hanem egy mássalhangzó kiesésével oldotta fel a szókezdő torlódást, bár a forrást figyelembe véve inkább íráshibáról van szó. Ez az adat a Trencsén megyei *Sztrece* 1332–7/PR: *Tracha* előfordulása (FN. 189–90). A név többi adata torlódást mutat.

Minden egyéb, az előzőekben bemutatott torlódási típus bontóhanggal oldódott fel. Esetleg az *Eszlár* ~ *Oszlár* ~ *Aszlár* típusú nevekről lehetne feltételezni, hogy egy *szl-* hangkapcsolat feloldásai lennének, azonban ezek etimológiája VCC- szó eleji szerkezetet mutat, tehát nagy valószínűséggel nem tartalmazott szókezdő helyzetben torlódást.

7. A NYÍRKOS ISTVÁN által feltett kérdésre visszatérve az egyik első és legfontosabb problémaként azt lehetne felvetni, hogy vajon miért csak az *s*, *sz* + *p*, *t*, *k* torlódást tartalmazó szótagszerkezetek feloldásában van szerepe az előtét-hangoknak. Az általam feltárt típusokon kívül NYÍRKOS és idézett könyvének előzményei is megemlítik a *dv-* (*udvar*, *udvarnok*), illetve a *tr-* (*otromba*) hangkapcsolatokat is, mint amely szerkezetek rendhagyó módon előtét-hanggal oldódtak fel (NYÍRKOS 1993: 30). Azonban mindkét szótagkezdettel kapcsolatban felmerülnek etimológiai bizonytalanságok, tudniillik egyáltalán nem biztos, hogy ezek szláv eredetije mássalhangzó-torlódást tartalmazott szó elején. KNIEZSA mindkét esetben egy VC- szerkezetű szláv etimont valószínűsít: az *udvarnok* esetében nem a társadalmi réteget megnevező *dvornik*-ot — mely etimológiát később a TESz. nem tart teljesen elvetendőnek —, hanem egy *udvornыкъ* alakot tesz fel, amelyből elvonással lett az *udvar* szavunk (KNIEZSA 1955: 540); míg az *otromba* lexémát nem az óegyházi szláv 'trombita' jelentésű *tropa* alakra, hanem a szláv *otropa*, 'korpa' jelentésű szóra vezeti vissza (i. m. 701). Hangszerkezeti szempontból KNIEZSA két etimológiája valószínűsíthető inkább, az előtét-hangos feloldást feltételező etimológiák csak szokatlan és egyedülálló analógiás hatás következtében lennének helyesek. Ugyanis a modern fonológia egyedül az *s*, *sz* + mássalhangzó kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatoknak tulajdonít olyan pozíciót a hangszerkezeti ábrázolásban, amely alapján egy efféle előtét-hangos feloldás absztrakt fonológiai szinten egyáltalán végbemehetett. Végezetül szeretnék ennek a reprezentációjáról szólni néhány szót.

8. Egyetlen olyan eset van, amely a bevezetőben említett jólformáltsági feltételekkel nem írható le, ez pedig a címben is jelzett, számos nyelvben előforduló *s*, *sz* + C szótag eleji mássalhangzó-kapcsolat. Ezeket a hangkapcsolatokat nem lehet nyitányként elemezni, hiszen akkor ez az esetek egy részében (pl. *st-*, *sk-*) megsértenék az összetettségi vagy hangzóssági sorbarendezés elvét, hiszen az *s* kevésbé összetett, illetve nagyobb a hangzóssága, mint a zárhangoknak. Más-

részt ez az egyetlen olyan hang, amellyel háromfelé ágazó szótagkezdetek is elképzelhetők, s ráadásul nem is kis számban (pl. *str-*), ez pedig sérti a szótagösszetevők binaritásának elvét. Így az újabb fonológiai irányzatok egyöntetűen rendhagyó kapcsolatnak minősítik a szótag eleji *s*, *sz* + C kapcsolatokat. Vagy egy önálló összetevőbe, a szótagelőbe helyezik a mélyszerkezetben, amit egészen más szabályok szerveznek, mint a szótagkezdetet (TÖRKENCZY 1994: 288), vagy pedig az egész alakzatot ún. kóda–nyitány kapcsolatként értelmezik (SZIGETVÁRI 1998: 203), aminek következtében az *s*, illetve *sz* szintén nem lesz a nyitány része. Az ilyen kapcsolatok rendhagyó elemzését nyelvtörténeti példákkal kiválóan alá lehet támasztani, hiszen az olyan nyelvek is, mint a portugál — amelyben volt elágazó nyitány (lat. *primo* > port. *primo* 'első'), tehát a mássalhangzó-torlódások nem oldódtak fel benne —, a szó eleji *s*, *sz* + C kapcsolatot nem engedték meg (lat. *status* > port. *estado* 'állapot'). Ez a példa már sejteti, hogy a felszínen ugyan két hasonló mássalhangzó-kapcsolatot látunk, a mélyszerkezetben azonban lényeges különbség van a két szerkezet között.

A magyar nyelvre vonatkozó történeti ismeretek is támogatják ezt a fajta rendhagyó elemzést. Hiszen a magyarban eredendően tiltva voltak az elágazó nyitányok, s a jövevényszavak útján a nyelvi rendszerbe bekerülő szavaknak egy részében a nyelv ezeket feloldotta, mégpedig úgy, hogy a szlávban megengedett hangkapcsolatban a honosító közösség a két mássalhangzó között érzett kiejtetlenségre nem jogosított magot, így ezt a magpozíciót szabályszerű módokon kitöltötte (szl. *brat* > m. *barát*). Ezzel szemben az *s*, *sz* + C kapcsolatok esetében nem a két mássalhangzó között, hanem a kóda–nyitány kapcsolatként értelmezett hangkapcsolatban a kóda előtt érezte az ómagyar beszélő ugyanazt a kiejtetlenségre nem jogosított magot: így lett a lat. *schola* a magyarban *iskola*, és nem **sokola*.

Ennél a helyzet persze sokkal bonyolultabb, de ez a fonológia belülye, hogy tudniillik miként tud egy ilyen rendhagyó ábrázolást maradéktalanul adaptálni modelljébe. Jelen keretek között csupán a modell nyelvtörténeti alkalmazhatósága, illetve magyarázó adekvátsága érdekes, s ebből a szempontból az tökéletesen elég, hogy ezek a szerkezetek nem tartoznak a szótag kezdetéhez, tehát természetesen másként viselkednek, mint az egyéb, nemcsak a felszínen elágazó szótagkezdetek. Ez lehet az egyetlen oka annak, hogy a magyarban a korabeli fonotaktikai körülmények között előtérhangok egyáltalán kifejlődhettek, s hogy csakis az *s*, *sz* + C kapcsolatok előtt. Ez a nyelvtörténeti tény nagyban támogatja az egyébként részleteiben kissé önkényesnek tűnő fonológiai elemzési módot.

9. Végezetül térjünk át a NYIRKOS-féle felvetés szintén nagyon érdekes második részére, mégpedig arra, hogy miért csak zárhangok előtt következett be az inetimologikus előtérhangok kifejlődése. Véleményem szerint ez ismét egy olyan pont lehet, ahol a nyelvtörténet a modern fonológia segítségére siethet.

A kérdést leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, a probléma lényegében független a magyar nyelv fonológiai rendszerétől, a szlávoktól a rendszert már így kaptuk: az esetek döntő hányadában az *s, sz + C* kapcsolatok második mássalhangzója zöngétlen zárhang volt. Ezen a ponton azonban további két probléma adódik. Egyrészt, ha az *s, sz* szótagon belüli státusza annyira különleges, akkor miért nem előtétthanggal oldódtak fel a viszonylag gyakori *s, sz + l* kapcsolatok is, hiszen a fonológiai ábrázolás alapján akár ez is elképzelhető lenne. Ennek oka a szótagon belüli kormányzási viszonyokban keresendő. Mivel a zárhangok komplexebbek, mint a réshangok, képesek olyan összetevők közötti, jobbról balra történő kormányzási viszony kialakítására, amelyben a réshangok kormányzott összetevőként jelennek meg. S mivel csak külön összetevők között lehetséges jobb-bal irányú kormányzás, az *s, sz* ezekben a szótagokban a jólformáltsági és kormányzási feltételek teljesülése miatt külön összetevőbe tartozik, ami lehet szótagelő is, lehet egyfajta kód is. Az *l* viszont a zárhangokkal ellentétben már nem képes az *s, sz* összetevők közötti kormányzására, és éppen az összetettségi viszonyok miatt nem. Az a tény pedig, hogy a szókezdő *sl-* kapcsolatok soha nem oldódtak fel előtétthanggal, hanem csakis bontóhanggal, az előzőek alapján arra utal, hogy a beszélő az efféle hangkapcsolatok esetében nem a torlódás előtt, hanem a két mássalhangzó között érzett kiejtetlenségre nem jogosított magot. Azaz a nyelvi változásban az ilyen szerkezetek nem kódá-nyitány kapcsolatként, hanem valódi elágazó nyitányként vettek részt. Így tehát a nyelvtörténeti változások vizsgálatából az a tanúság adódik, hogy nem általánosságban az *s, sz + C* kapcsolatok, hanem csupán az *s, sz +* zárhang kapcsolatok alkotnak kódá-nyitány kapcsolatot. S így érthetővé válik egyrészt az a fajta elemzés is, ami az *sl-* szótagkezdetet a szonoritási sorbarendezés alapján jólformáltnak minősíti, s másrészt pedig az a nyelvtörténeti tény is, hogy miért csak *s, sz +* zárhang előtt találunk előtétthangot a magyarban.⁵

10. Végül még egyszer összefoglalva az elmondottakat, s immáron konkrét választ is adva NYÍRKOS ISTVÁN felvetésére, azt mondhatjuk, hogy az *s, sz* különleges szótagbeli pozíciója az, amely egyedülálló és kizárólagos módon lehetővé tette a korai ómagyar kor fonotaktikai viszonyai között az előtétthangok ki-fejlődését efféle mássalhangzó-kapcsolatok előtti helyzetben. Másrészt a felmerülő szótagminták közül második pozícióban egyedül a zárhangok voltak azok, amelyek olyan jogosítási és kormányzási viszonyokat tettek lehetővé, amelyekben az előtétthangos feloldás a korai ómagyar korban elképzelhető volt. S hogy

⁵ A felmerülő probléma másik részére, tudniillik arra, hogy miért éppen zöngétlen zárhangok alkotják a második tagot, az adatok tanulsága alapján azt lehetne válaszolni, hogy egy bizonyos fajta kódá-nyitány kapcsolatban fellépő oda-vissza ható zöngétlenedés már a szláv nyelvekben végbement, s ha bizonyos kapcsolatoknál mégsem, akkor a zöngétlenedés a magyarban történt meg.

miért csak *s*, *sz* + zöngétlen zárhangok korrelációjában találjuk meg ezt a szótagszerkezeti változást, arra minden bizonnyal a további vizsgálatok tudnak majd választ adni.

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (1992), Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: *Rédei-Festschrift*. Szerk. RIESE, T.–DERÉKY, P.–SZ. BAKRÓ-NAGY M.–HAJDÚ P. Wien–Bp. 35–41.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp.*, 1890–1913.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye*. Bp., 1941.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- Sz. = SZABÓ ISTVÁN, *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp., 1937.
- SZIGETVÁRI PÉTER (1998), Kormányzás a fonológiában. *ÁNyT.* 19: 165–213.
- TÖRKENCZY MIKLÓS (1994) A szótag. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 273–392.

Bárth M. János

Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel

Tanulmányomban SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött erdélyi történeti helynevek elemzési, felhasználási lehetőségeit igyekszem bemutatni, és az e célra létrehozott számítógépes szoftver elméleti alapjairól, működéséről és széleskörű alkalmazhatóságáról fogok szólni. Témám tehát leginkább módszertani jellegű.

A történeti és jelenkori helynevek folyamatos gyűjtése és közzététele évtizedek óta változatlan feladata a névtudománynak. De egyre időszerűbb az összegző, elemző, rendszerező munka, amihez szükség van olyan korszerű eszközökre, melyek a napjainkra összegyűlt hatalmas adatmennyiség kezelésére, átfogó következtetések levonására alkalmasak. Az informatika lehetőségeivel él például a Debreceni Egyetem helynévkutató műhelye, ahol évek óta folyik GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának névtani adatbázissá alakítása, amelynek felhasználásával már jó néhány tanulmány született.

Az ELTE Névkutató Munkaközösségében folyik HAJDÚ MIHÁLY irányításával SZABÓ T. ATTILA kéziratban őrzött erdélyi történeti helynévgyűjtésének feldolgozása és kiadása immár hat éve. (SZABÓ T. ATTILA Erdélyi helynévtörténeti adattáráról és ennek kiadásáról lásd: BÁRTH M. 2006). Egy éve indult el az adattár informatizált változatának elkészítése egy NKFP-projekt keretében, amely elsősorban digitális nyelvföldrajzi adatbázisok létrehozását tűzte ki célul (a projektről bővebb információk a Geolingvisztikai Műhely honlapján olvashatók: <http://geolingua.elte.hu>).

Ez a munka arra irányul, hogy SZABÓ T. ATTILA könyv formában kiadott történeti helynévgyűjtésének informatizált szótárszerű feldolgozását elkészítsük, ehhez egy olyan számítógépes felületet hozzunk létre, amely maximálisan alkalmas a tulajdonnevek és alkotóelemeik több szempontú keresésére, csoportosítására, és a kapott csoportok elemzésére, rendezésére időbeli-térbeli elhelyezkedésük alapján.

Az ehhez szükséges szoftver hosszas tervezés, javíthatás után 2006 elejére született meg, a program névtani, elméleti alapjaihoz HAJDÚ MIHÁLY nyújtott fontos tanácsokat e sorok írójának, a számítógépes nyelvészeti technológia megalkotása VARGHA FRUZSINA és VÉKÁS DOMOKOS érdeme. SZABÓ T. ATTILA gyűjtéséből Háromszék anyagán kezdtük el tesztelni, alkalmazni a szoftvert, amelyet ennek példáján keresztül mutatok be a következőkben.

A helynévgyűjtemény köteteit lapozgatva könnyen föltűnhet az úgynevezett különleges karakterek nagy száma: a tördelés közben 20–30 betűkészletre volt szükség a több száz régi karakter megjelenítésére. Az informatizálás első fontos részfeladatának ezek helyett elkészült egy olyan kódrendszer és egy hozzá kapcsolódó betűkészlet, amelyben minden szükséges alapjel és mellékjel megtalálható. Ebben a kódolásban a történeti szövegekben előforduló, a mai helyesírásból azonban hiányzó ékezeteknek külön kódok felelnek meg. Így a kódrendszer viszonylag kevés elemből áll, egyetlen betűkészletben is elfér.¹

A munkafolyamat második lépéseként az anyagot olyan kicsi egységekre kellett bontani, amelyekből egy-egy adat locusa már könnyedén megkereshető, a megyére, településre, forrásra, évre utaló információkkal együtt. Ezek az egységek tulajdonképpen megfeleltethetők egy-egy SZABÓ T. ATTILA-féle cédulának.

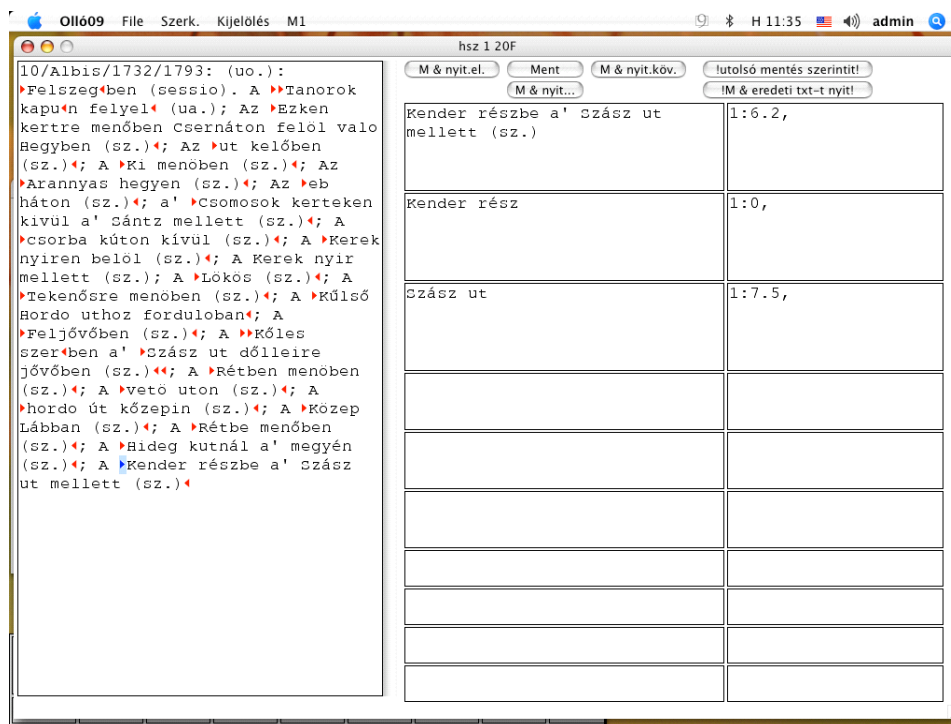
bugyogo 1,hsz 69 9: 1¶	Catharina 1,hsz 51 3: 1¶
Bugyogo 4,hsz 69 8: 1,hsz 81 12: 1,hsz 89 1: 2¶	cenosum 1,hsz 16 6: 1¶
Bugyogonál 1,hsz 89 1: 1¶	úgieo[n] 1,hsz 108 21: 1¶
Bugyogonál(k.) 1,hsz 69 8: 1¶	ügy 5,hsz 74 1: 1,hsz 75 1: 1,hsz 82 6: 1,hsz 111 6: 1,hsz 112 4: 1¶
Bukor 1,hsz 89 1: 1¶	úgynevezett 1,hsz 38 16: 1¶
Buksa 1,hsz 58 7: 1¶	chegel 2,hsz 63 1: 1,hsz 68 1: 1¶
Buksorom 2,hsz 7 8: 2¶	Chiher 1,hsz 5 2: 1¶
Buna 1,hsz 79 23: 1¶	Chyernaton 1,hsz 4 4: 1¶
Bundok 1,hsz 9 7: 1¶	Circa 1,hsz 53 2: 1¶
Burde 1,hsz 16 24: 1¶	circiter 2,hsz 89 1: 1,hsz 92 58: 1¶
burdeján 1,hsz 5 2: 1¶	Circum 1,hsz 7 15: 1¶
Burdé 1,hsz 16 24: 1¶	Citigiosam 1,hsz 16 6: 1¶
Burdéba 2,hsz 71 16: 1,hsz 71 18: 1¶	új 2,hsz 74 1: 1,hsz 88 10: 1¶
Burdéj 1,hsz 79 23: 1¶	újfalú 1,hsz 74 6: 1¶
burdejoknál 1,hsz 89 1: 1¶	Clastrom 1,hsz 36 5: 1¶
Burdusél 1,hsz 79 23: 1¶	Coffalvy 1,hsz 19 7: 1¶
Burjanosb[an] 1,hsz 106 26: 1¶	Colonialis 1,hsz 14 64: 1¶
Burjánosb[an] 2,hsz 106 21: 1,hsz 106 25: 1¶	Coloniális 1,hsz 82 7: 1¶
Burjanosnak 1,hsz 106 25: 1¶	colonialis 1,hsz 79 23: 1¶
burukban 1,hsz 7 8: 1¶	com 1,hsz 56 4: 1¶
Busara 1,hsz 100 18: 1¶	Comitatu 1,hsz 16 7: 1¶
Busi 1,hsz 108 130: 1¶	comitatu 1,hsz 56 1: 1¶
Busnya 3,hsz 7 20: 2,hsz 7 21: 1¶	Commoditások 1,hsz 7 15: 1¶
buta 1,hsz 74 2: 1¶	Commoditásokban 1,hsz 7 15: 1¶
Buta 2,hsz 74 5: 1,hsz 74 7: 1¶	commorantes 1,hsz 67 10: 1¶
Butak 1,hsz 92 11: 1¶	communi 1,hsz 6 5: 1¶
butarét 1,hsz 74 2: 1¶	Communitás 1,hsz 84 7: 1¶
Butarétje 1,hsz 74 2: 1¶	Communitáse 1,hsz 67 9: 1¶
	Compositio 2,hsz 66 19: 2¶

1. ábra. A lexémák előfordulásait vizsgáló művelet

A fenti 1. ábra egy próbaművelet eredményét mutatja. Egy olyan parancsét, amely az anyag valamennyi lexémájának előfordulási gyakoriságát és helyét hívja elő. De mivel fő feladatunk a tulajdonnevek mutatójának elkészítése, a névtestek egyéb szövegrészekből való elkülönítését manuálisan kell megoldanunk, egyedi döntések segítségével választjuk ki és minősítjük a szövegben ta-

¹ A történeti írásjelek közti eligazodásban nyújtott segítségért köszönet illeti Korompay Klárát.

lálható adatokat. Az „Olló”-nak elkeresztelt szoftver kijelölő alkalmazása ezt a célt szolgálja. Kezelőfelületét az alábbi 2. ábrán láthatjuk. Alkalmazási lehetőségeit a SZABÓ T. ATTILA-anyag háromszéki adatain mutatom be, de remélhetőleg más jellegű szövegek feldolgozására, mutatózására is alkalmas lesz.

2. ábra. Az „Olló” kijelölő-felülete

Ha megfigyeljük (az eredetivel betűhíven megegyező) bal oldali adatsort, látható, hogy nemcsak egyértelműen tulajdonnévnek tekinthető nyelvi formákat, „tőhelyneveket” tartalmaz, hanem (nagyobb részt) „helymegjelölő körülírásokat”, olyan ragos vagy névutós szerkezeteket, amelyeket „laza szerkezetű helynevek”, „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” terminusokkal illetett a szakirodalom. A kiemelt részletekből az is látható, hogy az efféle alakulatok mindig magukba foglalnak, felhasználnak „valódi” helyneveket. Ezért kérdésünk — Mi kerüljön a majdan összeálló mutatóba? Mi számít egy helynévadatnak, és mi nem? — elvezet a névtani irodalomban gyakorta előkerült névvé válás, illetve a valódi vagy nem valódi helynevek problematikájához.

Elhatárolhatjuk ettől a kérdéstől azokat a szöveghelyeket, amelyek kétségkívül nem helynévi jellegű szöveghelyeket is tartalmaznak, és logikailag kiszűrhetőek belőlük a helynevek: „Az *Albisi* erdős teritoriumba vagy egy darab Nyírfás erdőm, a’ melly *Pintze helynek* neveztetik”. Szintén nem jelent gondot

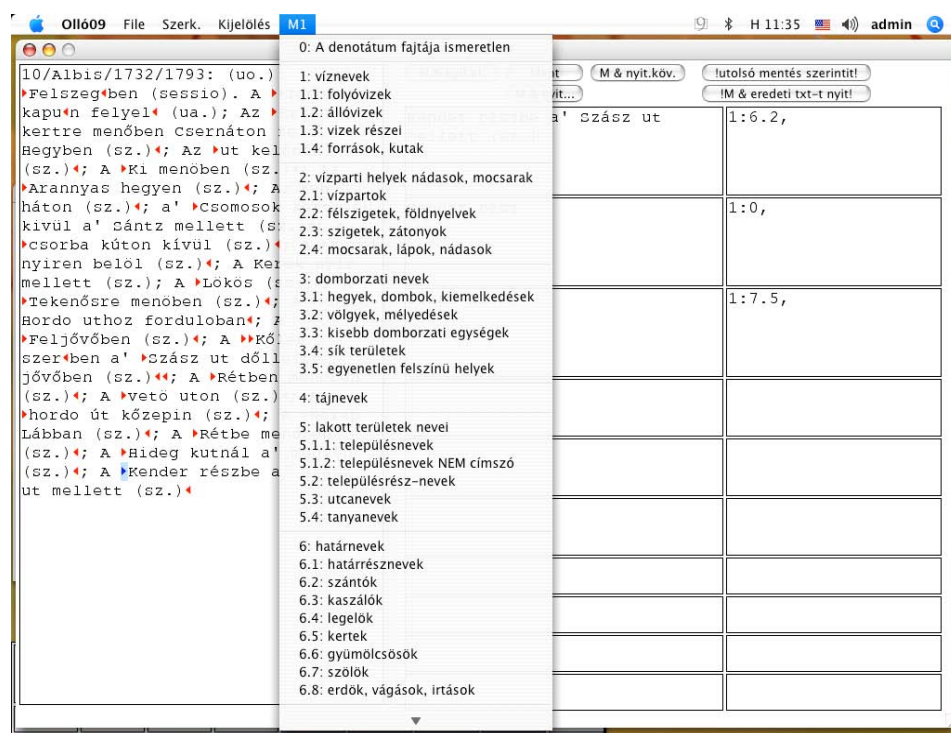
az ugyancsak sűrűn előforduló helységnévadatok kijelölése, mert alakjuk mindig állandó és „helynév-szerű”. Nagyon gyakoriak a szövegben azonban a fent számoltatottal illetett, leggyakrabban körülírásoknak, laza szerkezetű helyneveknek nevezett alakulatok, amelyeknek sokan szenteltek figyelmet írásaikban, helynév-voltuk eldöntése a jelenkori földrajzinév-gyűjtések módszertani kérdései között és a névvé válás folyamatának kutatásában is előkerült. Elsőként SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtési és közzétévesi módszerét és még életében megjelent, példaértékű helynévtárának előszavában leírt megjegyzéseit idézhetjük föl. Ő azt hangoztatta, hogy a történeti adatok gyűjtőinek a teljességre kell törekedniük, elsősorban azért, mert a körülírással formákban, a nevek szöveggörnyezetében olyan adatok rejtőznek, amelyek a társudományok számára, kiváltképpen a történeti tudományok számára fontosak (SZABÓ T. 1937). A jelenkori (20. századi) földrajzinév-gyűjtésekben ritkák a laza szerkezetű formák, de ennek szemléletbeli, módszertani oka is lehet.

Arra a kérdésre, hogy miképpen keletkeznek a körülírással helymeghatározások, a történeti források eredeti célját vizsgálva vagy éppen a mindennapi beszédhelyzeteket elemezve könnyedén felelhetünk: még névtelen helyek pontos lokalizálása céljából. SZABÓ T. ATTILA gyűjteményében az adatokat tartalmazó okmányok nagyrészt birtokösszeírások, amelyekben nemcsak a birtokok részeit, hanem az azt határoló felszíni formákat, tereptárgyakat, pl. utakat kellett minél pontosabban körülírni a hajdani írástudóknak. Így tehát talán egyszerinek, nem maradandónak tekintendők. Névszerű tulajdonságuk, hogy egy jól körülhatárolható objektumra utalnak. Viszont nem toldalékolhatók, és valószínűleg nem hangzanának el kétszer azonos formában. SEBESTYÉN ÁRPÁD rámutat, hogy általában csak magát a helyet, nem az objektum egészének fogalmát idézik föl, és mindig egy-egy kiegészítést kívánnak maguk után: az *Arannas hegyen...* lévő szántó (SEBESTYÉN 1998).

A szakirodalomban található vélekedések zöme épp a változó nyelvi forma miatt zárja ki a helynevek köréből a helymegjelölő körülírásokat. HAJDÚ MIHÁLY a névtárakban kapott helyük jogosságát elsősorban azzal indokolja, hogy a diakrón szemléletű kutatások számára az ilyen formák a névvé válás útjának állomásait jelenthetik. A Csepel-sziget helynevei közül olyan példákat mutat be, ahol a különböző korú adatok között tetten érhető a kapcsolat, ám a változás iránya nem mindig az egyszerűsödés (HAJDÚ 1985).

Funkcionális szempontból a nevek felé, formai szempontból a közszoói helymegjelölés felé „húzó” nyelvi alakulatokkal van tehát dolgunk. De mivel a „100% helynév” — „100% körülírás” végpontok között nehéz egy-egy helymegjelölést pusztán nyelvérzékünk alapján elhelyezni, meg kell vizsgálnunk a kérdéses adatok szerkezeti tulajdonságait. A mutatókészítők feladata ezzel a kérdéssel kapcsolatban csak az lehet, hogy a nevekhez hasonlóan kiválasszák, a névtárba fölvetett névtestek közül megjelöljék azokat, amelyek körülírásnak tekinthetők. SZABÓ

T. ATTILA adattárában olyan tömegben fordulnak elő ragos vagy névutós formák, körülírások, hogy éppen az elkészülő mutató lehet alkalmas részletes vizsgálatukra. Egy ilyen témájú tanulmány pedig nemcsak a helynevek kialakulása, a helymegjelölések jellemzése szempontjából lenne tanulságos, hanem a régi magyar hivatalos nyelvhasználat, írott jogi nyelv történetéről alkotott képet is árnyalná.

3. ábra. Az „Olló” használata

Visszatérve az „Olló” használatához és gyakorlati problémáihoz: a szövegekben előforduló névtesteket manuálisan (egy kattintással) jelöljük ki, majd ha a kijelölésben is találunk helyneveket, azokat ugyancsak „kiemeljük”. Ezután a névfajta megjelölését rendeljük hozzá a kijelölt névhez. A névfajta rendszerét HOFFMANN ISTVÁN műve alapján állítottuk össze (1993). Az eredeti anyagban lévő zárójelbe tett megnevezések (sz. = szántó, k. = kaszáló) alapján több ezer ilyen névfajtakód automatikusan bekerült a név mellé. A névfajtakódot a legördülő menüből (M1) is kiválaszthatjuk (lásd a 3. ábrát), vagy billentyűkód segítségével is megadhatjuk. Fontos megjegyeznünk, hogy a program használója újabb szempontrendszereket, osztályozási csoportokat is beilleszthet az M1 menühöz hasonlóan (M2, M3) és annak kódjaival elláthatja a kijelölt részeket. A névtipológiai vizsgálatok esetén ez a leggyorsabb módszer lehet a névanyag feldolgozására.

A 4. ábrán az „Olló” keresőfelületét látjuk. A háromszéki anyagban több mint 30 000 adatot sikerült kijelölni. Keresésükre számtalan lehetőség nyílik. Előhívhatjuk az adatokat a hozzájuk rendelt denotátumfajta alapján, település, dátum szerint és a bennük található szavakra, betűkapcsolatokra keresve. A felsorolt szempontokat kombinálva pedig leszűkíthetjük a keresést.

	6	7	8	9	10
checkbox	☒	☒	☒	☒	☒
Text	verőfény	Matepataka Verőfenye	verőfénybe	verőfény	Almás fenekibe a verőfénybe
0	0	0	0	0	0
1:0,	1:0,	1:0,	1:6.2,	1:0,	1:6.3,
108	22	112	112	157	1727
1727	1749	1800	1800	1800	

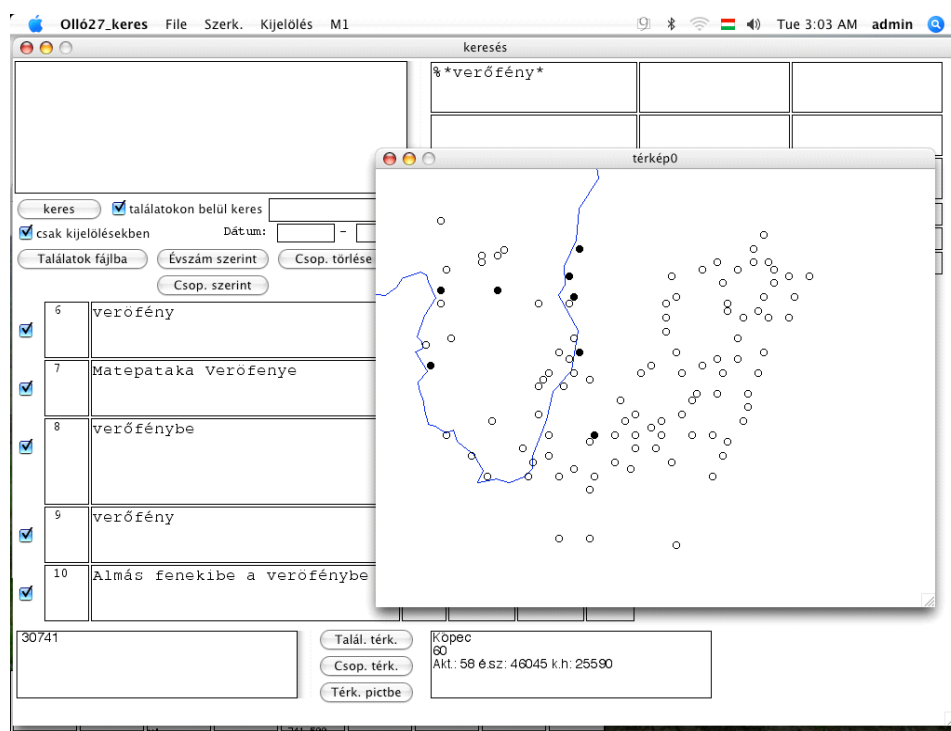
4. ábra. Az „Olló” keresőfelülete

A jobb felső sarokban lévő üres mezőkbe több keresőkérdést is beírhatunk és/vagy viszonyban egyaránt. Ha a keresett szó vagy betűkapcsolat elé beírjuk a %-jelet, akkor megkapjuk a más mellékjelekkel írott változatokat (pl. *út* — *ut*, *út* stb.) is. A keresés eredményét vagy az egész adatbázist a képernyő alsó részén látható találati lista középső oszlopában csoportosíthatjuk (számjegyek beírásával). A kapott csoportok elmenthetők az adatbázissal együtt, és később is előhívhatók. Az adatbázisok és találati listák Excel programban is megnyithatóak, ott készíthetjük el az adatok sorrendezését, például ott jön létre az egész gyűjtemény tulajdonképpeni mutatójának nyomdai változata is.

A program talán legizgalmasabb részlete abban rejlik, hogy segítségével térképeket generálhatunk, névföldrajzi elemzéseket valósíthatunk meg. A feldolgozott anyag jellegéből adódik, hogy miután hely, idő alapján és egyéb szempontból csoportosítottuk az adatokat, kíváncsiak lehetünk az eredmény földrajzi el-

oszlására. Mivel minden név egy településhez, annak névrendszeréhez kapcsolódik, így egy digitális térkép kutatópontjaihoz köthető. Igyekeztünk történeti források segítségével lokalizálni minden települést, azokat is, amelyek más helységekkel olvadtak össze vagy elpusztultak (ezúton köszönjük MIKESY GÁBOR-nak, a FÖMI munkatársának a segítségét). Az elkészült térképen szereplő pontok ezredfok pontossággal jelzik a települések helyét. A program ezen része a nyelvöldrajzi informatika eredményeire támaszkodik (a legfontosabb előzmény VÉKÁS DOMOKOS „Bihalbocs” néven ismert nyelvészeti technológiája).

Milyen esetekben lehet hasznos adataink térképes vizsgálata? Például a névalkotó földrajzi közzavak dialektológiai elemzésében, mely a magyar névföldrajzi kutatások egyik jellegzetes irányzata. Erre számtalan lehetőségünk nyílik. Példaképpen álljon itt a 4. ábrában szereplő „napos, déli helyoldal” jelentésű *verőfény* szó térképe, amelyet egyetlen kattintással előhívhatunk (a Találatok térképre! gomb segítségével). Íme:

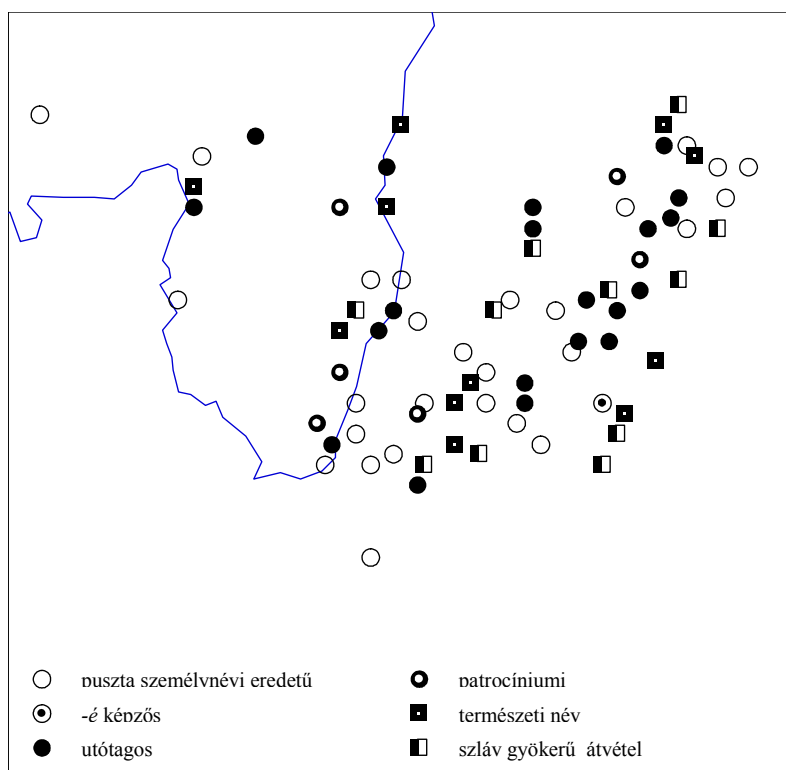

5. ábra. A verőfény előfordulása térképen

Az 5. ábrán látható térképen a kurzor mozgásával tájékozódhatunk, a helységek neve és adatai az alul jobbra lévő szövegdozban jelennek meg. Ha a keresés témája alkalmas további kutatásokra, a térképet más formátumokban is elmenthetjük. Az itt megjelenített térképi ábrázolásból kiindulva további vizsgá-

lattal talán biztonsággal megállapíthatjuk — ami a térképről, és az egyes adatok szövegkörnyezetét vizsgálva valószínűnek tűnik —, hogy a *verőfény* korábban dokumentált jelentéséhez ezen a területen a 'vízparton lévő' jelentésmozzanat is hozzátartozik.

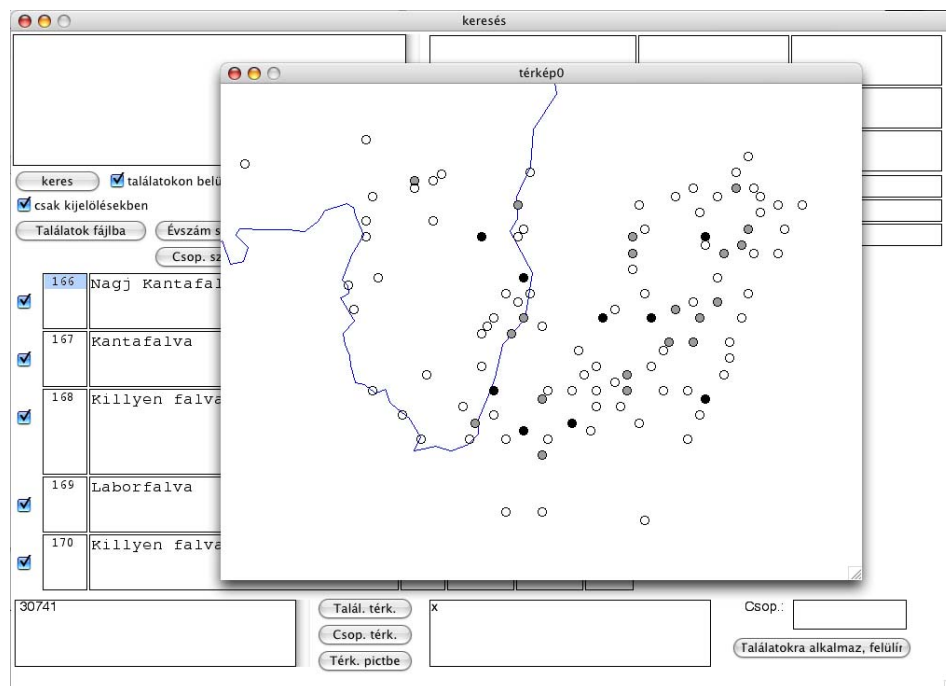
A névföldrajzi kutatások egy másik hagyományos formája elsősorban történettudományi igény miatt született. A helynevek, kivált a településnevek kronologikus típusai a történeti tudományok élénk érdeklődésére tartanak számot. Az ilyen munkákban a térképen jelölt helységnevtípusok a megtelepülés egymáshoz viszonyított idejét jelzik. Példaként álljon itt egy olyan művelet, amelyben az anyagban szereplő helységneveket kérdeztem le az adatbázisból, és a kapott adatokat csoportosítottam a KNIEZSA–BÁRCZI-féle történeti tipológia szerint. A 6. ábrán látható egyes csoportok különböző színekkel vagy szimbólumokkal jelennek meg egy kattintásra a térképen (a Csoportokat térképre! gomb segítségével). Az eredmény elemzése természetesen hosszadalmas, itt nem vállalkozom rá, de azt mindenképpen jelzi, hogy a hasonló időigényes munkálatokhoz képest hatalmas lehetőségeket nyit ez az eljárás.

6. ábra. Településnév-típusok a térképen

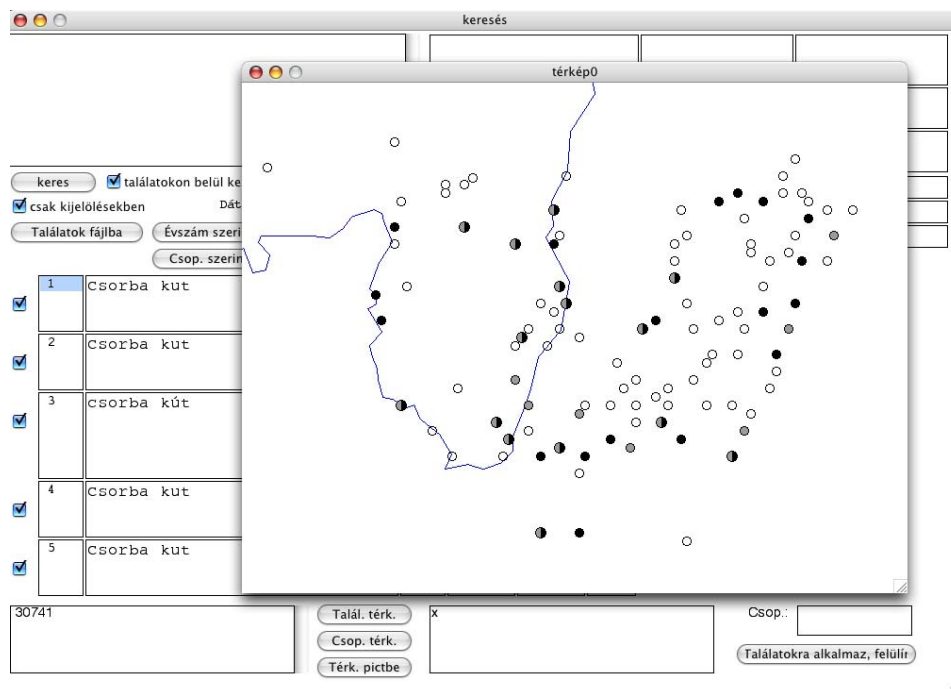
Ezután áttérek a névföldrajz egy lehetséges harmadik ágára, az „önelvű” névtani vizsgálatok térképes leképezésére. Ez a terület volt ezidáig a legkevésbé termékeny, és ebben a témában válik a bemutatott program igazán hasznossá. Sok névszerkezeti változás, névrendszertani típus földrajzi vizsgálata villámgyorsan elvégezhető, így közelebb kerülünk egy-egy terület „névjárásának” megismeréséhez, illetve egy-egy jelenség földrajzi elterjedésének megállapításához. A program haszna épp abban rejlik, hogy akár ezer és ezer olyan térképet generálhatunk pillanatok alatt, amelyek nem mutatnak releváns eredményt, viszont közben ráléphetünk nagy jelentőségű ábrázolásokra is.

Példaként a névtan és a névföldrajz egyik klasszikusának, KÁZMÉR MIKLÓSNak fontos művéhez (1970) kapcsolódva azt a jelenséget vizsgáltam, amely a 16–17. században fejtette ki hatását a Székelyföldön. A *-falva* utótagos nevek mintájára más típusú nevek (pl. puszta személynévi eredetűek) is *-falva* utótagot kaptak, de a 18. század közepétől újra eredeti alakjukban váltak általános használatúvá. Ez utóbbiakat látjuk a 7. ábrán lévő térképen feketével, az előbbieket pedig szürkével jelölve.

7. ábra. A *-falva* utótagos nevek és a *-falva* utótaggal kiegészülő nevek

Egy másik adatbázisban a kutak neveit kerestettük ki az adatbázisból. Aszerint csoportosítottuk a neveket, hogy sajátosságot kifejező névrészük tulajdonságot, illetve valamilyen külső dologhoz, körülményhez (leggyakrabban birtokoshoz) való viszonyt fejez ki. Ezt mutatja a 8. ábra.

8. ábra. A kútnevek típusai

A sort szinte a végtelenségig folytathatnánk. Külön tanulmány témája lehetne a *patak* és *pataka* utótagú víznevek kronológiai és területi vizsgálata, a nevek szemantikai osztályozásával. A keresőkérdés térképre vetítését el lehet végezni (és ugyancsak érdemes) 25–50 évenkénti szűkítéssel (az anyag jellegéből adódóan kb. 1500-tól 1850-ig), és a kapott térképek együttes vizsgálata jelezhet egy-egy fontos történeti változást: ebben az esetben a külső dologra (birtokosra) utaló nevek számának gyarapodását.

Bármily kecsegtetőek is az eddig felvillantott vizsgálati lehetőségek, le kell szögeznünk, hogy a háttérben meghúzódó adatbázist még jócskán bővíteni kell, és ehhez (a névadatok elhatárolásához és besorolásához) emberi erőfeszítés szükséges. A jövőben elsődleges cél lehet SZABÓ T. ATTILA teljes helynévgyűjtésének feldolgozása, különösen a nagy adatmennyiségű közép-erdélyi és székelyföldi területekről.

Emellett azonban kísérletet teszünk a névföldrajzi adatok integrálására a nyelvföldrajzi adattárakkal, és eredményeinket egyrészt nyomtatott mutató, másrészt digitális kiadvány formájában tesszük közzé. Célkitűzéseink között szerepel, hogy ha ezek a munkálatok az eddigiekhez hasonló sebességgel folyhatnak tovább, akkor kiterjesztjük a program felhasználását több adattárra is. Reményeink szerint ez a 21. század tempójához méltó lendületet adhat a magyar helynévkutatásnak.

Irodalom

- BÁRTH M. JÁNOS (2006), Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattára. In: *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Szerk. BÁRTH M. JÁNOS. Bp. 63–5.
- HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK*. 170: 29–34.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998), A névutós helynevek kérdéséhez. *ETFTK*. 24: 66–88.
- SZABÓ T. ATTILA (1937/1988), Dés helynevei. In: *Nyelv és település*. Bp. 103–83.

Mikesy Gábor

A „Földrajzinév-tár”-ról

Az alábbiakban a „Földrajzinév-tár” összefoglaló címen a Földmérési és Távérzékelési Intézetben (FÖMI) futó névtani munkákat kívánom bemutatni.

A „Földrajzinév-tár” térképészeti célú adatállomány. Nem egy konkrét térképi produktum névrajza, hanem általános tematikájú, nincs korlátozva sem térkép-fajták, sem méretarány szerint. Nem a történetileg adatolható legtöbb név ábrázolásáról szól, hanem a jelenkor igényeit szolgálja a történetileg kialakult névkincs feldolgozásával és — ahol lehet — megtartásával. Célja Magyarország teljes területére vonatkozóan a térképi névírás felülvizsgálata, aminek mikrotoponímiai vonatkozásban van igazán jelentősége.

A térképi névírás a toponímia alkalmazott ága. Az a folyamat, melynek során egy földrajzi vonatkozással bíró ábrázoló mű (térkép, kataszteri vázlat, földgömb, atlasz stb., a továbbiakban egyszerűen térkép) tartalmi igényeinek megfelelő mennyiségű és minőségű írást (földrajzi nevet, földrajzi megjelölést és magyarázó írást) választunk ki valamely ábrázolt alakulat jelölésére. A névíráshoz tartozik annak vizsgálata és megállapítása, hogy a neveket és egyéb írásokat mely forrásokból vesszük, milyen mennyiségben használjuk fel őket, hogyan lehet minőségüket megítélni, és mit kell tenni a térképi igényekhez való hozzáigazításuk érdekében. Ide tartoznak a térképi tartalomtól különválasztott, de azzal szoros egységet alkotó írások, pl. a névmutatók is.

Miért van szükség a névírás felülvizsgálatra? Elsősorban azért, mert a forgalomban lévő térképek (és más kiadványok) névanyaga mind a nevek, mind a lokalizáció vonatkozásában oly mértékben különböznek egymástól és a helyi használattól, hogy az komoly zavart okozhat. Ugyanis a kurrens térképek névanyaga nem gyűjtés, névrendezés révén állt elő, hanem valamely korábbi munka névírásának a kritikátlan adaptációja. Egyes durva (pl. téves olvasat miatt keletkezett) hibák több térképgeneráción át öröklődnek: a Zala megyei Borsfán található *Kancsi-hegy* nevének *c*-jét a 19. századi kataszteri térképről *o*-nak olvasták az első feldolgozás során, azóta valamennyi térképen *Kanos-hegy*, *Kanosi-hegy* néven szerepel. Tállyán a *Sovány-hegy* került szelvényhatárra, és emiatt az első szótag elveszett, így lett *Vány-hegy*. Nemigen ismert közszó a *lóré* (‘mezőgazdasági kisvasút’), így az ebből képzett nevek gyakran torzulnak *lőrés*-re, a *nyilas* (‘egy földosztási mód’) *nyílás*-ra stb. Valószínűleg értelmesítő szándék húzódik meg a *Bába-kő* > *Kába-kő*-vé (Tard) alakulása mögött is. Egy topográfusnak fur-

csa lehetett a *kötelek* közszo földrajzi névben, ezért *Hosszú-Kő-telek*-re (Mád) formálta a nevet. A helyi lakosság azonban őrzi az eredeti neveket.

Tizenöt éves tapasztalat alapján kijelenthetem, nincs olyan forrás, aminek a névanyagát változtatás nélkül át lehetne venni. Ráadásul a földfelszínen (többnyire emberi beavatkozások folytán) bekövetkezett változásoknak is erős lenyomata van a névanyagban, így annak frissítése elengedhetetlen. Gondoljunk a nagy infrastrukturális beruházásokra, a vízszabályozásokra és a földművelés szerkezetében csak ez elmúlt néhány évtizedben történt változásokra!

A térképekre jellemző, hogy nem általános gyűjtőkörűek, hanem kellő részletességgel mindig az adott mű tematikájába tartozó földrajzinév-típusokat ábrázolják (pl. víznevek, lakott helyek, közlekedési objektumok, természetvédelmi területek stb.), ezért a különböző térképfajták névírása között nem lehet átjárás. A kataszteri térképek névanyagát például túlnyomó részben a 19. századi telekkönyvi birtoknevek (dülőnevek) alkotják, melyek szinte változatlanul öröklődnek térképgenerációkon át, domborzattal, művelési viszonyokkal kapcsolatos nevek vagy nevezetes (pl. a turisztika szempontjából jelentős) tereptárgyak megnevezései viszont alig. Az 1950-es években az ingatlan-nyilvántartás rendszere megváltozott, azóta helyrajzi számokra épül, ezzel egyidejűleg a dülő mint jogi kategória eltűnt, és a földhivatalok gondozásában levő térképeken megszűnt a névanyag karbantartása. Az újabb topográfiai térképeken pedig éppen az a névhiányos helyzet látható, ami a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásával a művelt területek (táblák, dülők) nevének elbizonytalanodásával magyarázható. A nevek nyelvi megformálását nem szakemberek végezték, így számos téves névalak szerepel a térképeken. A hibák forrása legtöbbször a nyelvjárási és idegen nyelvi nevek félreértelmezése, avagy írásmódjának helytelen megválasztása: *borzás* 'bodzás' > *Borzas*, *magyarós* 'mogyorós' > *Magyaros*, *gulakút* 'gulyakút' > *Gúla-kút*, illetve *Puhl-sarok* > *Pól-sarok*, *Deuschtanya* > *Dács-tny.*, *Tiefenbachacker* > *Mély-patak-dülő* stb. (mindhárom utóbbi példában családnévről van szó). Egy térképészeti utasítás következtében sokáig önkényesen kiegészítették a neveket a jellegre utaló földrajzi köznévvvel: *Hideg-oldal* > *Hideg-oldal-dülő*.

„Magyarország Földrajzinév-tára” címen jelent meg az 1970-es és 80-as években 20 kötet („I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek”, továbbá 19 megyei kötet) FÖLDI ERVIN szerkesztésében, amely sorozat a jelzett problémák kiküszöbölését tűzte ki célul. A másik cél az volt, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság előretörésével sorvadásnak indult földrajzinév-használat folyamatát megállítsa, és a térképek e fontos tartalmi elemét megmentse. E munka a mellékletként kiadott térképek kis méretaránya miatt a településeken ténylegesen ismert nevek töredékét tartalmazza csak, és azok lokalizálását sem lehetett kifogástalanul megoldani. Hatalmas érdeme viszont, hogy e munka kapcsán a névírás jelentősége, gondossága megnőtt az állami topográfiai térképeken. Szerkesztése közben kristályosodtak ki a földrajzi nevek helyesírási szabályai (amit az MTA illetékes

bizottsága is elfogadott), állt elő a térképészetben használt földrajzi köznevek listája, készült útmutató számos más nyelvi természetű névhasználati probléma (pl. nyelvjárási alakok, többemű nevek) megoldására. Gyűjtőköre kiterjed a kis és közepes méretarányú térképeken szokásosan ábrázolt valamennyi földrajzinév-típusra. Kb. 300 forrás feldolgozásával, valamint egyes illetékes szervezetek (pl. vízügyi) bevonásával készült, majd helyi egyeztetések után a Földrajzinév-bizottság (FNB) jóváhagyásával adták ki.

Ma a FÖMI-ben létezik egy elektronikus formában szerkesztett adatbázis, a „Földrajzinév-tár” (FNT), amelynek gerincét a fent említett 20 kötet adja lefedve az egész országot, de kiegészítettük pl. a helységnévtárak lakott helyekre vonatkozó adataival, az FNB döntéseivel, a közigazgatási változások során előállt új nevekkal, a természetvédelmi nevekkal stb. Így a terjedelme 79 ezer névkordra rúg. A rekordok központi eleme a földrajzi név, ehhez tartozik számos, a lokalizációt, a típust, földrajzi adatokat, a forrásokat leíró (összesen 48) mező. Különlegessége az adatbázisnak a „változatok” rész, amiben fel van tüntetve a kiemelt földrajzi név más forrásokban található alakja, illetve ugyanannak a helynek a többi forrásban előforduló más elnevezése.

Az elmúlt 17 évben a „Földrajzinév-tár” bővítése volt és van ma is napirenden. Ennek során 1:10 000 méretarányú munkatérképekre vezettük fel egy település forrásokban fellelhető — egymásnak mind a nevet, mind a lokalizációt tekintve többnyire ellentmondásos — névanyagát, majd a helyi önkormányzat segítségével az adott településnek a területét illetően jól tájékozott lakosokból egy bizottságot hozunk létre, amelynek segítségével meghatározzuk a valós névhasználatot, a lokalizációt pedig poligonnal, illetve vonallal biztosítjuk. Általános tapasztalat szerint az 1:10 000 méretarány alkalmas valamennyi tájnévnél kisebb külterületi névtípus, továbbá a belterületi településrészek megfelelő ábrázolására.

Az ilyen egyeztetések során tisztázódik a feldolgozott munkák forrásértéke is. A nevek jelentős része, kb. 10–15%-a még sosem volt térképeken ábrázolva vagy nyelvészeti névgyűjtési kötetekben regisztrálva. A helyi névegyeztetés eredménye tehát névtani szempontból részint a meglévő névvariánsok közül való kiemelés térképi használatra, másrészt viszont új gyűjtésnek is számít. Az alábbiakban egy részletet közlök a Győr-Moson-Sopron megyében lévő Felpéc új felméréséből (lásd a mellékelt ábrát!).

A felpéci anyagon bemutatható a névrendezési munka néhány jellemző változása. A *Kesző-völgy* és a *Kerítés* megerősítést nyert a valószínűleg téves olvasatból származó *Vessző völgy*-gyel, illetve a *Hegyaljai-dűlő*-vel szemben. A régebben *Hali puszta* és *Karácsony* nevekkal jelzett terület a helyi közösség névhasználatában felaprózódott: *Kiliván*, *Hosszú-irtás*, *Hali vasút felett*, *Pöli*, illetve *Ökördöglesztő*, *Kamaskó* és harmadikként megmaradt a *Karácsony* is. A *Bitótag*, *Fiskális-tag* és *Leposa* kiszorította előzményeit a használatból.

1. ábra¹

helyi adatközlési javaslat	típus	változatok	források
Kiliván	te	Hali puszta Halipusztai I. szakasz	FAT87 K1905
Hosszú-irtás	te	Hali puszta Halipusztai I. szakasz	FAT87 K1905
Görbe-irtás	te	Alsó irtások Görbe-földek Görbe-földek	K1905 T1075 T1081
Halipusztai	ktr	Halipusztai Halipusztai Hali-psz.	K1905 Hnt2003 T1075
Hali vasút felett	te	Hali puszta Halipusztai I. szakasz	FAT87 K1905
Pöli	te	Hali puszta Halipusztai I. szakasz	FAT87 K1905
Bitó-tag	te	Két út közötti Gyömörői határra dülő Gyömörői-határra-dülő	FAT87 K1905 T1075
Ökordöglesztő	te	Karácsonyi Karácsony	FAT87 K1905
Kerítés	te	Kerítés Kerítés Hegyaljai-dülő	FAT87 K1905 T1081
Fiskális-tag	te/e	Győri útra dülő Sisek-dülő	K1905 T1075
Törésvár	e/te	Törésvár Törésvár	FAT87 K1905
Kesző-völgy	e	Kesző-völgy Kesző-völgy Vessző völgy Keszővölgy	T1075 T1081 K1905 Hnt2003
Szőlőhegy	ktr	Szőlőhegy	Hnt2003
Kamaskó	te	Karácsony	K1905
Karácsony	te	Karácsony Karácsonydülő	K1905 Hnt2003
Leposa	te	Kis Horgason felül Kishorgason felül Szőlők alja	FAT87 K1905 K1905

¹ A táblázatban alkalmazott rövidítések: a „típus” oszlopban *e*: erdő, *te*: terület, *ktr*: külterületi településrész; a „források” oszlopban *FAT87*: 1987-es kiadású földmérési alaptérkép, *K1905*: 1905-ös kiadású kataszteri térkép, *T1075*: 1975-ös kiadású 1:10 000 m. topográfiai térkép, *Hnt2003*: A Magyar Köztársaság helységnevtára. KSH, 2003.

A „Földrajzinév-tár” bővítésével az ország felét, mintegy 1550 települést dolgoztunk fel. Az eredeti FNT-hez képest — az eddig elvégzett munkarészek alapján — közel tízszeresre, 600–700 ezer névre növekszik a névállomány.

A feladat lényegi részét képezik a nyelvjárási alakoknak, a nemzetiségi nyelvű vidékek neveinek és a helyesírás problémáinak a megoldása. Általános kíváncsi, hogy a nyelvjárásias nevek köznyelvi alakban kerüljenek térképre, ám nem engedhető meg, hogy a köznyelvi forma érdekében durván elferdítsük a tényleges névhasználatot. A földrajzi közneveket ejtéstől függetlenül köznyelvi alakra hozzuk. Az alaki tájszavaknál az adott nyelvjárás tipikus hangtani sajátosságait köznyelvire módosítjuk: *ómás* > *almás*, *gallas* > *gallyas*, *düllő* > *dülő*, a szórványos jelenségeket viszont megtartjuk: *Abrincsos*, *Kalányos*, *zsiba*, *ritás* stb. Esetenként a régebbi adatokból kideríthető etimológia és abból következően szabályos variánsnak minősíthető hangalak ellenére is megtartjuk a nyelvjárási alakot, ha az a mai névhasználó számára már nem motivált: *Bikola* (< *bükk alja*).

A nemzetiségi nyelvű nevek kezelésében az utóbbi időkben támogató szemléletváltozás bontakozik ki. A 20. századi gyakorlatot a (helyenként túlzó) magyarítás jellemezte, aminek során — egységes előírás hiányában — a felmérő mérnök vagy a topográfus kapott főszerepet. A névanyag egy része fordítással és részfordítással állt elő: *Kalazner Hochlaecker* > *Kalaznói horhó földek* (Högyész), *Kälbergrundkopf* > *Borjastelki csúcs* (Kalaznó), *Grede* > *Gerenda* (Lakócsa) stb., másik részére a magyaros írásmód jellemző: *Kaccenberg* (Tamási), *Sucvold* (Vaskeresztes), *Rászleva*, *Pusztárka*, *Potonszkasuma* (Potony), *Gornyiszlógi*, *Jelicse* (Horvátlövő), de van példa magyaros hangzású névhelyettesítésre is: *Dernja* > *Dörnyei-dülő* (Potony). A névrendezéskor megállapítandó a valóságos nyelvhasználat és az, hogy kódváltáskor változtatják-e a földrajzi neveket. Mindhárom logikai esetre van példa. Előfordul, hogy 1) magyar nyelven beszélve is a nemzetiségi nevet használják, 2) nemzetiségi nyelven is magyar neveket mondanak, 3) kódváltáskor változik a nevek nyelve is. Semmi akadályja nem lehet, hogy idegen nyelvű nevet állapítsunk meg térképi használatra (1. eset) vagy párhuzamosan mindkét nevet (3. eset).

A helyesírást tekintve alapmű FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE „A földrajzi nevek helyesírása” című munkája. A szabályzat számos, a tereptárgy jellegétől, a névadótól, az összetételt alkotó elemek jellegétől függő mozgósabályt tartalmaz. A földrajzi nevek helyesírásában az egyik alapelv a tereptárgy és íráskép összefüggése, így névrendezéskor egyértelműen rögzíteni kell az objektum jellegét. Ha egy szőlőhegy csak művelt terület, akkor külön írjuk (pl. *Öreg-hegy*), ha egyben külterületi lakott hely is, akkor egybe írandó (*Öreghegy*). A terepi egyeztetések során dől el a kettőnél több tagú nevek esetében, hogy elő- vagy utótaggal való bővülés történt, aminek a szabály szerint jelentősége van a kis- és nagybetű megválasztását illetően. Számos esetben a kötőjelezés vagy különírás eldöntéséhez — amennyiben kideríthető — tisztázni kell a névadót: pl.

Vörös kereszt, ha színről, *Vörös-kereszt*, ha családnévről kapta a nevét. Levéltári és a helyi lakosság körében végzett kutatás során tisztázódik a történelmi írásmódú családnévből alakult földrajzi nevek helyes írásmódja, illetve az, hogy családnevek bújnak-e meg egyes régies írásmódú nevek mögött.

Az utóbbi 15 évben, a kárpótlások révén újabb birtokszerkezet alakul ki, aminek hatása van a névanyagra is. Már kezdenek gyökeret verni azok a nevek, amelyek az új tulajdonosok család-, illetve ragadványnevéből alakultak. Ebből is látszik, az e fajta munka sohasem ér véget.

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>